

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Міністерство освіти і науки України

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ІСАЄВА Наталя Юріївна

УДК 323.212(477)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

05 – Соціальні та поведінкові науки

052 – Політологія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Н. Ю. Ісаєва

Науковий керівник: **Кривошеїн Віталій Володимирович**, доктор політичних наук, професор

Дніпро – 2023

АНОТАЦІЯ

Ісаєва Н. Ю. Політична ідентичність як фактор формування громадянської свідомості: теоретико-методологічний аналіз. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 – політологія. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2022.

Дисертацію присвячено встановленню впливу політичної ідентичності на формування громадянської свідомості.

Визначені теоретико-методологічні засади дослідження політичної ідентичності, а саме, розуміння громадянської свідомості та формування громадянської позиції з урахуванням політичної ідентичності, концептуалізація поняття «політична ідентичність» у сучасній політичній науці, методологічні засади і загальна методика дослідження політичної ідентичності. Охарактеризована структура та виокремлені основні типи політичної ідентичності, розкрита роль партійної та соціальної ідентичності у формуванні політичної ідентичності, розглянуті національна та наднаціональна ідентичність в політичних дослідженнях. Розкритий характер взаємовпливу формування громадянської свідомості та політичної ідентичності, досліджений бінарний характер концепту «політична ідентичність» у топології сучасного політико-філософського дискурсу, досліджені політична ідентичність і громадянська свідомість в контексті «життєвого світу». Розкриті механізми формування громадянської свідомості в контексті політико-ідентифікаційного процесу в сучасній Україні.

Ключові слова: політична ідентичність, громадянська свідомість, громадянська позиція, соціальна ідентичність, національна ідентичність, механізм формування громадянської свідомості, соціальне поле політики, феномен політичного лідера.

Мета дослідження – встановити вплив політичної ідентичності на формування громадянської свідомості.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність виконання комплексу наступних **завдань**:

- визначити теоретико-методологічні засади дослідження політичної ідентичності;
- охарактеризувати структуру та виокремити основні типи політичної ідентичності ;
- розкрити характер взаємовпливу формування громадянської свідомості та політичної ідентичності;
- розкрити механізми формування громадянської свідомості в контексті політико-ідентифікаційного процесу в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є формування громадянської свідомості.

Предмет дослідження – вплив політичної ідентичності на формування громадянської свідомості.

Методи дослідження. Найбільш продуктивним підходом для досягнення поставленої мети дослідження є конструктивістська методологічна парадигма. Теоретичну і методологічну основу дослідження становлять загальні наукові принципи і методи пізнання, широко використовувані в дослідженні соціально-політичних процесів, а також наукові підходи, пов'язані з особливостями досліджуваної теми. Методологічною основою роботи стало використання наукових принципів, оптимально необхідних для максимально повного аналізу політичної ідентичності: об'єктивності, історизму, комплексності та системності вивчення явищ суспільного життя. Дані принципи припускали максимальне дослідження та критичний аналіз сукупності різноманітних точок зору на ключові аспекти політичної ідентичності, в тому числі й взаємовиключних, для визначення найбільш адекватної авторської позиції, вивчення всіх внутрішніх і зовнішніх факторів, що обумовлюють особливості різних рівнів даного феномена, виявлення етапів і тенденцій його розвитку.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в дисертації вперше у вітчизняній політологічній традиції запропоновано концепцію формування громадянської свідомості через політичну ідентичність. Вона конкретизується в таких положеннях.

Вперше:

- розкрито бінарний характер концепту «політична ідентичність» у топології сучасного політико-філософського дискурсу, і доведено, що принцип бінарності є універсальним засобом опису світу, згідно з яким будь-який соціокультурний феномен містить у собі протилежності або бінарні опозиції, й найбільш повне його вивчення можливе лише у випадку, якщо вони беруться до уваги та описуються («Індивідуальне / Колективне» – відноситься до сфери сущого або онтологічного рівня політичної ідентичності і розкриває її в межах індивідуального і колективного носія, а також у комплементарності; «Норма / Цінність» – відноситься до сфери дії, тобто розкриває практичну спрямованість політичної ідентичності, і як така містить нормативний рівень у вигляді єдиних для всієї спільноти певних приписів та правил, спрямованих на досягнення загального блага, права і свободи громадян, а також аксіологічний рівень, де цінність певної політичної ідентичності переживається кожним громадянином спільноти персонально і має індивідуалізований, статистичний, варіативний характер; «Національне / Наднаціональне» – відноситься до культурно-онтологічного рівня політичної ідентичності, розкриває її як феномен епохи Модерну з його раціональністю, тотальністю секуляризації, атомізацією та омосадуванням суспільства, виникненням націй-держав і глобалістськими тенденціями сучасності; «Ми / Вони» – відноситься до маргінального або прикордонного рівня політичної ідентичності та характеризує сукупність та взаємозв'язок соціально-політичних, національних, релігійних процесів ототожнення та відмінності, а також сукупність символічних, екзистенційних, соціально-політичних проблем «Іншого»; «Минуле / Сьогодення» – відноситься до культурно-історичного рівня політичної ідентичності і містить у собі апологію

історичного підходу, згідно з яким минуле, завдяки феномену культурної пам'яті, укоріненому в міфах, обрядах, традиціях, впливає на сьогодення та майбутнє, а також містить апологію антиісторичного підходу з його критикою історизму та відстоюванням політичних (демократія), економічних (вільний ринок), інтелектуальних (влада розуму та критицизм) ідеалів «відкритого суспільства» на противагу традиціоналістському або закритому);

- розкрито взаємозв'язок політичної ідентичності та громадянської свідомості в контексті «життєвого світу» і доведено, що активність громадянської свідомості обумовлена її синтетичністю як органічною сукупністю пізнавальних, праксеологічних, нормативних, аксіологічних, культурно-історичних актів, економічних, політичних, правових, соціальних, культурно-історичних реалій, яким протистоїть політична ідентичність як їх інтенціональний корелят (тобто основою цього є інтенціональність або спрямованість громадянської свідомості як акту, якому як кореляту або ідеально-інтенційному компоненту відповідає феномен політичної ідентичності);

- виділено і розкрито зміст механізмів формування громадянської свідомості шляхом конструювання політичної ідентичності (на прикладі України), зокрема, таких, як інтегративно-диференційний механізм, в якості якого виступає габітус у його символічних, породжувальних, владних аспектах, у здатності генерувати та нав'язувати певні погляди, установки; символіко-аксіологічний механізм, де соціально-значущі цінності є критеріями або стандартами, які керують повсякденною діяльністю людей, груп та спільнот; лінгвістично-комунікативний механізм, де ключову роль відіграють іллокутивні та перлокутивні акти мови; і персоналістичний механізм, в якому апріорність політичного лідера полягає в тому, що за допомогою і разом з ним встановлюється певний соціальний порядок.

Уточнено:

- концептуально-методологічний підхід до дослідження політичної ідентичності та громадянської свідомості, що знайшло відображення у аналізі

концепції «життєвого світу», в рамках якого доводиться, що політична ідентичність та громадянська свідомість розкриваються як єдина структура у взаємній спрямованості та активності обох полюсів;

- визначення поняття «політична ідентичність», яке розуміється як особливий вид соціальної ідентичності, спрямований на самовизначення індивіда / групи в політичному плані за допомогою ідентифікації з політичними інститутами і передбачає участь груп та індивідів у політичному процесі, а також взаємини всередині групи й з іншими подібними групами;

- визначення поняття «громадянська свідомість» як специфічного феномену суспільної свідомості, як ідеального корелята громадянського суспільства, яке, будучи бінарною опозицією по відношенню до держави, характеризується антропоцентричністю, верховенством власності, моральною спрямованістю, демократичною формою політичної організації, ринковою формою економічної організації, політичною активністю, суспільною інтеграцією;

Дістало подальшого розвитку:

- розуміння формування громадянської позиції з урахуванням політичної ідентичності, що представляє собою необхідну позицію і активність, які виражають тверді переконання і відповідальність громадян перед суспільством і державою;

- дослідження структури політичної ідентичності, зокрема, таких структурних складових, як уявлення про територію (в тому числі й образ Батьківщини), політична історія, спільні цінності та норми, традиції, колективна історична пам'ять, знання про національні політичні та інші інститути, знання про політичний режим.

- теза про те, що конструювання політичної ідентичності з подальшим формуванням громадянської свідомості фактично може підвищити ефективність політики, що проводиться державою, зокрема, об'єднати населення навколо політичних інститутів, їх керівників, лідерів, контролювати соціальні процеси, що формують суспільні групи.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає у можливостях удосконалення підготовки фахівців-політологів на основі нових навчальних дисциплін, таких, як політична комунікація, політичні технології, політичний менеджмент, політичні інститути та процеси, оскільки поглиблене вивчення концептуальних засад та політичної практики формування громадянської свідомості через формування політичної ідентичності є важливим аспектом формування системного політологічного уявлення про сутність, закономірності та суперечності формування громадянського суспільства в цілому. Опрацьовані підходи можуть використовуватися для удосконалення стратегій, форм і методів формування громадянської свідомості через конструювання політичної ідентичності для подальшого просування державної політики серед політично активних громадян, що, в свою чергу, забезпечить високий рівень політичної свідомості та відповідальності населення.

Ключові слова: політична ідентичність, громадянська свідомість, громадянська позиція, соціальна ідентичність, національна ідентичність, механізм формування громадянської свідомості, соціальне поле політики, феномен політичного лідера.

SUMMARY

Isaieva N. Political identity as a factor in the formation of civic consciousness: theoretical and methodological analysis. - On the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 052 - political science. Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, 2022.

The dissertation is devoted to establishing the influence of political identity on the formation of civic consciousness.

Theoretical and methodological principles of political identity research are defined, namely, understanding of civic consciousness and formation of civic position taking into account political identity, conceptualization of the concept of «political identity» in modern political science, methodological principles and general methods of political identity research. The structure and main types of political identity are characterized, the role of party and social identity in the formation of political identity is revealed, national and supranational identity in political research are considered. The nature of the interaction of the formation of civic consciousness and political identity is revealed, the binary nature of the concept of «political identity» in the topology of modern political and philosophical discourse is studied, political identity and civic consciousness in the context of «life world» are studied. The mechanisms of formation of civic consciousness in the context of the political-identification process in modern Ukraine are revealed.

Key words: political identity, civic consciousness, civic position, social identity, national identity, the mechanism of formation of civic consciousness, the social field of politics, the phenomenon of political leader.

The **purpose** of the study is to establish the influence of political identity on the formation of civic consciousness.

Achieving this goal necessitated the implementation of a set of the following **tasks**:

- to determine the theoretical and methodological principles of the study of political identity;
- to describe the structure and identify the main types of political identity;
- to reveal the nature of the mutual influence of the formation of civic consciousness and political identity;
- to reveal the mechanisms of formation of civic consciousness in the context of the political-identification process in modern Ukraine.

The **object** of study is the formation of civic consciousness.

The **subject** of research – the influence of political identity on the formation of civic consciousness.

Research methods. The most productive approach to achieving the goal of the study is the constructivist methodological paradigm. The theoretical and methodological basis of the study are general scientific principles and methods of cognition, widely used in the study of socio-political processes, as well as scientific approaches related to the features of the research topic. The methodological basis of the work was the use of scientific principles, optimally necessary for the most complete analysis of political identity: objectivity, historicism, complexity and systematic study of the phenomena of public life. These principles involved maximum research and critical analysis of a set of different points of view on key aspects of political identity, including mutually exclusive, to determine the most adequate author's position, study all internal and external factors that determine the features of different levels of this phenomenon, identify stages and trends its development.

The **scientific novelty** of the work is that in the dissertation for the first time in the domestic political science tradition the concept of formation of civic consciousness through political identity is offered. It is specified in the following provisions.

For the first time:

- revealed the binary nature of the concept of «political identity» in the topology of modern political and philosophical discourse, and proved that the principle of binary is a universal means of describing the world, according to which any sociocultural phenomenon contains opposites or binary oppositions, and its most complete study possible only if they are taken into account and described («Individual / Collective» - refers to the scope of the existing or ontological level of political identity and reveals it within the individual and collective carrier, as well as in complementarity; «Norm / Value» - refers to to the scope, ie reveals the practical orientation of political identity, and as such contains a normative level in the form of common to the whole community certain regulations and rules aimed at

achieving the common good, rights and freedoms of citizens, as well as the axiological level where the value of a particular political identity is experienced every citizen of the community personally and has individualized, statistical, variable nature; «National / Supranational» - refers to the cultural and ontological level of political identity, reveals it as a phenomenon of the Modern era with its rationality, total secularization, atomization and settlement of society, the emergence of nation-states and globalist trends of today; «We / They» - refers to the marginal or borderline level of political identity and characterizes the set and relationship of socio-political, national, religious processes of identification and difference, as well as a set of symbolic, existential, socio-political problems of the «Other»; «Past / Present» - refers to the cultural and historical level of political identity and contains an apology for the historical approach, according to which the past, due to the phenomenon of cultural memory, rooted in myths, rituals, traditions, affects the present and future, and contains an apology for the anti-historical approach with its critique of historicism and the defense of political (democracy), economic (free market), intellectual (power of reason and criticism) ideals of «open society» as opposed to traditionalist or closed);

- revealed the relationship of political identity and civic consciousness in the context of «life» and proved that the activity of civic consciousness is due to its syntheticity as an organic set of cognitive, praxeological, normative, axiological, cultural and historical acts, economic, political, legal, social, cultural-historical realities, which are opposed by political identity as their intentional correlate (ie the basis of this is the intentionality or orientation of civic consciousness as an act, which as a correlate or ideal-intentional component corresponds to the phenomenon of political identity);

- the content of mechanisms of formation of civic consciousness by constructing political identity (on the example of Ukraine) is highlighted and revealed, in particular, such as integrative-differential mechanism, which is habit in its symbolic, generative, authoritative aspects, in ability to generate and impose certain views, attitudes; symbolic-axiological mechanism, where socially significant

values are criteria or standards that govern the daily activities of people, groups and communities; linguistic-communicative mechanism, where illocutionary and perlocutionary acts of language play a key role; and a personalist mechanism in which the a priori political leader is that with and with him a certain social order is established.

Specified:

- conceptual and methodological approach to the study of political identity and civic consciousness, which is reflected in the analysis of the concept of «life world», which proves that political identity and civic consciousness are revealed as a single structure in the mutual orientation and activity of both poles;
- definition of «political identity», which is understood as a special type of social identity, aimed at self-determination of the individual / group in political terms through identification with political institutions and involves groups and individuals in the political process, as well as relationships within the group and others groups;
- definition of «civic consciousness» as a specific phenomenon of social consciousness, as an ideal correlate of civil society, which, being a binary opposition to the state, is characterized by anthropocentrism, supremacy of property, moral orientation, democratic form of political organization, market form of economic organization, political activity , social integration;

Has developed further:

- understanding the formation of civic position, taking into account the political identity, which is a necessary position and activity, which express the strong beliefs and responsibilities of citizens to society and the state;
- study of the structure of political identity, in particular, such structural components as the idea of territory (including the image of the Motherland), political history, common values and norms, traditions, collective historical memory, knowledge of national political and other institutions, knowledge about the political regime;

- the thesis that the construction of political identity with the subsequent formation of civic consciousness can actually increase the effectiveness of state policy, in particular, to unite the population around political institutions, their leaders, control social processes that form social groups.

The theoretical and practical significance of the obtained results lies in the ability to improve the training of political scientists on the basis of new disciplines, such as political communication, political technology, political management, political institutions and processes, as in-depth study of conceptual foundations and political practice of civic consciousness through the formation of political identity is an important aspect systematic political science of the essence, patterns and contradictions of the formation of civil society as a whole. The developed approaches can be used to improve strategies, forms and methods of civic consciousness formation through the construction of political identity for further promotion of public policy among politically active citizens, which, in turn, will ensure a high level of political consciousness and responsibility.

Key words: political identity, civic consciousness, civic position, social identity, national identity, the mechanism of formation of civic consciousness, the social field of politics, the phenomenon of political leader.

Наукові праці, у яких викладені основні положення дисертації:

Публікації у наукових фахових виданнях України

1. Яценко, Н. Ю. Громадянське суспільство і громадянська свідомість у сучасному світі. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2021. Т. 13, № 2. С. 35-41. <https://doi.org/10.15421/352122>
2. Ісаєва, Н. Ю. Бінарність політичної ідентичності: теоретико-методологічний аналіз. *Грані*. 2022. № 25 (5). С. 18-22. <https://doi.org/10.15421/172254>
3. Ісаєва, Н. Ю. Місце та роль політичного лідера в процесі формування громадянської свідомості. *Politicus*. 2022. № 2. С. 31-36. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-2.5>

Публікації в науковому виданні за кордоном

4. Яценко, Н. Ю. Політична ідентичність: концептуалізація поняття. *Evropsky Politicky Právni Diskurz*. 2020. Vol. 7 (6). Р. 130-136. <https://doi.org/10.46340/eppd.2020.7.6.15>
5. Ісаєва, Н. Ю. Концепція «життєвого світу»: місце та роль у формуванні політичної ідентичності та громадянської свідомості. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 1. Р. 65-72. <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-8>
6. Ісаєва, Н. Ю. Національна та наднаціональна ідентичність у формуванні політичної ідентичності. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. 2022. № 2. Р. 85-90. <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-2-14>

Додаткові праці

1. Ісаєва, Н. Ю. Партійна та соціальна ідентичність: співвідношення понять. *Гілея: Науковий вісник*. 2021. Вип. 165 (10) Філософські науки. Політичні науки. С. 46-51.

2. Яценко, Н. Ю. Наукова розробленість концепту «політична ідентичність». *Збірник матеріалів XXII Всеукраїнської наукової конференції викладачів, молодих науковців і студентів «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього»*. 1 грудня 2020 р. Харків, 2020. С. 72-77.

3. Яценко, Н. Ю. Партійна ідентичність в класичній теорії політичної ідентичності. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток суспільних наук в сучасних умовах: теорія, методологія, практика»*. 12-13 лютого 2021 року. Київ, 2021. С. 72-75.

4. Яценко, Н. Ю. Місце соціальної ідентичності в класичній теорії політичної ідентичності. *IV Міжнародна наукова конференція на тему «Модернізація освітньої системи: світові тенденції та національні особливості в умовах пандемії»*. 19 лютого 2021 року. Університет Вітаутаса Великого (Каунас, Литва). Каунас, 2021. С. 119-122.

5. Яценко, Н. Ю. Національна ідентичність у політичних дослідженнях. *Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. 16-17 квітня 2021 року, м. Дніпро. Дніпро: НО «Відкрите суспільство», 2021. С. 81-86.

6. Яценко, Н. Ю. Європейська ідентичність: потенціал політичної інтеграції. *International scientific and practical conference «History, Political Science, Philosophy and Sociology: Revolutionary Changes»*. May 28-29, 2021. Wloclawek, Republic of Poland, 2021. P. 44-47.

7. Ісаєва, Н. Ю. Бінарний характер концепту «політична ідентичність». *Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук»*. 15-16 жовтня 2021 р. Одеса, 2021. С. 58-62.

8. Ісаєва, Н. Ю. Сучасні соціокультурні засади концепту «громадянська свідомість». *Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м.

Львів, 24-25 грудня 2021 року). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2021. С. 55-58.

9. Ісаєва, Н. Ю. Громадянська позиція: визначення та структурні елементи. *Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку»*. 21-22 січня 2022 р. Одеса, 2022. С. 62-66.

10. Ісаєва, Н. Ю. «Громадянська свідомість»: теоретичні аспекти концепту. *Міжнародна науково-практична конференція «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні»*. 28-29 січня 2022 р. Львів, 2022. С. 59-62.

11. Ісаєва, Н. Ю. Інтегративно-диференційний механізм формування громадянської свідомості під впливом політичної ідентичності (за П. Бурдьє). *Міжнародна науково-практична конференція «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук»*. 4-5 лютого 2022 р. Київ, 2022. С. 58-61.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	12
1.1. Розуміння громадянської свідомості та формування громадянської позиції з урахуванням політичної ідентичності.....	12
1.2. Концептуалізація поняття «політична ідентичність» у сучасній політичній науці.....	23
1.3. Методологічні засади і загальна методика дослідження політичної ідентичності.....	45
Висновки до розділу 1.....	48
 РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	51
2.1. Політична ідентичність: поняття і структура.....	51
2.2. Роль партійної та соціальної ідентичності у формуванні політичної ідентичності.....	66
2.3. Національна та наднаціональна ідентичність в політичних дослідженнях.....	79
Висновки до розділу 2.....	87
 РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ.....	89
3.1. Бінарний характер концепту «політична ідентичність» у топології сучасного політико-філософського дискурсу.....	89
3.2. Сучасні соціокультурні засади концепту «громадянська свідомість».....	110

3.3. Політична ідентичність і громадянська свідомість в контексті «життєвого світу».....	125
Висновки до розділу 3.....	142
 РОЗДІЛ 4. МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ).....	147
4.1. Інтегративно-диференційний механізм: соціальне поле політики.....	147
4.2. Символіко-аксіологічний і лінгвістично-комунікативний механізми формування громадянської свідомості.....	161
4.3. Персоналістичний механізм: феномен політичного лідера..	186
Висновки до розділу 4.....	207
 ВИСНОВКИ.....	211
 СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	215

ВСТУП

Актуальність теми наукового дослідження обумовлена кризою ідентичності взагалі й, зокрема, політичної ідентичності. Проявляючись на індивідуальному та колективному рівнях (В. Хесле) [67], криза складається з глибинних культурно-онтологічних нелінійних процесів, які в сучасному світі призводять до істотної зміни таких традиційних соціальних інститутів, як держава, політика, право, сім'я тощо. Криза ідентичності спостерігається у різних сферах існування людства: геополітично вона пов'язана з глобалізаційними процесами та феноменом зіткнення цивілізацій (С. Хантінгтон [70]), соціально-політично – з переходом від індустріального суспільства до постіндустріального (Д. Белл [12]), від закритого до відкритого (К. Поппер [106]), від дисциплінарних до суспільства контролю (М. Фуко [50], Ж. Дельоз [39]), соціокультурно – з боротьбою традиціоналістських, модерністських, постмодерністських тенденцій (Ж.-Ф. Ліотар [92]).

Феномен політичної ідентичності виступає свого роду «наріжним каменем» соціально-політичного виміру людства. По-перше, він акумулює етно-національні, ментальні, релігійні, історико-культурні, державно-правові, символіко-аксіологічні та інші настанови, властиві даній нації. По-друге, за допомогою політичної ідентичності відбувається становлення не тільки державної, політико-правової, а й позадержавної сфери, пов'язаної з реалізацією прав і свобод громадян, їх всебічним розвитком як індивідуальностей, що проявилось в концепті громадянського суспільства та його ідеального корелята – громадянської свідомості.

Громадянське суспільство виступає бінарною опозицією по відношенню до держави, забезпечує захист приватних сфер життя людини та громадянина від необґрунтованої жорсткої регламентації з боку держави, сприяє формуванню механізмів громадського самоврядування тощо. Громадянське суспільство характеризується як суспільство людей високого економічного, соціального, морального, культурного статусу. Останнє передбачає наявність

громадянської свідомості з її соціальною активністю, самостійністю, комунікативністю, розвиненою правовою культурою, творчим ставленням до дійсності.

Із здобуттям незалежності Україна опинилась у вирі зазначених кризових процесів, свідченням чого є і складний шлях державного самовизначення, і вибір стратегічних, тактичних векторів внутрішньої та зовнішньої політики, і болісні пошуки політичної ідентичності.

Російська агресія проти України проявила всю складність шляху нашої держави до справжньої незалежності, самовизначення та повної реалізації української самобутності. Президент України Володимир Зеленський в умовах війни Російської Федерації проти України згуртував всю країну, стер ідеологічну та мовну межу між громадянами східної та західної частин, об'єднавши всіх навколо захисту власної державності, кордонів, власних домівок, дітей, жінок, чоловіків, права на самоврядування та дійсний суверенітет, права вибору власного шляху розвитку держави на міжнародній арені. Події останніх місяців заклали остаточне підґрунтя самобутньої української громадянської свідомості та сформували єдність в питанні політичної ідентичності всіх українців.

Події всіх цих років показують важливість наявності у суспільстві активної громадянської позиції, розвиненої громадянської свідомості, яка є предметом публічних дискусій, публіцистичних роздумів та наукових досліджень. У зв'язку із цим є важливим розкриття того, яким чином політична ідентичність сприяє розвитку громадянської свідомості, які структури задіяні й які механізми працюють.

Вибір теми дисертаційного дослідження зумовлений визначеними вище чинниками. Але основним визначальним мотивом є необхідність вирішення кардинального для сьогодення питання: як в умовах партійної різноманітності, мовної різності та певних ідеологічних розбіжностей всередині України сформувати громадянську свідомість у населення на базі політичної ідентичності.

Сучасна українська наука активно й постійно аналізує і оцінює тенденції розвитку українського і глобального громадянських суспільств, а також вплив політичної ідентичності на їх формування. Про це свідчать, зокрема, праці В. Анікіна, В.Ю. Баркова, М.Ю. Рябчука, О. Чувардинського та інших.

Вагомий внесок у розвиток концепції громадянського виховання та формування різних підходів та критеріїв сутності поняття громадянськості та якостей, властивих справжньому громадянину зробили мислителі епохи Відродження (Н. Макіавеллі, Т. Мор, Т. Кампанелла), Просвітництва (Ж. Руссо, П. Гольдбах).

Одним з потужних важелів названих позитивних змін може стати теоретично обґрунтована практика формування громадянської свідомості на основі політичної ідентичності. Безпосередній вихід даної проблематики в практику соціального життя, її недостатня теоретична розробленість і дискусійність обумовлюють актуальність обраної теми дисертаційного дослідження.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – встановити вплив політичної ідентичності на формування громадянської свідомості.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність виконання комплексу наступних завдань:

- визначити теоретико-методологічні засади дослідження політичної ідентичності;
- охарактеризувати структуру та виокремити основні типи політичної ідентичності ;
- розкрити характер взаємовпливу формування громадянської свідомості та політичної ідентичності;
- розкрити механізми формування громадянської свідомості в контексті політико-ідентифікаційного процесу в сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є формування громадянської свідомості.

Предмет дослідження – вплив політичної ідентичності на формування громадянської свідомості.

Методи дослідження. Найбільш продуктивним підходом для досягнення поставленої мети дослідження є конструктивістська методологічна парадигма. Теоретичну і методологічну основу дослідження становлять загальні наукові принципи і методи пізнання, широко використовувані в дослідженні соціально-політичних процесів, а також наукові підходи, пов'язані з особливостями досліджуваної теми.

Методологічною основою роботи стало використання наукових принципів, оптимально необхідних для максимально повного аналізу політичної ідентичності: об'єктивності, історизму, комплексності та системності вивчення явищ суспільного життя. Дані принципи припускали максимальне дослідження та критичний аналіз сукупності різноманітних точок зору на ключові аспекти політичної ідентичності, в тому числі й взаємовиключних, для визначення найбільш адекватної авторської позиції, вивчення всіх внутрішніх і зовнішніх факторів, що обумовлюють особливості різних рівнів даного феномена, виявлення етапів і тенденцій його розвитку.

Також в дослідженні використовується соціокультурний підхід щодо визначення природи і сутності політичної ідентичності. В рамках даного підходу основними методами дослідження є: системний, системно-функціональний, порівняльний (компаративний) і порівняльно-історичний методи.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що в ньому здійснено комплексне дослідження місця та ролі політичної ідентичності у формуванні громадянської свідомості та наданий теоретико-методологічний аналіз формування громадянської позиції з урахуванням політичної ідентичності.

Вперше:

- розкрито бінарний характер концепту «політична ідентичність» у топології сучасного політико-філософського дискурсу, і доведено, що принцип бінарності є універсальним засобом опису світу, згідно з яким будь-який соціокультурний феномен містить у собі протилежності або бінарні

опозиції, й найбільш повне його вивчення можливе лише у випадку, якщо вони беруться до уваги та описуються («Індивідуальне / Колективне» – відноситься до сфери сущого або онтологічного рівня політичної ідентичності і розкриває її в межах індивідуального і колективного носія, а також у комплементарності; «Норма / Цінність» – відноситься до сфери дії, тобто розкриває практичну спрямованість політичної ідентичності, і як така містить нормативний рівень у вигляді єдиних для всієї спільноти певних приписів та правил, спрямованих на досягнення загального блага, права і свободи громадян, а також аксіологічний рівень, де цінність певної політичної ідентичності переживається кожним громадянином спільноти персонально і має індивідуалізований, статистичний, варіативний характер; «Національне / Наднаціональне» – відноситься до культурно-онтологічного рівня політичної ідентичності, розкриває її як феномен епохи Модерну з його раціональністю, тотальністю секуляризації, атомізацією та омосадуванням суспільства, виникненням націй-держав і глобалістськими тенденціями сучасності; «Ми / Вони» – відноситься до маргінального або прикордонного рівня політичної ідентичності та характеризує сукупність та взаємозв'язок соціально-політичних, національних, релігійних процесів ототожнення та відмінності, а також сукупність символічних, екзистенційних, соціально-політичних проблем «Іншого»; «Минуле / Сьогодення» – відноситься до культурно-історичного рівня політичної ідентичності і містить у собі апологію історичного підходу, згідно з яким минуле, завдяки феномену культурної пам'яті, укоріненому в міфах, обрядах, традиціях, впливає на сьогодення та майбутнє, а також містить апологію антиісторичного підходу з його критикою історизму та відстоюванням політичних (демократія), економічних (вільний ринок), інтелектуальних (влада розуму та критицизм) ідеалів «відкритого суспільства» на противагу традиціоналістському або закритому);

- розкрито взаємозв'язок політичної ідентичності та громадянської свідомості в контексті «життєвого світу» і доведено, що активність громадянської свідомості обумовлена її синтетичністю як органічною

сукупністю пізнавальних, праксеологічних, нормативних, аксіологічних, культурно-історичних актів, економічних, політичних, правових, соціальних, культурно-історичних реалій, яким протистоїть політична ідентичність як їх інтенціональний корелят (тобто основою цього є інтенціональність або спрямованість громадянської свідомості як акту, якому як кореляту або ідеально-інтенційному компоненту відповідає феномен політичної ідентичності);

- виділено і розкрито зміст механізмів формування громадянської свідомості шляхом конструювання політичної ідентичності (на прикладі України), зокрема, таких, як інтегративно-диференційний механізм, в якості якого виступає габітус у його символічних, породжувальних, владних аспектах, у здатності генерувати та нав'язувати певні погляди, установки; символіко-аксіологічний механізм, де соціально-значущі цінності є критеріями або стандартами, які керують повсякденною діяльністю людей, груп та спільнот; лінгвістично-комунікативний механізм, де ключову роль відіграють іллокутивні та перлокутивні акти мови; і персоналістичний механізм, в якому апріорність політичного лідера полягає в тому, що за допомогою і разом з ним встановлюється певний соціальний порядок.

Уточнено:

- концептуально-методологічний підхід до дослідження політичної ідентичності та громадянської свідомості, що знайшло відображення у аналізі концепції «життєвого світу», в рамках якого доводиться, що політична ідентичність та громадянська свідомість розкриваються як єдина структура у взаємній спрямованості та активності обох полюсів;

- визначення поняття «політична ідентичність», яке розуміється як особливий вид соціальної ідентичності, спрямований на самовизначення індивіда / групи в політичному плані за допомогою ідентифікації з політичними інститутами і передбачає участь груп та індивідів у політичному процесі, а також взаємини всередині групи й з іншими подібними групами;

- визначення поняття «громадянська свідомість» як специфічного феномену суспільної свідомості, як ідеального корелята громадянського суспільства, яке, будучи бінарною опозицією по відношенню до держави, характеризується антропоцентричністю, верховенством власності, моральною спрямованістю, демократичною формою політичної організації, ринковою формою економічної організації, політичною активністю, суспільною інтеграцією;

Дістало подальшого розвитку:

- розуміння формування громадянської позиції з урахуванням політичної ідентичності, що представляє собою необхідну позицію і активність, які виражають тверді переконання і відповідальність громадян перед суспільством і державою;

- дослідження структури політичної ідентичності, зокрема, таких структурних складових, як уявлення про територію (в тому числі й образ Батьківщини), політична історія, спільні цінності та норми, традиції, колективна історична пам'ять, знання про національні політичні та інші інститути, знання про політичний режим;

- теза про те, що конструювання політичної ідентичності з подальшим формуванням громадянської свідомості фактично може підвищити ефективність політики, що проводиться державою, зокрема, об'єднати населення навколо політичних інститутів, їх керівників, лідерів, контролювати соціальні процеси, що формують суспільні групи.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для удосконалення стратегій, форм і методів формування громадянської свідомості через конструювання політичної ідентичності для подальшого просування державної політики серед політично активних громадян, що, в свою чергу, забезпечить високий рівень політичної свідомості та відповідальності населення.

Дисертаційне дослідження також сприятиме забезпеченню навчального процесу у вишах за спеціальностями «Політологія», «Міжнародні відносини,

суспільні комунікації та регіональні студії», оскільки поглиблене вивчення концептуальних засад та політичної практики формування громадянської свідомості через формування політичної ідентичності є важливим аспектом формування системного політологічного уявлення про сутність, закономірності та суперечності формування громадянського суспільства в цілому.

Особистий внесок здобувача. Постановка і вирішення всього комплексу завдань та публікація результатів дослідження здійснені автором самостійно. За темою дослідження автором одноосібно опубліковано 16 робіт, з них 3 – у фахових виданнях України з політичних наук, 3 – у зарубіжних фахових виданнях з політичних наук.

Апробація результатів дослідження була здійснена в доповідях на XXII Всеукраїнській науковій конференції викладачів, молодих науковців і студентів «Український соціум: соціально-політичний аналіз сучасності та прогноз майбутнього» (Харків, 2020), IV Міжнародній науковій конференції «Модернізація освітньої системи: світові тенденції та національні особливості в умовах пандемії», Університет Вітаутаса Великого (Каунас, Литва, 2021), Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук в сучасних умовах: теорія, методологія, практика» (Київ, 2021), Міжнародній науково-практичній конференції «Науково-теоретичні аспекти вирішення глобальних проблем сучасності» (Дніпро, 2021), Міжнародній науково-практичній конференції «Історія, політологія, філософія і соціологія: революційні зміни» (Влоцлавек, Республіка Польща, 2021), Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук» (Одеса, 2021), Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток суспільних наук: європейські практики та національні перспективи» (Львів, 2021), Міжнародній науково-практичній конференції «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадянського суспільства в Україні» (Львів, 2022), Міжнародній науково-

практичній конференції «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (Одеса, 2022).

Публікації. За темою дисертації автором опубліковано 17 одноосібних наукових статей. Серед цих публікацій – 3 наукові статті у фахових виданнях України з політичних наук, 3 наукові статті опубліковано у зарубіжних виданнях з політичних наук.

Структура дисертації обумовлена поставленою метою і завданнями дослідження та складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 232 сторінки, з яких 18 – список використаних джерел (223 найменувань). Обсяг текстової частини дисертації складає 214 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

1.1. Розуміння громадянської свідомості та формування громадянської позиції з урахуванням політичної ідентичності

Ефективне функціонування громадянського суспільства передбачає не тільки високий освітній рівень населення, а й певний рівень його громадянської культури. Поза цим воно неможливо, а саме існування громадянського суспільства втрачає будь-який сенс. Ось чому, говорячи про тенденції, напрями і проблеми його розвитку в країні і в світі, не можна обійти стороною взаємозв'язок, що існує між громадянським суспільством, громадянською культурою і громадянською свідомістю.

За самою своєю суттю, громадянська свідомість – це сукупність уявлень про громадянство, перспективи розвитку суспільства, усвідомлення причетності до його долі, що утворюють диспозиції вищого порядку, які регулюють загальну спрямованість соціальної поведінки. Слід погодитися з тими фахівцями, які вважають, що громадянською свідомістю є усвідомлення пріоритету загальних інтересів країни, всього народу, а не приватних інтересів груп. До цього доречно додати, що громадянська свідомість є свідомість, «орієнтована на базові демократичні цінності». Тим самим вона виражає певний духовний стан суспільства, причому на тому етапі його розвитку, коли демократичні норми і цінності стають фундаментальними основами соціальної життєдіяльності.

Американські політологи Г. Алмонд і С. Верба, досліджуючи феномен громадянського суспільства, прийшли до висновку, що його основою є не політичні, а загальнокультурні почуття, відносини міжособистісної довіри, терпимість, повага до інтересів інших індивідів [3, с. 126]. Роль громадянського суспільства як регулятора різноманітних соціальних інтересів може бути зрозуміла як існування інституту, створеного для пом'якшення соціальної напруженості та забезпечення консенсусу в суспільстві.

Регулятивна функція громадянського суспільства ґрунтується на певному типі розуміння необхідності вироблення і вкорінення у свідомості основоположних принципів співіснування, дотримання законності, прихильності загальнолюдським цінностям. Це знаходить своє відображення в понятті громадянської свідомості. За твердженням Р. Арона, громадянська свідомість, підносячись над інтересами окремих груп, індивідів, відстоює інтереси всього суспільства, так як завжди направлена у напрямку загальнолюдських цінностей, інтегральної мети виживання і розвитку людства [6, с. 270].

Громадянська свідомість – це сукупність уявлень про громадянство, перспективи розвитку суспільства, свідомість причетності до його долі, що утворюють диспозиції вищого порядку, які регулюють загальну спрямованість соціальної поведінки. У цьому ж руслі пише О. Чувардинський про «підняття своєї свідомості до служіння життя на Землі, своєї держави свого народу, спираючись на непорушні цінності» [218, с. 69].

На думку Ю. Шайгородського, громадянською свідомістю є усвідомлення пріоритету загальних інтересів країни, всього народу, а не приватних інтересів груп. Громадянська свідомість, додає він, є свідомість, «орієнтована на базові демократичні цінності» [219, с. 92].

Семененко І.С. звужує поняття громадянської свідомості до рамок одного суспільства: це усвідомлення людьми своїх прав і обов'язків як членів суспільства. Автор підкреслює верховенство правового аспекту при визначенні поняття громадянської свідомості. Громадянська свідомість являє собою усвідомлення існуючих відносин між суспільством, людиною і державою з точки зору демократичних цінностей, ідеалів, прав і свобод, що регламентуються прийнятими в суспільстві, державі принципами, нормами. Громадянська свідомість висловлює певний духовний стан суспільства на такому етапі його розвитку, коли демократичні норми і цінності стають фундаментальними основами його життєдіяльності [205, с. 299].

Громадянська свідомість виконує ряд різноманітних функцій, здійснюваних в економічній, політичній, правовій, духовній сферах

діяльності: нормативно-регулююча, яка координує; формуюча; виховна; оціночно-оперативна; комунікативна, яка орієнтує та інші. Функції, вступаючи у взаємодію між собою, взаємно перехрещуються, доповнюють одна одну. Багато з них властиві також держави та її інститутам. Однак відмінність полягає в тому, що функції громадянської свідомості не мають властивої державним функціям жорсткої регламентації, яка виражається в законах, актах, правилах, вимогах. Норми громадянської свідомості не мають конкретних адресатів, спеціальних установ, де їх реалізують. Функції громадянської свідомості пов'язані переважно з діяльністю всього суспільства, а не окремих індивідів.

Громадянська свідомість реалізується в різноманітних формах життєдіяльності суспільства, в яких виражаються норми, уявлення, погляди, ідеали, прагнення громадян, їх розуміння особистого і суспільного блага. Громадянські інтереси, в яких проявляються соціальні інтереси суспільства, групи, особистості, мають системний характер. Завдяки системності, цілісності, вони здатні реалізувати ціннісні орієнтації окремої особистості, її ставлення до суспільства, держави, співгромадян, надають можливість усвідомлювати призначення, сенс існування, свої цивільні функції, сприяють формуванню громадянської відповідальності та інших соціально значущих якостей. Однією з основних завдань громадянської свідомості є формування цінностей і норм, ідей і уявлень, що сприяють становленню громадянського суспільства, спрямованих на пошук шляхів спільноти до досконалості, до свободи.

У юридичній літературі в поняття «громадянська свідомість», перш за все, включаються політико-правові відносини між особистістю і державою, в яких особистість характеризується усвідомленням приналежності до цієї держави і підпадає під дію законів цієї держави. Належність людини до певної держави закріплюється в його правовому статусі. Наявність взаємних прав і обов'язків сторін виступає змістом стійкого політико-правового зв'язку особи

і держави. Функціонування держави результатуюється в розвитку особистості й здійсненні нею цивільних прав і свобод [4, с. 6].

На думку К. Маркса, сутність громадянина як «особливої особистості» становить не її абстрактна фізична природа, а «її соціальна якість; державні ж функції є не що інше, як способи існування і дії соціальних якостей людини» [81, с. 68]. Громадянська свідомість відображає і пронизує існуючі відносини в суспільстві, в яких реалізуються дійсні інтереси і практична взаємодія різних соціальних суб'єктів. Крім того, вона впливає на взаємодію людей, надаючи їм конкретність, змістовність і оформленість. У ньому виражені існуючі погляди людей, які лежать в основі їх поведінки, погляди на суспільне життя, державу і зв'язок між ними в їх реальному і нормативному значенні.

Складовими елементами громадянської свідомості можуть служити соціально-політичні, релігійні, моральні, правові, економічні та інші норми (правила, принципи, вимоги), пов'язані в певну систему елементів, об'єднаних щодо загальних громадянських поглядів. Громадянська свідомість сприяє соціальній інтеграції суспільства, громадянській злагоді і узгодженості дій індивідів в реалізації загальногромадянських інтересів. Трансформуючись, громадянська свідомість змінює свій зміст під впливом різноманітних соціокультурних чинників, що знаходить закономірне відображення в розвитку ідей громадянськості.

У науковій літературі зазначається багатозначність в розумінні громадянськості. Так, в енциклопедичному словнику з політології пропонуються наступні інтерпретації громадянськості [191, с. 278]:

- антитеза аполітичності, активна і свідома включеність у справи спільноти, особливо в сфері політики;
- психологічне відчуття себе громадянином, повноправним членом суспільства;
- здатність і готовність виступати в ролі громадянина;
- найвища чеснота вільного і повноправного учасника спільноти;

- відданість інтересам держави, готовність йти на жертви заради цих інтересів тощо.

Громадянськість виступає як необхідна позиція і активність, що виражають тверді переконання і відповідальність громадян перед суспільством, державою. Громадянська відповідальність проявляється в доцільній діяльності людей, що відповідає інтересам загального цілого.

Одним з найважливіших інтегративних ознак громадянськості, а також критерієм її сформованості, є наявність громадянської позиції. Чітко сформульована громадянська позиція є необхідною умовою, ступінь для сходження до громадянської культури, тобто до усвідомленої готовності особистості взяти на себе відповідальність за долю країни, стурбованості за її майбутнє, готовність підпорядкувати, якщо цього вимагають обставини, особисті інтереси громадським. Гідність громадянина виражається в самостійній участі у громадському житті та здатності зробити свій вибір. У цьому виявляються дійсні інтереси і переваги особистості як істоти соціальної.

Отже, громадянськість є активна життєва позиція на основі усвідомлення своїх інтересів і з'єднання їх з суспільними вимогами, яка передбачає свідому і активну участь людей у державних справах, використання наявних прав і свобод та виконання обов'язків, закріплених конституцією, законом і мораллю. У своїх найважливіших аспектах громадянськість виступає як: по-перше, сполучний елемент певної соціальної спільності – народу; по-друге, вираз прихильності державі та її інститутам; по-третє, відображення переконаності, свідомості і прихильності щодо певного суспільного ладу і його ідеалів; по-четверте, активне включення суб'єктів в суспільне і політичне життя суспільства; по-п'яте, усвідомлення і продуктивне використання цивільних прав і свобод; по-шосте, громадянська чеснота громадян, їх моральність і відповідальність.

На думку Р. Дарендорфа, громадянськість спирається на систему цінностей, на моральну переконаність, що дає цій системі сенс і значення, тому що демократичний дух не може зводитися до простого підрахунку

переваг. Система громадянських цінностей є спонукальним мотивом громадянської діяльності, ці цінності втілюються в систему практичних установок і орієнтацій. Цивільні орієнтації виражають стійку спрямованість громадянської свідомості та поведінки людей, характер якої визначається їх особливим ставленням до прийнятих в результаті свідомого вибору цінностей. Все це становить основу громадянської позиції особистості. Вона носить соціально обумовлений характер і відображає ставлення до влади, інститутів суспільства, цивільних відносин і власну активність у цій сфері [34, с. 58].

Громадянськість не тільки формується під впливом культури суспільства, а й обумовлює її особливості. Адже показником сформованих громадянських якостей особистості є її свідомість і активність. Останні ж виступають найважливішою характеристикою громадянської культури.

Одним з перших, хто звернув увагу на існування особливого виду культури, названого ним «громадянською культурою», був американський вчений Е. Шилз [114, с. 109]. Під громадянською культурою він мав на увазі специфічну форму синтетичної культури, що об'єднує явища гуманістичної та науково-технічної культур. Однак широке вивчення її змісту почалося з відомої роботи Г.А. Алмонда і С. Верби «Громадянська культура: Політичні позиції та демократія в п'яти країнах», виданої в 1963 році [3, с. 436]. У науковій літературі зазначається, що виділяється кілька видів громадянської культури, які поділяються по відношенню до верховної влади в державі.

На підставі проведених досліджень були виділені три основні різновиди громадянської культури: парохіальна (парафіяльна), підданська і активістська. Подібні типи були виокремлені ще М. Вебером і ґрунтувалися на моделях панування: традиційна, харизматична і раціонально-легальна [127, с. 788]. Класифікація типів громадянської культури, сформована О. Внуковою, базується на пріоритетних цінностях: етатистська, автократична і демократична [147, с. 81]. Саме ця класифікація найбільш адекватно відображає суть поняття громадянської культури як сукупності поведінкових моделей громадян на основі панівних ідей і цінностей.

У структурі громадянської культури виділяють політичний, правовий, моральний, і культурний компоненти. Суспільство має складну структуру, важко знайти явища і процеси, що не мають відношення до політичного життя суспільства, оскільки більшість з них пов'язані з інтересами тих чи інших соціальних груп, верств, класів. Найбільш чітко простежується цей зв'язок у сфері законодавчої і виконавчої діяльності органів державної влади, в діяльності політичних партій, громадянських рухів, масових організацій. У цих структурах політичні аспекти набувають певного значення і чітких форм та є політичними складовими громадянської культури.

У соціальному аспекті громадянська культура виражається у відчутті єдності з країною, суспільством, рішучості в подоланні життєвих труднощів, вольовому діяльнісному потенціалі, спрямованому на досягнення благополуччя. Важливими є відчуття соціальної та національної повноцінності, терпимості. Загальний рівень культури суспільства визначає ступінь його готовності до засвоєння нових норм і принципів, до побудови демократичної держави.

Громадянська культура в суспільстві виконує безліч функцій, найважливішими з яких є:

- об'єднання вільних громадян в організації на підставі визнання певних цінностей як істинно вірних для них, але таких, що не суперечать природі демократії. Цивільні організації, являючи протипау державі, пред'являють до неї вимоги щодо вдосконалення громадянської системи;
- соціалізація індивіда, що знаходить здійснення в трьох сферах: діяльність, спілкування, самосвідомість. У процесі соціалізації відбувається становлення особистості громадянина, засвоєння ним цінностей, норм, установок, зразків поведінки, властивих даному суспільству;
- відстоювання і захист прав особистості на основі закону, пошук шляхів і засобів упорядкування відносин громадянина і держави. Однак

громадянська культура не тільки захищає права особистості, а також накладає на неї певні обов'язки перед суспільством;

- здійснення за допомогою гласності, свободи слова, оціночної, нормативно-регулюючої, контролюючої і координуючої функцій, які регламентують суспільні відносини;
- збереження і збагачення загальнолюдських цінностей, гармонізація життя різних соціальних груп. Оволодіння громадянської культурою сприяє зближенню, об'єднанню людей на базі існуючих однакових або схожих цілей і інтересів;
- вироблення шляхів подальшого розвитку суспільства, прогресу цивілізації на основі визнання загальнолюдських інтересів, піднімаючись над вузькими інтересами окремих груп, індивідів.

Як стверджує М. Кастельс, людство стоїть зараз на порозі історичного зсуву в області публічної політики – від інституціональної сфери до сфери, яка формується на основі мереж горизонтальної комунікації. Соціальні мережі, на які покладаються сучасні прихильники прямої демократії, безумовно, дають громадянам більшу владу над політикою уряду [31, с. 175].

Концепція деліберативної демократії Ю. Габермаса (Online Deliberative Democracy) стала свого роду компромісом між зростаючими вимогами більшої участі громадян в прийнятті рішень і необхідністю мінімізувати політичні ризики прийняття некомпетентних рішень за допомогою механізмів прямої демократії. Вона не відкидає інститути представницької демократії, а має своєю метою їх оновлення і адаптацію до мінливого суспільства, підвищення публічності політики, досягнення соціальної інтеграції через інформування, консультування, участь громадян [62, с. 334].

На думку Г. Ерме, громадянськість спирається на систему цінностей, на моральну переконаність, що дає цій системі сенс і значення, тому що демократичний дух не може зводитися до простого підрахунку переваг [222]. Система громадянських цінностей є спонукальним мотивом громадянської діяльності, ці цінності втілюються в систему практичних установок і

орієнтацій. Сукупність цінностей, ідеалів, норм, які реалізують уявлення про тип і способи вкорінення демократичних практик та зразків у житті суспільства, можна позначити як громадянську свідомість.

За твердженням Р. Арона, громадянська свідомість, підносячись над інтересами окремих груп, індивідів, відстоює інтереси всього суспільства, так як завжди направлена в бік загальнолюдських цінностей, інтегральної мети виживання і розвитку людства [6, с. 118]. У цьому ж руслі міркує і В. Анікін про «підняття своєї свідомості до служіння життя на Землі, своєї держави, свого народу, спираючись на непорушні цінності» [132, с. 63].

Громадянськість можна визначити як суспільний інститут, який представляє сукупність інтеріоризованих соціальних ролей, норм, цінностей, що регулюють взаємовідносини людей один з одним і з владними структурами в суспільстві, заснованому на комунітарних принципах:

- в процесі самоорганізації;
- на основі індивідуальної ініціативи, пов'язаної зі здатністю брати на себе відповідальність за проблемну ситуацію в суспільстві в сфері свого впливу;
- за умови легітимації цієї ініціативи авторитетом влади або носієм альтернативної легітимації (в ситуації світоглядного розколу суспільства), що підкріплюються його соціальними очікуваннями.

З цього випливає, що інститут громадянськості складається з трьох елементів:

- 1) індивідуума, який проявляє громадянськість, тобто готовність взяти на себе відповідальність за проблемну ситуацію в суспільстві в сфері свого впливу і в інтересах загального блага;
- 2) владних інститутів в особі представників, які або заперечують ініціативу, або підтримують її, делегуючи ініціатору легітимність, владні повноваження та ресурси, необхідні для здійснення ініціативи;

- 3) соціального оточення, що формує громадську думку і оцінює суспільну значимість громадської ініціативи і очікує від влади доброзичливої підтримки ініціатора і визнання легітимності його статусу і права.

Якщо влада не виправдовує очікувань, то громадська думка визнає її таку, яка не переймається загальним благом, і, в кінцевому рахунку, антинародною. І навпаки. Якщо громадська думка не визнає за громадською ініціативою загальну корисність і, більш того, підозрює в ній приватний інтерес ініціатора, воно не вимагає від влади схвальних дій і висловлює в цілому негативну позицію.

Істотні зміни в розвиток громадянського суспільства і громадянськості внесли так звані мережеві технології. Сьогодні відбувається реструктуризація громадянського суспільства, формування автономних мережевих спільнот, повернення в публічну політику некомерційних організацій, що супроводжується і прискорює появу нових морально-політичних норм і зразків поведінки. Зростання ролі громадянського активізму (поява руху волонтерів та інших колективних об'єднань) стало індикатором формується нової природи влади в складному мережевому суспільстві. Влада, яка є, скоріше, не адміністратором, а координатором громадських взаємодій. Державна влада і владні структури не просто вбудовуються в систему сучасного мережевого суспільства, але набувають характеру лише одного, хоча і значимого, з центрів координації громадських взаємодій.

Зростаюча роль мережевих спільнот, поява нових можливостей мережевої комунікації, посилення фактору «горизонтальної довіри» в рамках мережевої мобілізації стали основою формування «політики оскарження» як відображення неузгодженості владних і громадських місць. Така політика орієнтована на використання безпосередніх форм демократії й спрямована проти «посередництва» і репрезентації інтересів. Основний потенціал даного феномена – у новій формі постійного громадського аудиту діяльності держави і його органів, в координаційній активності щодо визначення і реалізації публічних інтересів. Інформаційно-комунікаційні процеси повинні багато в

чому працювати як базова конструкція, що забезпечує узгодження інтересів і позицій, зняття напруги і протиріч, і виступає засобом дієвого переводу іманентно властивих відносин держави і громадянського суспільства протоконфлікту з конфронтації до співпраці. Публічність і відкритість комунікаційних процесів дозволяє позбавити взаємини обох суб'єктів від недоліків закритого корпоративізму і наповнити діалог живими соками громадянськості. Це, безперечно, потребує нової моделі державної служби, яку можна позначити як модель прозорості, «чуйною» бюрократії.

Інститут громадянськості складається з трьох складових елементів:

- 1) індивідуума, який проявляє громадянськість, тобто готовність взяти на себе відповідальність за проблемну ситуацію в сфері свого соціально-політичного впливу в інтересах загального блага, а не приватного або корпоративного;
- 2) владних інститутів в особі своїх представників, які або заперечують ініціативу, або підтримують її, делегуючи ініціатору легітимність, владні повноваження та ресурси, необхідні для здійснення ініціативи;
- 3) соціального оточення (товариство, суспільство, народ), що формує громадську думку і соціальні очікування, оцінює суспільну значимість громадської ініціативи і в разі високої оцінки очікує від влади доброзичливої підтримки ініціатора (драйвера ініціативи), яка визнає легітимність його нового статусу і його нові владні можливості й права.

Громадянська свідомість – це сукупність уявлень про громадськість, перспективи розвитку суспільства, свідомість причетності до його долі, що утворює диспозиції вищого порядку, які регулюють загальну спрямованість соціальної поведінки.

Основні риси громадянської свідомості:

- 1) по-перше, вона являє собою осмислення існуючих відносин між суспільством, людиною і державою з точки зору демократичних цінностей, ідеалів, прав і свобод, що регламентуються прийнятими принципами і нормами. Громадянська свідомість висловлює певний

духовний стан суспільства на етапі його розвитку, коли демократичні норми і цінності стають фундаментальними основами його життєдіяльності;

- 2) по-друге, вона є активним чинником суспільних перетворень, виступаючи прискорювачем суспільного розвитку і життєзабезпечення суспільства, стаючи механізмом самозміни суспільства. Сприяючи зміцненню співтовариства, вона створює духовно-ціннісну парадигму її розвитку;
- 3) по-третє, громадянська свідомість має відкритий характер і відрізняється постійною готовністю до сприйняття нових ідей. Разом з тим ці ідеї включаються в неї поступово, лише довівши свою органічність і життєздатність. Для трансформації громадянської свідомості необхідні накопичення культурних змін, що створюють безперервний тиск на свідомість в цілому і сприяють виробленню нових способів сприйняття дійсності. Як відзначав В.Ю. Барков, можна докорінно змінити політику і навіть здійснити революційні зміни у відносинах власності, але не можна так само швидко змінити основоположні переконання і цінності людей [138, с. 24];
- 4) по-четверте, громадянська свідомість функціонує, спираючись не тільки на універсальні зразки. Зрозуміло, найважливішу роль в ній відіграють стійкі елементи моделей суспільного і політичного життя.

Історичний досвід, традиції і засади суспільства є тим стримуючим чинником, який не допускає різких змін в громадянській свідомості. Саме на їх основі й відбувається поступове накопичення нового досвіду, який з плином часу міцно входить в громадянську свідомість.

1.2. Концептуалізація поняття «політична ідентичність» у сучасній політичній науці

Зі зростанням кількості країн й кризи ідентичності сучасних держав дослідження сутності політичної ідентичності набуває надзвичайної

актуальності. Криза ідентичності в світі, безсумнівно, пов'язана з процесом глобалізації та приймає ще більших масштабів у зв'язку із перетвореннями політичної системи і різноманітністю дій політичних акторів в спробах встановити нову політичну ідентичність. На думку дослідників, важливість політичної ідентичності зростає через прогрес в області інновацій, розвиток зв'язків між нацією та культурою, а також появу мовного розмаїття, тобто коли в рамках однієї держави проживає кілька народів – носіїв різних мов.

Пошуки підходів до концептуалізації феномена політичної свідомості через категорії ментальності й менталітету, картини світу, архетипи й інші перенесені із суміжних наукових дисциплін поняття, механізми його формування та впливу на політичний процес поставили питання про необхідність брати до уваги не тільки раціональну, а й емоційну складову поведінки людини в публічній сфері, враховувати психологічні мотиви політичного вибору і його культурні (в широкому сенсі) підстави. Дійсно, вектор розвитку всіх без винятку спільнот – суб'єктів суспільних відносин – визначає колективна ідентичність їх членів – комплекс уявлень, на яких вибудовується узгоджена мотивація індивідуальної та групової поведінки.

Сукупність уявлень людини про своє місце в суспільстві, ті цінності й поведінкові моделі, які затверджуються на підставі співвіднесення себе із суспільно значущими культурними орієнтирами і рольовими функціями в публічній сфері, з соціальними інститутами і відносинами, формує соціальну ідентичність. Вона складається в процесі самоототожнення людини з соціальними інститутами і відносинами. Найважливішими референтними структурами самоідентифікації індивіда виявляються «великі спільноти» - соціальна група, професійне середовище, конфесійна (релігійна) громада, етнос, нація, цивілізація. При цьому значимість тієї чи іншої системи координат може варіюватися протягом життя людини, але в сучасних суспільствах між ними не вибудовується ієрархія переваг, характерна для товариств традиційних [42, с. 240].

Дослідження ідентичності беруть свій початок наприкінці XIX – в першій половині XX століття. Сама категорія ідентичності спочатку розглядалася виключно в предметному полі психології, потім набула поширення в науковому дискурсі соціології та соціальної антропології. Пізніше аналіз даної категорії виходить за предметні рамки цих наук і проникає в область інтересів філософів і вчених, які займаються проблемами політики. У другій половині XX століття починається становлення теорії політичної ідентичності та вивчення її в рамках політичної науки [196, с 15]. На сучасному етапі питання ідентичності набуває особливого значення й актуальності. Це багато в чому пов'язано з різноманітністю пропонованих індивіду в сучасному суспільстві форматів ідентичності. В епоху зародження цивілізації, в рамках первісного суспільства з його родоплемінних строем і відсутністю класів, людина не виділяла себе із загальної групи одноплемінників, не мислила себе як самостійний індивід.

Соціальна структура суспільства ґрунтувалася на дихотомічному розподілі людей на «своїх» і «чужих» (який зберігається до сьогоднішнього дня в інших формах). У рабовласницькому і феодальному суспільстві ідентифікація, за дуже рідкісним винятком, визначалася походженням людини. З настанням капіталізму, початком промислового перевороту і переходом до індустріального суспільства соціум пропонує актору все більше і більше варіантів ідентичностей, що ґрунтуються на приналежності або ставлення до певного класу, професії, політичної партії або руху, релігійної організації, ідеології й іншому. Постіндустріальне та інформаційне суспільство пропонує індивіду формати ідентичності, пов'язані з розвитком громадських глобальних мереж, формуванням концепцій і практичним втіленням інноваційної та електронної економіки, людського капіталу, електронної демократії, уряду і держави, цифрового ринку. В процесі еволюції суспільної системи відбувається ускладнення, розвиток і збільшення числа соціальних і політичних ролей, які приміряє на себе індивід.

Фундаментальні основи теорії ідентичності були закладені З. Фрейдом [52], в 1940-1960-х роках психологом Е. Еріксоном, який називав ідентичність «загальною і універсальною категорією» [45, с. 87]. Саме він, висунувши ряд теоретичних положень про ідентичність, дав поштовх використанню даного поняття не тільки поза межами соціальної психології, але й в інших науках, зокрема, в політології. Важливий внесок представників мічиганської школи (Е. Кемпбелла, У. Міллера, П. Конверса і Д. Стоукса) та їх робота «Американський виборець», в якій об'єктом дослідження став виборець, а самі вчені зробили спробу розробити універсальну модель електоральної поведінки, що спирається на партійну ідентичність громадян [27, с. 390]. М. Кастельс розкриває проблеми ідентичності в постіндустріальному, новому, інформаційному суспільстві в роботі «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура», в якій також обговорюється специфіка моделей ідентифікації в мінливому світі [30, с. 8].

Фактично на поточний момент ідентичність індивіда являє собою матричну структуру, в основі якої знаходиться безліч ідентичностей, взаємодіючих і взаємодоповнюючих одна одну. В певний період в залежності від обставин, що склалися, один з форматів ідентичності стає провідним, домінує в ідентифікаційній ієрархії й структурує свідомість. У рамках ідентифікаційної системи індивід відбирає і структурує отриману ним інформацію, формує власну картину світу, приймає рішення і вибирає лінію поведінки. Домінуючий варіант ідентифікації відіграє роль призми, крізь яку актор «розглядає» навколишній світ, визначає параметри сприйняття і класифікації різних об'єктів. Однак при зміні обставин, а також під час криз ідентичності можливо «повалення» домінуючої форми ідентичності та побудова нової ідентифікаційної ієрархії в свідомості індивіда, яка буде відігравати вирішальну роль в сприйнятті навколишнього світу і поведінці індивіда.

Кожен варіант ідентичності, безумовно, не знаходиться в «вакуумі», а взаємодіє з іншими в рамках ідентифікаційної матриці. Ідентифікація являє

собою процес формування ідентичності. Політична ідентифікація є розуміння індивідом себе як суб'єкта політичного процесу, включення в нього, а також прийняття (або в деяких випадках відкидання) будь-якої політичної позиції в сукупності з визнанням цього іншими учасниками політичних відносин. Інакше кажучи, політичний процес проявляється у взаємодії двох сторін: з одного боку – індивіда, який на основі саморефлексії співвідносить себе з певною політичною позицією, з іншого – інших акторів, що беруть участь в процесі, ототожнюють даного індивіда з його позицією, «ратифікують» його політичну ідентичність, і, таким чином, оцінюють відповідність цього індивіда рольовим очікуванням. Результатом такої взаємодії стає набуття індивідом політичної ідентичності [82, с. 301]. Поряд з цим, для політичної ідентичності характерна групова природа, що виявляється в процесі співвіднесення індивіда з будь-якою групою, яка характеризується спільністю політичних поглядів і інтересів, а також ототожненням себе з політичною позицією, прийнятою іншими сторонами політичного процесу. Фактично, політична ідентичність виступає як окремий випадок соціальної ідентичності.

Маючи на увазі співвіднесеність громадян з політичними інститутами й їх залученість в політико-інституційну взаємодію в рамках політичної спільності, можна говорити про формування політичної ідентичності. Вона спирається на самоідентифікацію з виступаючими від імені громадян суб'єктами політичного процесу – партіями, масовими рухами, групами інтересів – і представляють їх структурами, з організаціями громадянського суспільства. Політична ідентичність індивіда затверджується в ході співвіднесення власних уявлень про пріоритети суспільного розвитку з ідейними орієнтирами і цілями політичних акторів. Цей вибір закріплюється засобами символічної політики, яка виробляє імідж, знаки і ритуали, що розділяються членами групи, створюючи впізнавані символічні опори політичної ідентичності. Таким шляхом, в публічній політиці затверджуються орієнтири і смисли, що визначають політичну ідентичність індивіда, групи, політичного об'єднання, регіону, держави, наднаціонального об'єднання.

Національно-державну (або національну) ідентичність країни та інші присутні в публічному дискурсі підстави ідентифікації національно-державного співтовариства (такі, як громадянська нація) можна розглядати як макрополітичну ідентичність [207, с. 118]. Така ідентичність залишається об'єктом цілеспрямованого впливу держави і груп інтересів, політики формування, і, найчастіше, цілеорієнтованого конструювання ідентичності. У громадянській ідентичності з'єднуються мікрорівень (ідентичність індивіда як громадянина – члена політичної нації) і макрорівень (ідентичність національної спільноти, яка підтримує інституційні підстави політичної нації і забезпечує реалізацію цивільних прав через громадські інститути).

У той же час в понятті «громадянська ідентичність» закладено і нормативний зміст, що припускає, крім суто правового статусу, і повноту самоспіввідношення громадянина з державно-політичною спільністю, його громадянська самосвідомість. Воно наповнює громадянську ідентичність емоційними змістами і може трансформуватися у відповідальну політичну дію. Таким чином, у сформованій сучасній політії громадянська ідентичність, яка є підставою політичного самовизначення індивіда, структурує ідентичність політичну, визначає її наповнення. Так, вкоріненість громадянських підстав ідентичності в політичній культурі суспільства стає потужною протиотрутою поширенню впливу антисистемних сил і рухів.

У суспільствах, які переживають процеси інституційної трансформації, відтворення елементів несучасної політичної ідентичності ускладнює формування її громадянських основ. Їх замінюють етноконфесійні, кланові, кастові й інші групові форми квазіполітичної самоідентифікації. В процесі адаптації традиціоналістських структур до сучасності виникають гібридні ідентичності, які можуть стати як джерелом модернізації, так і фактором демодернізації й дезінтеграції державного співтовариства. Орієнтація політичної та економічної еліти країни на вирішення завдань суспільного розвитку, що формує її власну ідентичність розвитку, стає в цих умовах ключовим фактором, що задає вектор поступальної соціальної динаміки.

У 1956 р. Жак Марітен, намагаючись позначити межі понять, які стали центральними в ряді його робіт, визнав, що змішання і ототожнення концептів нації та політичного суспільства, політичного суспільства і держави, нації й держави є «прокляття сучасної епохи» [95, с. 49]. Марітен проводить демаркаційну лінію між спільнотою та суспільством. У співтоваристві колективна свідомість домінує над індивідуальним, тоді як в суспільстві індивідуальна свідомість зберігає свій пріоритет [41, с. 195]. У співтоваристві примус проявляє себе як зумовленість, в суспільстві примус виходить із закону або раціональних приписів. У цьому контексті французький філософ протиставляє націю і політичне суспільство (його стрижнем є держава), причому нація, що розглядається в чистому вигляді, виводиться за межі політичного.

Сутнісна риса нації як спільноти – поява самосвідомості, тобто ситуації, коли етнічна група усвідомлює, що вона складає єдину спільноту і має волю до продовження його існування. Фундаментальну основу політичного суспільства і держави, з іншого боку, становлять раціональні закони, інститути, рішення [95, с. 254]. Ключовим є те, що політичне суспільство (і держава) може розвинути до такого рівня, що національні спільноти, створені в ньому, отримують визнання своїх прав і «прагнуть злитися в єдиному вищому і складному національному співтоваристві» [95, с. 270]. Однак в цьому синтезі у Марітена втрачається самосвідомість як сутнісна риса нації. Раціональні політичні принципи і встановлення опиняються поза самосвідомістю, в межах якої залишаються лише інстинкти і пристрасті.

Ця система радикально змінюється в період буржуазних революцій. Політичний устрій став визначатися не від імені монарха і шляхетного стану, а від імені всього народу, отже, і основи легітимного порядку перемістилися від лояльності шляхетного стану монарху до визнання влади масами [99, с. 211]. Ніхто не може мати владу, не будучи на те уповноваженим. Сувереном відтепер виступає не монарх, а нація, яка включає в себе не тільки благородний стан, але і третій стан – буржуазію. Якщо в досучасному товаристві у

суверенітету був фізичний носій (монарх виступав в якості втілення ідеї держави), то в сучасних суспільствах це втілення втрачається. Нація як джерело легітимності стає абстрактною, символічною інстанцією. Це означало, що нація-держава відтепер могла забезпечити свою легітимність тільки тоді, коли її члени були тісно взаємопов'язані через загальну лояльність політичної спільноти, через усвідомлення цієї спільноти, через прийняття загальних принципів і загального політичного проекту.

В епоху Модерну питання про те, чия це держава, чия ця свобода і суверенітет, безглуздий у випадку Габсбурзької або Оттоманської імперій, виходить на перший план. Сучасна держава, таким чином, як зазначає Чарльз Тейлор, зажадала наявності нації з дуже сильною колективною політичною ідентичністю, з набагато більшим взаємозв'язком (нехай і уявним) громадян в спільному політичному проекті, ніж це було потрібно в ієрархізованих державах минулого [121, с. 159]. Політична ідентичність стає джерелом і гарантом свободи, яка розуміється не як негативна громадянська свобода, а як протилежність деспотії. Остання має на увазі, що сукупність необхідних дисциплінарних вимог (дотримання законів, служба в армії, сплата податків) підтримується, головним чином, насильством. У вільному ж суспільстві насильство замінюється бажанням з боку громадян ототожнювати себе з державою, визнавати її власним виразом. Люди, таким чином, стають «прихильні загальному добру і загальній волі» [121, с. 165].

Важливо зазначити, що ідея політичної спільноти як «прихильність загальному добру і загальній волі» має під собою різні підстави. В контексті традиції, яка задається Гоббсом і Локком, політичні спільноти створені раціональними індивідами для отримання тих благ, які можна отримати тільки спільно. Вихідний пункт колективної дії є, таким чином, індивідуальним, а загальне благо повністю вичерпується індивідуальними благами.

Їм протистоїть республіканська традиція, яка задається Монтеस्क'є і Токвілем, в рамках якої колективна дія і загальне благо виходять за рамки раціонального індивіда [160, с. 110]. Його заснування представляються як

почуття солідарності зі співгромадянами в загальних справах і загальних проявах гідності, як почуття патріотизму, балансує між дружнім почуттям з одного боку, і альтруїзмом – з іншого [121, с. 170].

У другій половині ХХ ст. ця дискусія була продовжена у зв'язку з появою роботи Джона Роулза «Теорія справедливості» та її критики з боку представників комунітаризму (The liberal-communitarian debate). У роботі «Теорія справедливості» Роулз виділяє два принципи справедливості, що є базисними для структури суспільства. Ці принципи є результатом суспільного договору, угоди, що укладається між індивідами, які переслідують свої інтереси: «Точно так само, як кожна особистість повинна вирішити шляхом раціональних міркувань, що становить благо, тобто систему цілей, раціональну для їх переслідування, так і група людей повинна вирішити раз і назавжди, що вважати справедливим або несправедливим. Принципи справедливості вибираються за завісою невідання. Це гарантує, що ніхто не виграє і не програє при виборі принципів в результаті природних або випадкових соціальних обставин. Так як всі мають однакове положення і ніхто не здатний винайти принципи для поліпшення своїх конкретних умов, принципи справедливості стають результатом чесної угоди або торгу» [108, с. 76].

Настає епоха, яку Фердінанд Теніс назвав Gesellschaft – епохою суспільства, в якому зв'язки між людьми забезпечуються механічно, а саме суспільство являє собою механізм і агрегат [122, с. 309]. Таке суспільство приходить на зміну Gemeinschaft, тобто спільності (або спільноти), в рамках якої зв'язки між людьми носили органічний характер, тобто ґрунтувалися на просторовій близькості, спільному житті, а значить – духовній спільності та близькості. Домогосподарство, село, сільська громада, невелике місто – приклади подібної спільності або спільноти: люди знають один одного і реально становлять єдине ціле. У суспільстві такий зв'язок втрачається, а отже, втрачається і реальний характер зв'язків.

Відбувається те, що Фуко і Гідденс називають декомпозицією простору і часу. Якщо в досучасну епоху простір в значній мірі визначався фізичною присутністю, а час завжди був пов'язаний з простором, то в суспільстві Модерну цей зв'язок порушується. Простір розбивається на безліч автономних мікропросторів (кожен індивід знаходиться в належному йому місці). Фізична присутність і локальність перестають бути базовим елементом простору (підтримання відносин з тими, хто далеко – звичайна справа). Час стандартизується і відділяється від простору [50, с. 116]. Популярність Модерну стає значною, але, не дивлячись на свою масовість, воно являє собою атомізоване утворення, де індивіди відокремлені один від одного (індустріальним цехом або робочим місцем, пропискою, шкільним класом, тюремною камерою тощо).

Звісно ж, що держава як політичний інститут являє собою, перш за все, раціональне утворення, спрямоване на досягнення певних цілей шляхом виконання конкретних функцій. Інститут держави – це формалізований нормативний комплекс, що має на увазі формальну систему ролей, статусів і взаємодій, що мають певне організаційне втілення [102, с. 4]. У цьому сенсі держава як інститут має матеріальну форму і передбачає інструментальну єдність суспільства. Держава як політична спільнота, з іншого боку, являє собою духовну єдність, спільну духовну правомочність, уявлення про «Ми» як про духовне тіло. Ця єдність існує на рівні ідей, і в механістичному суспільстві Модерну воно не може існувати в іншому вигляді.

Бенедикт Андерсон у своїй роботі «Уявні спільноти» зазначає, наприклад, що члени навіть найменшої нації не знатимуть більшості своїх «побратимів» особисто, але в їх умах між тим живе образ їхньої спільності. У цьому сенсі всі співтовариства, більші за тих, які об'єднані контактом лицем до лица, є «уявними». Крім того, нація як «уявна» спільнота не є «уявною» копією держави як інституту з його вертикальними ієрархіями, відносинами нерівності. Вона «уявляється» як горизонтальне товариство, яке гарантує солідарну дію і взаєморозуміння. Іншими словами, визначаючи свою

ідентичність, соціум «уявляє» себе в якості унікальної духовної цілісності [4, с. 7].

Крім того, в епоху Сучасності «уява» спільноти багато в чому є політичним процесом, адже сучасний соціум – це, перш за все, суспільство в межах суверенної держави. Відповідно предметом «уяви» виступає саме нація-держава, а продуктом «уяви» – політична спільнота, а не співтовариство взагалі.

Власне політична ідентичність і задає межі існування держави як політичної спільноти. Вона існує як певна ідеальна цілісність, як духовна і ментальна реальність до тих пір, поки існує «уявний» політичний проект, який є предметом згоди щодо того, що дана сукупність людей дійсно є спільнотою, в межах якої всі поділяють або повинні розділяти загальні принципи і переконання. Саме в цьому сенсі політична ідентичність виступає основою і механізмом «уяви» політичної спільноти.

Політична ідентичність, таким чином, може бути визначена як уявлення громадян про державу, як самовизначення колективного політичного Я [137, с. 4]. Наприклад, США як політична спільнота визначаються особливою інтерпретацією ліберальних цінностей свободи, індивідуалізму, верховенства закону тощо, яка задає духовні підстави американізму і служить критерієм самовизначення американської держави [118, с. 202].

Незважаючи на зростаючу актуальність поняття ідентичності як категорії політичної науки, в сучасній літературі так і не було сформовано чіткого і одноголосного визначення терміну політичної ідентичності. Однак зрозумілим залишається одне – вона є найважливішим інструментом регулювання свідомості та поведінки різних людей, спільнот, класів та еліт, які перебувають при владі.

Слово «ідентичність» походить від латинського «Idem», що означає «той же самий» [1, с. 175]. У широкому сенсі, ідентичність – це сукупність того, як людина визначає своє місце в суспільстві, а також цінностей і поведінкових моделей, які формуються за рахунок співвіднесення себе з тими культурними

орієнтирами і рольовими функціями, що є значущими для суспільства, з відносинами і різними соціальними інститутами, що і створює соціальну ідентичність [19, с. 26].

Існують такі поняття як політична, національна, етнічна та державна ідентичність. Тим часом, поняття політична ідентичність потрібно розглядати ближче до поняття національної ідентичності, оскільки політичні події суспільства пов'язані з діяльністю основного суб'єкта політичної системи – держави. Однак в рамках національних держав, велика частина яких зосереджена в країнах ЄС, було б не зайвим порівняти політичну ідентичність з національною.

Сьогодні поняття «політичної ідентичності» може бути розкрито через три складові. В рамках першої складової політична ідентичність визначається як сукупність політичних принципів, які служать нормативною підставою для відповіді на питання «Хто ми?», тобто усвідомлення себе громадянами держави. В рамках другої – як сукупність уявлень, які задають унікальну сутність конкретної держави через його співвіднесення з актуальними іншими за логікою опозиції «Ми-Вони», а також – через маркування кордонів держави (головним чином, символічних). В рамках третьої – як сукупність уявлень про минуле політичної спільноти, про історичні події, які є значущими для громадян держави, і усвідомлення ними своєї політичної спільності» [71, с. 223].

Таким чином, можна сказати, що формування політичної ідентичності обумовлено історичним контекстом, культурою, політичними традиціями, освітою та іншими факторами. У своїх працях І. Ібрагімова звертає увагу, що політична ідентичність суб'єкта може бути встановлена тільки тоді, коли інші суб'єкти політичних взаємин визначають його за рахунок тих же значень ідентичності, які він приписує собі сам [160, с. 110].

Політична ідентичність має три основні властивості, постійно присутні у свідомості більшості громадян країни: загальний досвід державності, загальна відповідальність за майбутнє держави, набір загальних цінностей для

даного соціуму. В рамках держави політична ідентичність створює і підтримує внутрішню цілісність суспільства і держави. Першою властивістю політичної ідентичності є наявність у соціуму спільного досвіду державності, до складу якого входить оцінка однакового для суспільства минулого, яке володіє стійким набором сприйняття цінностей ключових історичних подій суспільства.

Друга властивість політичної ідентичності – певний склад загальних цінностей, які поділяються більшістю громадян, які не є складовою частиною, що при незмінному зовнішньому середовищі прагне до змін. Варто сказати, що в даний набір зазвичай входять тільки ті з громадських установок, які є найбільш важливими.

Третя властивість політичної ідентичності – спільна відповідальність за майбутнє країни є найбільш стійкою з усіх властивостей, так як подібна відповідальність не може бути змінена, вона або є, або немає (її відсутність автоматично означає і відсутність політичної ідентичності).

Отже, політична ідентичність – це стабільне явище. Політичну ідентичність можна розглядати з позиції минулого досвіду розвитку державності, справжнього набору політичних цінностей і уявлень про майбутнє держави. Іншими словами, є три тимчасові рамки існування політичної ідентичності.

Існують три основні потреби, які політична ідентичність повинна задовольнити: приналежність до спільноти, позитивна самооцінка і безпека. І.С. Семененко, досліджуючи політичну ідентичність, каже про те, що вона складається з трьох базових елементів. По-перше, політична ідентичність визначається як сукупність нормативних уявлень, на підставі яких громадяни оцінюють державу як політичне співтовариство і які служать підставою усвідомлення громадянами країни своєї спільності. По-друге, політичну ідентичність розглядають як сукупність уявлень, що визначають унікальність держави через її співвіднесення з актуальними іншими, і через визначення своєї ролі й місця в світі. По-третє, політична ідентичність розглядається і як

структурована і логічна інтерпретація історичного минулого країни. «Політична ідентичність покликана інтегрувати співтовариство на основі самототожності до народу, оскільки являє собою сукупність фундаментальних базисних принципів, які є основою єдності політичної спільноти» [205, с. 299].

Існують підходи, які намагаються визначити політичну ідентичність через категорії ментальності та менталітету, також беруть до уваги культурні чинники, які визначають формування політичної ідентичності. Політична ідентичність намагається відобразити динаміку стану суспільних настроїв. «Настрій громадян, їх готовність брати участь в національному розвитку, незалежно від того, де вони проживають, багато в чому визначає соціальний клімат і майбутнє країни» [183, с. 113]. Політична ідентичність формується в процесі того, як суспільство приходить до розуміння своїх інтересів щодо держави.

Основу політичної ідентичності становить почуття приналежності до єдиної нації й визнання держави своєю. У громадян національної держави в процесі соціалізації виникає розуміння загального для всіх минулого, єдності історичної долі, вони беруть участь в діяльності загальних соціальних, політичних інститутів, які втілюють спільність їх історії та культури.

Політична ідентичність ґрунтується на почутті спільності з нацією (політичною спільнотою) і емоційній прихильності цієї спільності, в тому числі в оцінках значимості, які конструюють політичну націю. Наступність у формуванні політичної ідентичності забезпечує система освіти та інші інститути соціалізації. У демократичних державах політичне виховання молоді розглядається як основний інструмент підтримання і відтворення політичної ідентичності. Поки люди прагнуть зберегти свою особливість і бути солідарними зі своїми співгромадянами, дотримуються схожих цінностей, вони залишаються членами однієї нації. «Відсутність суспільного консенсусу навколо трактування таких подій свідчить про переважання критичних або протестних форм громадянської самоідентифікації й може передвіщати системні трансформації політичного режиму» [182, с. 375].

Політична ідентичність є одним із видів установок політичної свідомості індивіда, що детермінують його поведінку і взаємодію з соціальними групами. Як елемент загальної матриці ідентичностей індивіда політична ідентичність взаємодіє з етнічною, расовою, регіональною, національною, цивільною, наднаціональною, релігійною, конфесійною, професійною, гендерною та іншими видами ідентичності.

Політична ідентичність – складний феномен, який формує ставлення актора до політичної системи, інститутів і процесів, з одного боку, і виникає під впливом політичних технологій – з іншого. Політична ідентичність безпосередньо впливає на характер і динаміку політичних процесів в державі і суспільстві. Крім того, політична ідентичність є результатом реалізації політики ідентичності та процесу її цілеспрямованого конструювання з боку інститутів держави і громадянського суспільства, політичних еліт і груп інтересів.

Поняття політичної ідентичності має безліч різних варіацій. Дослідження О.В. Попової показує, що генезис вивчення даного феномена в рамках політичної науки на даний момент пройшов наступні стадії [194, с. 176]:

- 1) на першому етапі (50-ті – 70-ті рр. XX ст.) відбувається ототожнення політичної ідентичності з партійною самоідентифікацією. «Піонерами» були американські вчені, серед яких окремо виділяють дослідників з так званого «Мічиганського» проекту. Фактично, в той період часу вчені шукали способи залучення електорату через призму їх сприйняття діючої політики, і використовувалися в рамках передвиборчих кампаній США, а пізніше – і в європейських країнах;
- 2) на другому етапі (з середини 70-х-90-ті рр. XX ст.) відбувається зміна вектору вивчення: крім партійних уподобань, які в той період розмиваються у виборців, аналізується все те, що може вплинути на політичну ідентичність взагалі, і взаємозв'язок з іншими типами ідентичності. Крім цього, на дослідження того періоду впливає

процес глобалізації, а також становлення інформаційного суспільства;

- 3) «третьа хвиля» вивчення політичної ідентичності припадає на 1990-ті-2000-ті рр. В рамках даного етапу вчені все більше акцентують увагу на так званій «політиці ідентичності»: сукупності дій, які дозволили б сформувати певні політичні ідентичності. Багато в чому цьому сприяло формування європейської ідентичності, а серед досліджуваних аспектів актуалізуються дослідження нащадків мігрантів і етнічних меншин, а також вплив політичної ідентичності на крайні форми політичної поведінки.

З позицій генезису вивчення політичної ідентичності спостерігаються такі підходи: «політична ідентичність» асоціюється з партійною ідентичністю; «політична ідентичність» виступає як одна з ідентичностей індивіда; «політична ідентичність» з точки зору «політики ідентичності». З точки зору Г. Беста, який проводив дослідження, в ході якого порівнював національні ідентичності країн Євросоюзу за кількома групами, політичну ідентичність можна віднести «до емоційного компоненту політичної свідомості, що фіксує уявлення людини про себе тільки в сьогоденні. Національна ідентичність має два аспекти – етнічний і загальногромадянський – і розглядається як один з різновидів політичної ідентичності» [76]. Тут можна відзначити, що Бест віддає перевагу національній ідентичності як якійсь «основі», а політична ідентичність – лише емоційне сприйняття себе і політики в даний час.

І.С. Семененко розкриває політичну ідентичність через три складові [205, с. 155]:

- сукупність політичних принципів, які служать підставою для відповіді на питання «Хто ми?», або, іншими словами, усвідомлення своєї політичної спільності;
- сукупність політичних уявлень, які задають конкретній державі унікальну сутність через її співвіднесення з актуальними «іншими» в логіці опозиції «Ми-Вони», і через маркування кордонів держави;

- сукупність уявлень про минуле політичної спільноти, історичні події, важливі для громадян, а також усвідомлення ними політичної спільності.

На базі цього їм даються такі визначення політичної ідентичності, які співвідносяться з кожною зі складових:

1. Політична ідентичність «як політичний проект, самовизначення колективного політичного Я, підкоряє собі органічні підстави соціальної єдності спільноти: мову, традиції, етнічну культуру»;

2. Політична ідентичність як «механізм визначення символічних і ментальних кордонів політичної спільноти, визначення її унікальної сутності через співвіднесення з актуальним «іншим», через опозицію «Ми-Вони»;

3. Політична ідентичність як комбінація «різних елементів історії та історичної пам'яті політичної спільноти, структурованих в логіці політичного проекту, і задають зміст концепції колективного політичного Я».

Характеризуючи поліаспектний характер ідентичності, більшість дослідників представляють її в якості динамічної системи, що включає до свого складу три основних компоненти, які також розглядаються в якості самостійних видів ідентичності [83, с. 165]. Першим з них є особиста ідентичність як «всеосяжна єдність лінії життя». Особиста ідентичність є самовизначення в рамках фізичних, інтелектуальних і моральних рис конкретної людини. Цей аспект ідентичності характеризує індивідуальне буття людини у всьому різноманітті його внутрішніх компонентів.

Другим компонентом ідентичності є соціальна ідентичність. Даний вид ідентичності відображає стійкі зв'язки індивіда з соціальним буттям, які реалізуються через систему соціальних статусів, ролей, які відображають стан людини в суспільстві. Соціальна ідентичність є динамічним, конструйованим за життя в ході взаємодії когнітивно-мотиваційним утворенням, обумовленим соціокультурним компонентом особистості.

Деякі дослідники виділяють ще один вид ідентичності, який відображає універсальний зміст внутрішніх і зовнішніх зв'язків окремого індивіда. У такій

якості розглядається «Я-ідентичність», яка має на увазі суб'єктивне відчуття своєї життєвої ситуації, безперервності й своєрідності. «Я-ідентичність» можна розглядати як своєрідний «метарівень» відображення почуттів тотожності, що викликають певні соціальні відносини і соціальну взаємодію, а також детермінують світогляд окремої особистості.

Виникнення політичної ідентичності представляється об'єктивним процесом, іманентним етапом суспільної еволюції, пов'язаним з появою особливих типів держав, основним суб'єктом легітимації яких стають національні спільності. У цьому сенсі справедлива точка зору Дж. Рутерфорда про те, що «потреба суспільства в політичній ідентичності в її сучасному розумінні складається одночасно з появою національних держав, існування яких вимагало зміцнення внутрішньої єдності населення за допомогою конструювання якоїсь моделі ідентичності, здатної замінити колишню релігійну або роялістську ідентичність» [110, с. 186].

У найзагальнішому вигляді під політичною ідентичністю слід розуміти ототожнення особистості або соціальної групи з певним публічно-правовим утворенням (державою), «прийняття його», тобто демонстрацію лояльного до нього відношення, що констатує важливість його інтересів в мотиваційній структурі окремої особистості. Особистість, що має стійку політичну ідентифікацію, усвідомлює і емоційно переживає наявність політико-правового зв'язку з конкретним державним утворенням, який виражається в наявності певних обов'язків по відношенню до нього в політичній сфері.

Політична ідентичність знаходить своє вираження або в якості однієї з базових установок особистісного світогляду, або в якості значущої складової групової свідомості. Типова своєрідність політичної ідентичності в якості підвиду соціальної визначається характеристиками об'єкта ідентифікації, який представляє собою складноструктурне утворення. Його первинним елементом є соціокультурна спільність, яка утворює територіальний ареал існування державного утворення, другим – форма держави. Даний аспект об'єкта політичної ідентичності слід розглядати в якості основного, оскільки саме він

відображає системоутворюючий компонент політичної ідентичності – державну ідентичність. Він знаходить своє вираження, по-перше, в «сукупності політичних принципів, службовців нормативною підставою усвідомлення громадянами країни своєї політичної спільності, підставою відповіді на питання «Хто ми?»»; по-друге, в сукупності уявлень, «які задають унікальну сутність конкретній державі через її співвідношення з актуальними «іншими» в логіці опозиції «Ми-Вони», а також через маркування кордонів держави (головним чином, символічних)»; по-третє, в сукупності уявлень про минуле політичної спільноти, про історичні події, які є значущими для громадян країни і усвідомлення ними своєї політичної спільності» [205, с. 134]. В якості третього аспекту політичної ідентичності можна розглядати політичний статус особистості або групи, що визначає ступінь політичної активності особистості (групи), її (їх) участі в суспільно-політичних процесах.

При аналізі політичної ідентичності важливо враховувати співвідношення етнічної та національної ідентичностей. Вони в реальних умовах суспільно-політичного розвитку можуть ототожнюватися, відрізнятися або протиставлятися [14, с. 69]. У зв'язку з цим етнічну ідентичність доцільно розглядати в якості запропонованого групового соціального статусу, враховуючи природно-біологічну природу індивідуальній чи груповій приналежності до етносу. Відповідно, етнічна ідентичність є статичне утворення групової свідомості чітко визначеної сукупності людей, що володіє стійким територіальним ареалом проживання і сукупністю подібних характеристик духовної культури, в першу чергу, мови і ментальності.

Національну ідентичність можна ідентифікувати з досягненням соціального статусу, який формується під впливом комплексу динамічних характеристик і умов соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку. У цьому сенсі національна ідентичність детермінується особливостями культури конкретного соціуму і являє собою «сукупність структуруючих характеристик локального соціального простору, яка

відображатиме динаміку процесів відтворення суб'єктивності як окремого індивіда, так і нації, і виступаючу регулятивом відповідності між суб'єктивними смислами і залученістю в процес соціопроєктування» [38].

Це стає можливим виключно в умовах цілеспрямованого владного впливу, в зв'язку з чим будь-яку націю слід розглядати як соціальну єдність, що має в тій чи іншій мірі виражену політичну суб'єктність. Обов'язковий характер владного впливу на процес утворення національної ідентичності визначається необхідністю формування образу «значущого іншого», оскільки «становлення національно-культурної ідентичності того чи іншого суб'єкта можливо тільки, якщо він є кимось, відмінним від інших; в той же час національно-культурна ідентичність того ж суб'єкта здійсненна лише при наявності інших, при їх визнанні з урахуванням можливих спільних інтересів. Дискурсивно усвідомлені інтенції, що реалізують певні «цілі» об'єднання в рамках нації, знаходять своє місце в становленні національно-культурної ідентичності тільки завдяки «рефлексуванню» відмінностей.

Існує дві основні умови утворення політичної ідентичності – наявність сформованої або такої, що знаходиться на стадії остаточного формування, національної спільності, а також інституту громадянства, що є підставою для політичної соціалізації особистості.

М. Кастельс виділяє три види конструювання ідентичностей, які можуть мати політичне значення [30, с. 8]. Легітимуючі ідентичності, що встановлюються домінуючими інститутами, здатні сформувати громадянське суспільство як структуроване й організоване поле дій соціальних акторів та інститутів. Ідентичності опору, що формуються акторами, які перебувають в утиску або стигматизованому положенні, для спільної боротьби і виживання здатні формувати локальні спільності з високою внутрішньогруповою згуртованістю. Проектні ідентичності будуються для конструювання і видозміни вже існуючих ідентичностей. В даному випадку ідентичність стає проектом кращого життя, в його рамках декларуються нові цінності, які сприятимуть видозміні існуючого світу.

Категорія «політична ідентичність» трактується по-різному. Можна виділити два «теоретичних полюси», в рамках яких вона може бути визначена. Перший підхід може бути позначений як інституційний. З цих позицій, політична ідентичність локалізується навколо груп і інститутів, безпосередньо пов'язаних зі структурою політичного: партіями, державою, громадянством тощо і тільки з питань вироблення політичного курсу, тобто безпосередньо із здійсненням влади і владних відносин. Однак часто в поле політичного потрапляють ідентичності, які з самого початку не були політизовані, але захист яких вимагає участі в політиці. Говорячи про політизовані ідентичності, часто складно визначити точку відліку. Звісно ж, що політизованою ідентичність стає з моменту висунення групою вимог, так чи інакше пов'язаних із владою (претензіями на владу, вимогами невтручання влади тощо). Таким чином, в рамках другого підходу до політичної може бути віднесена як інституціональна політична ідентичність, так і неполітична ідентичність в результаті політизації.

Політична ідентичність є частково конструйованим феноменом. Цінності, що лежать в основі політичної ідентичності, задають спільні кордони, які наповнюються за рахунок здобуття певної політичної культури, формування політичної свідомості і формулювання тих чи інших ідеологічних побудов. В результаті подібного якісного наповнення змін зазнає вже сама політична ідентичність. Це відбувається за рахунок зміни легітимуючих політичних ідентичностей проектними або ідентичностями опору у відповідь на політичні та соціальні зміни, а потім за рахунок закріплення нових легітимуючих ідентичностей. Тобто процес ідентифікації практично безперервний, а політична ідентичність не є статичною характеристикою особистості і/або групи. Вона тим динамічніша, ніж більш дане співтовариство залучене в політичний процес, і чим більш комплексний характер даний процес носить.

Спочатку термін «політична ідентичність» відбивав вузьке значення, трактувався як категорія, яка пояснювала електоральний вибір виборця,

насамперед, в умовах партійної системи, піддавався змінам певну кількість часу. У сучасній політичній науці поняття «ідентичність» безпосередньо пов'язують з політичним самовизначенням громадян. Хоча, поняття ідентичність має високе практичне значення, визначення в понятійному апараті не має єдиного значення і найчастіше вживається в різних контекстах.

О.Л. Добржанська, яка інтерпретує політичну ідентичність як самосвідомість індивіда або соціальної групи, вважає, що ідентичність виступає продуктом самоідентифікації, усвідомлення того, що людина характеризується якостями, що виділяють її з числа інших. У цьому контексті «ідентичність можна розуміти як певну стійкість соціокультурних, національних і цивілізаційних параметрів, що створюють соціальну інтегрованість і відчуття самототожності у народі» [155, с. 80]. Для В.П. Землюк політична ідентичність є однією з різновидів соціальної ідентичності й проявляється, як і для О.Л. Добржанської, в прийнятті (або відкиданні) будь-якої політичної позиції. Співвіднесення з певною політичною позицією характеризується безліччю факторів, в тому числі соціальною позицією, оцінкою політичної ситуації в цілому, що склалися політичними симпатіями і антипатіями і багатьма іншими [159, с. 15].

Політична ідентичність розглядається і як приналежність до тієї чи іншої групи, яка характеризується спільністю політичних поглядів та інтересів. Якщо О.Л. Добржанська, В.П. Землюк, А.Ф. Колодій пропонують соціокультурний підхід до вивчення політичної ідентичності, то Л.П. Нагорна розробляє її психологічну концепцію [166]. Для нього політична ідентичність виступає як сукупність найбільш значущих політичних орієнтацій, які багато в чому визначають політичну поведінку і політичні установки людини [180, с. 117]. До цього ж напрямку можна віднести і версію, запропоновану О.В. Поповою. Але якщо для Л.П. Нагорної політична ідентичність і політичні орієнтації – одне і те ж саме, то для О.В. Попової політична ідентичність є якістю політичної свідомості людей поряд з політичними цінностями і перевагами, а також політичними установками [198, с. 140]. Крім того, згідно

її думки, система політичної ідентичності повинна обов'язково включати «образ іншого», так як «важливим показником при оцінці стану політичної ідентичності є стійкість її моделей і ступінь поширення негативізму, на пік якої припадає розшарування самосвідомості, політизація і фрагментизація моделей ідентичності на окремі субідентичності – професійні, расові, етнічні, релігійні тощо».

Оригінальний погляд на класифікацію інтерпретацій політичної ідентичності запропонував дослідник Г.О. Палій [184, с. 92]. В якості основи виділення окремих підходів він взяла джерела формування ідентичності. Перший підхід Г.О. Палій позначив як інституційний. З цих позицій політична ідентичність локалізується навколо груп і інститутів, безпосередньо пов'язаних зі структурою політичного: партіями, державою, громадянством тощо, і тільки з питань вироблення політичного курсу, тобто безпосередньо із здійсненням влади і владних відносин.

1.3. Методологічні засади і загальна методика дослідження політичної ідентичності

У соціальні науки категорія «ідентичність» увійшла багато в чому завдяки феноменології. Як практична категорія, «ідентичність», з одного боку, може бути використана індивідами для виділення себе, підкреслення своєї відмінності від інших. З іншого боку, актори, наділені символічною владою, можуть звертатися до «ідентичності» як засобу групової мобілізації для досягнення політичних цілей.

Дискурс «ідентичності» є важливим елементом політичної боротьби. Згідно П. Бурдьє, здатність здійснювати ефективну символічну діяльність є виключним за своїми можливостями ресурсом політики. За допомогою знаків політика виробляє соціальні та конструюючі групи. За допомогою символів політика виробляє таксономію соціального простору [18, с. 49].

Р. Брубейкер і Ф. Купер підкреслюють важливість розрізнення двох різних іпостасей концепту «ідентичність» – як категорії практики і як категорії

наукового аналізу. Якщо сприймати «ідентичність» в якості практичної категорії, то ситуації, в яких вона вживається, реально спостережувані феномени (наприклад, риторика політичних діячів, програми політичних партій, образи ЗМІ), стають цілком доступними і легітимними для наукового дослідження [23, с. 7].

Зовсім інша справа, коли сама «ідентичність» стає центральною категорією наукового аналізу. В цьому випадку практична категорія, продукт соціальних відносин, перетворюється на річ, тобто реїфікується. Дослідник починає ставитися до «ідентичності» як до даності, сукупності іманентно властивих певній групі характеристик, які можна «відкрити», «описати», «визначити», «класифікувати», «досліджувати». Результатом реїфікування ідентичності стає уявлення, що будь-яка людина і соціальна група «мають ідентичність», навіть якщо самі цього не усвідомлюють.

«Ідентичність» завжди існує, незалежно від нашого знання про неї, і чекає слушної нагоди для того, щоб проявитися. Зворотний бік такої позиції – можливість відмови групі в «наявності» у неї певної ідентичності. Варто відзначити, що ставлення до ідентичності як до постійної властивості саме цій людині самим фактом її соціалізації в рамках тієї чи іншої культури, генетично вже стало справою минулого, принаймні, в західному науковому середовищі.

В останні роки звичним став опис ідентичності в термінах «множинної», «гібридної», «текучої», «конструюючої». Реверанс в бік безлічі ідентичностей і/або «безлічі лояльностей» не повинен вводити в оману: продовжуючи вживати цей термін в якості центральної категорії наукового аналізу, дослідники, по суті, залишаються на есенціалістській платформі. Більш того, якщо «ідентичність» множинна і текуча, то яку функцію вона покликана виконувати, відмовляючись від своїх «відрізняють», «що виділяють» цілі, стаючи фактично невловимою? Який сенс залишається у використанні цього поняття? Саме тому Брубейкер і Купер пропонують відмовитися від введення в оману концепції «ідентичності» в соціальному аналізі [23, с. 15].

Найбільш продуктивним підходом для досягнення поставленої мети дослідження є методологічна рамка соціального конструктивізму. Це, перш за все, роботи П. Бергера і Т. Лукмана [15], Ф. Барта [8], П. Бурдьє [18], Б. Андерсона [4], Р. Брубейкер [24].

Теоретичну і методологічну основу дослідження становлять загальні наукові принципи і методи пізнання, широко використовувані у вивченні соціально-політичних процесів, а також наукові підходи, пов'язані з особливостями досліджуваної теми. Об'єднуючим методологічним початком роботи стало використання наукових принципів, оптимально необхідних для максимально повного, вільного від кон'юнктурності політологічного аналізу політичної ідентичності: об'єктивності, історизму, комплексності та системності вивчення явищ суспільного життя. Дані принципи припускали максимальне дослідження та критичний аналіз сукупності різноманітних точок зору на ключові аспекти політичної ідентичності, в тому числі й взаємовиключних, для визначення найбільш адекватної авторської позиції, вивчення всіх внутрішніх і зовнішніх факторів, що обумовлюють особливості різних рівнів даного феномена, виявлення етапів і тенденцій його розвитку.

Дисертаційне дослідження, перш за все, базується на соціокультурному підході до визначення природи і сутності політичної ідентичності.

Використання системного підходу дозволило розглянути політичну ідентичність і механізми її формування як складну систему елементів суспільних відносин, як цілісний соціокультурний феномен, що представляє сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, вичленувати окремі рівні політичної ідентичності, визначити їх межі, критерії відмінностей один від одного, параметри для системного порівняння і виявлення їх загальних і специфічних характеристик.

Системний підхід зажадав максимального використання факторного аналізу для виявлення всієї сукупності складних, багаторівневих і взаємозалежних причинно-наслідкових зв'язків, що впливають на еволюцію складових частин даного феномена.

Використання порівняльно-історичного методу дозволило поетапно проаналізувати динаміку еволюції політичної ідентичності, світоглядних та ідеологічних її основ, ролі етнічних і соціально-статусних маркерів для вибудовування ієрархій ідентичності.

Оцінки теоретичної та прикладної функціональності різних наукових концепцій політичної ідентичності, запропоновані в дисертації, орієнтовані на такі загальноприйняті в політичній науці принципи як логічна завершеність авторських суджень, точність формулювання вихідних теоретичних позицій, достовірність відтворюваних в науковому тексті фактів, коректність побудови авторської аргументації, орієнтованість на практичне або теоретико-аналітичне застосування тієї чи іншої концепції.

Теоретичною основою дисертації послужили концепції, теоретичні положення, ідеї та гіпотези вітчизняних і зарубіжних політологів, в яких, в тій чи іншій мірі, розглядається роль політичної ідентичності в сучасному світі в контексті процесів глобалізації, цивілізаційних та етнополітичних конфліктів.

Висновки до розділу 1

Політична ідентичність розглядається як складне суспільне, соціально-культурне та політико-культурне утворення, що використовує досвід минулого, формує політичні цінності в справжній період і визначає вектори розвитку держави в майбутньому. Політична ідентичність є розвиненою формою колективної ідентичності, ближче до державної ідентичності, ніж до етнічної чи національної ідентичності. В основі всіх видів ідентичностей лежить групова згуртованість, спрямованість на формування великих колективів людей, об'єднаних за ознаками соціально-економічними, культурними, мовними, релігійними і політичними.

На відміну від національної та етнічної ідентичності, політична ідентичність пов'язана з оцінкою індивіда всього різноманіття діяльності основного суб'єкта політичної системи – держави, а не тільки нації або етносу. У вузькому розумінні політична ідентичність проявляється в активній (або,

навпаки, пасивної) діяльності людини в політичному житті країни, в широкому розумінні політична ідентичність проявляється у вигляді оцінки людиною свого політичного життя держави з урахуванням минулого історичного досвіду, справжнього стану політичного життя країни і уявлень про майбутнє держави.

Державна ідентичність є не синонімом, але є важливою складовою політичної ідентичності. В рамках національних держав політична ідентичність доповнюється новою гранню – національною ідентичністю, оскільки почуття приналежності до національної держави зливає воедино державу і націю. Однак, оскільки в сучасному світі поняття держави та нації не збігаються, то слід говорити лише про взаємопроникнення понять політичної та етнічної ідентичності.

Політична ідентичність визначається трьома складовими:

- 1) когнітивна – знання про приналежність до конкретної соціальної спільності;
- 2) ціннісна – наявність позитивної або негативної думки до факту належності;
- 3) емоційна – прийняття або неприйняття приналежності до політичної спільноти.

За своїм змістом політична ідентичність може виражатися у визначенні причетності індивіда до політичної партії або політичної опозиції, іншої групи інтересів або лобіювання. У будь-якому випадку індивід бере участь активно чи пасивно у політичному житті держави, тим самим, ототожнює себе із суб'єктом політичних відносин. Тим самим, політичну ідентичність можна визначити як складне соціально-психологічне явище, що виявляється в причетності людини до політичної діяльності держави за допомогою оцінки політичної системи держави, як з урахуванням історичного досвіду, так і з урахуванням сучасного політичного стану на основі почуттів, емоцій, переживань, цінностей.

Громадянська свідомість являє собою усвідомлення існуючих відносин між суспільством, людиною і державою з точки зору демократичних цінностей, ідеалів, прав і свобод, що регламентуються прийнятими в суспільстві, державними принципами, нормами. Громадянська свідомість висловлює певний духовний стан суспільства на такому етапі його розвитку, коли демократичні норми і цінності стають фундаментальними основами його життєдіяльності.

Громадянська свідомість виконує ряд різноманітних функцій, здійснюваних в економічній, політичній, правовій, духовній сферах діяльності: нормативно-регулююча, яка координує; формуюча; виховна; оціночно-оперативна; комунікативна; орієнтуюча та інші. Функції, вступаючи у взаємодію між собою, взаємно перехрещуються, доповнюють одна одну.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

2.1. Політична ідентичність: поняття і структура

Фактично на поточний момент ідентичність індивіда являє собою матричну структуру, в основі якої знаходиться безліч ідентичностей, взаємодіючих і взаємодоповнюючих одна одну. У певний період в залежності від обставин, що склалися, один з форматів ідентичності стає провідним, домінує в ідентифікаційній ієрархії та структурує свідомість. В рамках ідентифікаційної системи індивід відбирає і структурує отриману ним інформацію, формує власну картину світу, приймає рішення і вибирає лінію поведінки. Домінуючий варіант ідентифікації відіграє роль призми, крізь яку актор «розглядає» навколишній світ, визначає параметри сприйняття і класифікації різних об'єктів. Однак при зміні обставин, а також під час криз ідентичності можливо «повалення» домінуючої форми ідентичності та побудова нової ідентифікаційної ієрархії в свідомості індивіда, яка буде відігравати вирішальну роль в сприйнятті навколишнього світу і поведінці індивіда. Кожен варіант ідентичності, безумовно, не знаходиться в «вакуумі», а взаємодіє з іншими в рамках ідентифікаційної матриці. Ідентифікація являє собою процес формування ідентичності.

Політична ідентифікація є розуміння індивідом себе як суб'єкта політичного процесу, включення в нього, а також прийняття (або в деяких випадках відкидання) будь-якої політичної позиції в сукупності з визнанням цього іншими учасниками політичних відносин. Інакше кажучи, політичний процес проявляється у взаємодії двох сторін: з одного боку – індивіда, який на основі саморефлексії співвідносить себе з певною політичною позицією, з іншого – інших акторів, що беруть участь в процесі, що ототожнюють даного індивіда з його позицією, «ратифікують» його політичну ідентичність, і, таким чином, оцінюють відповідність цього індивіда рольовим очікуванням. Результатом такої взаємодії стає набуття індивідом політичної ідентичності.

Поряд з цим, для політичної ідентичності характерна групова природа, що виявляється в процесі співвіднесення індивіда з якоюсь групою, яка характеризується спільністю політичних поглядів і інтересів, а також ототожнення себе з політичною позицією, прийнятою іншими сторонами політичного процесу. Фактично політична ідентичність виступає як окремий випадок соціальної ідентичності. Політична ідентичність трактується як вид соціально-політичних установок свідомості індивіда. При цьому розрізняють базисну політичну ідентичність, яка формується на основі наявного у індивіда досвіду в області політики, і яка має значущість для індивіда конкретних політичних позицій і його ставлення до них, і ситуативну, схильну до впливу зовнішніх факторів.

Значення ідентичності визначають три потреби: приналежність до спільноти, позитивна самооцінка і безпека [183, с. 174]. Ідентичність поєднує в собі два комплекси уявлень: позитивний і негативний. До глибоко архаїчних пластів свідомості відносяться дуальні протиставлення: «добро-зло», «свій-чужий», «порядок-хаос» тощо. Ідентифікація неможлива без порівняння учасників спілкування, що дозволяє орієнтуватися в «упорядкованому» ментальному світі.

Одні з перших визначень терміну «політична ідентичність» з'явилися в Міжнародній енциклопедії соціальних наук, де Дж. Б'юкенен в статті «Ідентифікація політична» розглядав політичну ідентифікацію як «ідентифікацію особистості з групою», включаючи клас, релігію, партію [77]. Там же була опублікована стаття Е. Еріксона «Психосоціальна ідентичність», присвячена рольовій інтеграції індивіда в його групу. Політична ідентифікація в загальному сенсі має на увазі під собою процес становлення уявлень індивіда про себе і про своє місце в світі. Варто визначити, що важливу роль в структурі політичної ідентифікації відіграє саморефлексія про стосунки з власною і статусною референтною групами. А співвідношення з даними групами можливо тільки в рамках соціуму [46].

Політична ідентичність визначається І.С. Семененко як самовизначення держави, відображене в ключових нормативних і доктринальних документах країни, вкорінене в суспільній свідомості її громадян. При цьому ідентичність розглядається дослідником як колективний, а не індивідуальний образ [205, с. 130]. Під політичною ідентичністю В.П. Землюк розуміє сукупність найбільш значущих політичних орієнтацій, які багато в чому визначають політичну поведінку і політичні установки людини [159, с. 17].

Л.П. Нагорна розглядає ідентичність як самосвідомість індивіда або групи. Дослідниця вважає, що ідентичність є продуктом самоідентифікації, розуміння того, що людина має якості, що відрізняють його від інших. У цьому контексті «ідентичність можна розуміти як певну стійкість соціокультурних, національних і цивілізаційних параметрів, що створюють соціальну інтегрованість і відчуття самототожності у народу» [180, с. 156]. Ідентичність дозволяє зберегти спадкоємність і виявляється джерелом цілісності і розвитку, визначає поведінку людей.

Попова О.В. називає політичну ідентичність найважливішою характеристикою політичної свідомості людей, поряд з політичними цінностями і перевагами, політичними установками [193, с. 143]. Для М. Кармазіної ідентичність групи позначає цілісність системи соціокультурних характеристик спільності, які включають в себе норми, цінності, ідеали, уподобання та очікування, права і обов'язки індивідів, що реалізуються в соціокультурні ролі і статуси, а так само зв'язки і відносини, що виникають в процесі спільної для всіх цих членів спільності діяльності [163, с. 67].

Смислове ядро поняття ідентичності в контексті дослідження З. Баумана складається з трьох базових елементів або кластерів [11, с. 138]. По-перше, політичну ідентичність можна розглядати як сукупність нормативних уявлень або принципів, на основі яких держава оцінюється своїми громадянами як політична спільнота і які служать їй підставою усвідомлення громадянами країни своєї спільності. В рамках другого кластера ідентичність розглядається

як сукупність уявлень, що визначають унікальність політичного співтовариства (держави) через його співвіднесення з актуальними Іншими, маркування його кордонів, через визначення своєї ролі і місця в світі. Політична ідентичність може оцінюватися і як сукупність уявлень та інтерпретацій минулого країни і визначатися як особлива інтерпретація історичного минулого, структурована в рамках певної логіки.

Основними компонентами політичної ідентичності, на думку Л. Дуган, «є групи, з образом яких пов'язує себе індивід, у формуванні яких велике значення мають уявлення про «свої групи» (ми-образ) і емоційно забарвлені відносини» [40, с. 107]. На думку О.В. Попової, в структуру політичної ідентичності необхідно ввести «образ іншого», оскільки «важливим показником при оцінці стану політичної ідентичності є стабільність її моделей і ступінь поширення негативізму, в пік якої й доводиться розшарування самосвідомості, політизація і фрагментизація моделей ідентичності на окремі субідентичності – професійні, расові, етнічні, релігійні тощо» [193, с. 143].

Можна виділити кілька форм і джерел будівництва ідентичності [58, с. 10]:

- легітимуюча ідентичність – вводиться пануючими інститутами суспільства для розширення і раціоналізації свого панування над акторами;
- ідентичність опору, яка формується акторами, які перебувають в ситуації їх недооцінки або/і стигмації логікою панування;
- проективна ідентичність, коли соціальні актори на основі доступного їм культурного матеріалу будують нову ідентичність, яка визначає їх положення в суспільстві й спрямована на перетворення всієї соціальної структури.

Сенс політичної ідентичності, на думку М. Моран, полягає в такому: «цей проект значущий для суспільства, розділяється громадянами, служить референтним пунктом, щодо якого люди усвідомлюють себе як єдину політичну спільноту і ототожнюють себе з ним» [98, с. 44].

Політична ідентичність, як одна з найважливіших установок політичної свідомості людей, дозволяє їм, поряд з віднесенням себе до однієї або декількох соціальних та/або політичних спільнот, формувати своє ставлення не тільки до того, що відбувається з політичними подіями, а й до міфологізованих уявлень про минулі історичні політичні події й до майбутніх політичних проектів, а також максимально легко приймати політичні рішення, включно з вибором моделі політичної поведінки (участь в електоральному процесі, масових протестних акціях тощо) [197, с. 13].

Колективна, або групова, політична ідентичність, пов'язана зі сприйняттям індивідом себе як члена певної спільноти/групи на основі спільних політичних цінностей і уявлень, є важливим компонентом матриці політичної ідентичності. Фундаментальною базою формування ідентичності є опозиція «ми-вони» або «свої-чужі». Значний «Інший» в сфері політики також далеко не завжди є одиничним об'єктом; реальна політика задає безліч цих «Інших», ставлення до яких коливається в діапазоні від образу «іншого» до «ворога».

Найчастіше дослідники обговорюють чотири варіанти сформованої моделі ідентичності. У першому випадку мова йде про відсутність позитивних і негативних зразків; у другому випадку – про відсутність позитивних, але наявність негативних образів; в третьому – про наявність чітких позитивних і розмитих кордонів негативних «Інших» і «чужих» в політиці; в четвертому випадку – про чітку модель з позитивними і негативними зразками.

Формування політичної ідентичності тісно пов'язане з формуванням соціальної ідентичності людини. Соціальна ідентичність становить сукупність уявлень індивіда про своє місце в соціумі, уявлення про норми і цінності, які затверджуються при співвіднесенні себе з суспільно-значущими культурними орієнтирами, соціальними інститутами і моделями поведінки в публічній сфері [93, с. 59]. Найбільш значущими референтними групами соціальної ідентифікації є так звані «великі спільноти» – соціальна група, етнос, конфесія, держава, цивілізація, нація. Вибір таких потенційно значущих орієнтирів для

сучасної людини досить широкий, і це пов'язано з розвитком інформаційного суспільства. Саме цей розвиток зумовлює дробність соціальної ідентичності, актуалізуючи то одну, то іншу її складову [56, с. 405].

Процес соціальної самоідентифікації відіграє важливу роль у формуванні мотиваційної діяльності людей, в об'єднанні зусиль для вирішення суспільних проблем, завдань, в стабільному розвитку суспільства та політичних інститутів. У разі занепаду соціальної ідентичності з'являється криза будь-якого соціального утворення. Це може бути і сім'я, професійна сфера, політична партія і навіть держава. Ослаблення соціальних зв'язків неминуче веде до розмивання соціальної ідентифікації та інших форм ідентифікації як такої. Результатом може стати розмивання громадянської складової ідентичності, яка, в свою чергу, визначає мотивацію розвитку національної спільноти в умовах демократії і основи політичного самовизначення індивіда, тобто його політичної ідентичності [100, с. 203].

На думку Дж. Ферон, політична ідентичність затверджується в процесі співвіднесення людини з політичними інститутами і безпосередньо пов'язана зі ступенем його залученості в політико-інституційну взаємодію в рамках політичної спільноти [47]. Політична ідентичність спирається на самоідентифікацію з виступаючими від імені громадян суб'єктами політичного процесу – партіями, масовими рухами, групами інтересів – і представляють їх структурами з організаціями громадянського суспільства. Політична орієнтація індивіда або його вибір закріплюються засобами символічної політики, яка виробляє іміджі, ритуали, знаки, що розділяються членами групи. Саме вони створюють символічну опору політичної ідентичності.

Відсутність ідентичності також можлива. Але правильніше буде позначити цей феномен як відмова від особистісної ідентифікації. Даний процес супроводжується цілою низкою чинників, що ускладнюють процес самоідентифікації індивіда.

Е. Еріксон виділяє два зовнішні фактори соціального середовища, які впливають на формування ідентичності: 1) різкі політичні зміни; 2) інформаційний вибух. Дані процеси може спровокувати також криза ідентичності, яка, на думку вченого, настає у кожного індивіда незалежно від вікового періоду. Це поняття корелює, але не ототожнюється з категорією «негативна ідентифікація». Вона пояснюється прагненням людини до досягнення ідентичності через заперечення, тобто «тотальну ідентифікацію з тим, ким вона найменше хоче ставати» [45, с. 266]. Даний феномен можна назвати рідкісним, негативна ідентичність широко поширена в масах, так як саме вона допомагає людям захистити себе від нав'язуваних ідеалів, норм, стереотипів і знайти свою політичну нішу.

О.В. Попова виділяє три «хвилі» (етапи) становлення політичної ідентичності в науці. Перший етап (1960-1970 рр.) пов'язаний з працями «мічиганської четвірки», коли політична ідентичність асоціювалася у дослідників, перш за все, з партійною ідентичністю, якщо не прирівнювалася до неї. До основних функцій політичної ідентичності відносили: обмеження можливості вбудовування в політичну систему нових партій, відсікання непотрібної (зайвої) для виборця інформації про вибори (функція «інформаційного сита») і визначення «своєї» з ідеологічних підстав групи.

Друга хвиля (середина 1970-х рр.) починається в Європі, і пов'язана вона з: 1) початком емпіричних досліджень формування загальноєвропейської ідентичності (проект «Євробарометр» і публікації Дж. Велша); 2) з оцінкою впливу на політичну поведінку різних моделей соціальної ідентичності (етнічної – перш за все, також гендерної, конфесійної; публікації Р. Картера, Дж. Хелмса, Ф. Шлезінгера); 3) з дослідженням впливу процесів глобалізації та становлення інформаційного суспільства в контексті політичної ідентичності (М. Кастельс).

Третя хвиля (на рубежі 1990-2000-х рр.) ознаменована специфікою часу, коли політики усвідомили практичний сенс вивчення моделей політичної ідентичності в країнах Євросоюзу, а також змінився вектор вивчення цієї

тематики в наукових колах. Активно розвивається напрямок досліджень політики ідентичності, відбувається ускладнення об'єкта аналізу: поряд з вивченням установок і стереотипів індивідуальної та масової політичної свідомості вчені приділяють велику увагу наслідкам політики мультикультуралізму та толерантності по відношенню до мігрантів і представників нетрадиційних для європейців релігій. Третій етап фактично акцентує головну увагу на взаємозв'язку національної та етнічної ідентичності [196, с. 15].

Можна виділити наступні структурні складові політичної ідентичності:

- 1) уявлення про територію (в тому числі і образ Батьківщини);
- 2) політична історія;
- 3) спільні цінності та норми;
- 4) традиції (святкування пам'ятних дат, спортивні заходи тощо);
- 5) колективна історична пам'ять;
- 6) знання про національні політичні та інші інститути, знання про політичний режим.

Джерелом політичної ідентичності також можна назвати рівень суспільної довіри, що складається в процесі функціонування державних структур на основі загальних цілей і ціннісних орієнтирів. Усвідомлення приналежності до спільноти передбачає наявність уявлень про ідентифікуючі ознаки, принципи, цінності, норми і закони, про державу і характер взаємин між державою і громадянином. У ці уявлення також входить образ держави, що займає ту чи іншу територію, а також народи, які населяють ту чи іншу державу, державна мова, традиції, символи.

У науковій літературі прийнято виділяти зовнішні та внутрішні функції політичної ідентичності. Зовнішні функції допомагають узаконити політичні та економічні інститути, а також окреслити територіальний простір держави. Внутрішні дозволяють самовизначитися в навколишньому світі, служать підставою соціалізації. Однією з найважливіших функцій політичної ідентичності дослідники називають мобілізацію. «Вона посилюється в

моменти кризи держави, появи ознак загрози розпаду держави, коли з'являється зовнішня загроза або, коли держава стала об'єктом агресії» [123, с. 3]. Відсутність політичної ідентичності або її ослаблення підсилює кризи і зменшує стійкість держави.

Традиційно під терміном «механізм формування політичної ідентичності» розуміють процес формування індивідом в ході соціалізації, засвоєння особистістю норм, ідеалів, цінностей, ролей, стандартів поведінки тих груп, до яких він належить, ідеального образу значущих політичних об'єктів і «своїх» в сфері політики. З одного боку, вже з кінця 1960-х років у дослідників не викликає сумніву те, що базовим механізмом формування політичної ідентичності є первинна, вторинна політична соціалізація і ресоціалізація. З іншого боку, періодично виникає питання якщо не про конкуруючі концепції, то про додаткові, що пояснюють трансформацію політичної ідентичності вже дорослих людей.

Все частіше в літературі зустрічається точка зору, що ставить знак рівності між механізмом формування політичної ідентичності як природним процесом і технологією. Основний механізм формування політичної ідентичності – політична самоідентифікація, процес віднесення себе до тієї чи іншої політичної групи, наприклад, до прихильників тієї чи іншої політичної організації, системи політичних поглядів або того чи іншого політичного діяча. Важливий елемент – наявність позитивного зразка. Однак в реальному політичному житті набагато частіше ситуація складається інакше – люди досить легко визначаються з негативною моделлю, але не мають чіткого уявлення про позитивні зразки.

В основі формування політичної ідентичності лежить встановлення тотожності індивіда з певними об'єктами, які маркуються в його свідомості як власне політичні або належать до сфери політики. Одночасно фіксується приналежність до певної групи, яка володіє деякими особливостями, пов'язаними з її ідеологічними цінностями і політичною поведінкою (формується образ «ми»).

Базовий механізм – політична соціалізація – включає три етапи: первинну, вторинну соціалізацію і ресоціалізацію. Ідентифікація зі значущими людьми, заснована на копіюванні зовнішніх рис і поведінкових стереотипів обраного героя, - обов'язковий компонент першого і другого етапів політичної соціалізації у віці 6-10 і 14-16 років. При цьому виникає питання про свободу вибору об'єкта для наслідування. Прихильники теорії соціалізації як основного механізму формування політичної ідентичності акцентують множинність її об'єктів (традиційно виділяють набір ідеологічних цінностей, партії та політичні персони, але цей список може значно видозмінюватися і доповнюватися), а також моделей політичної ідентичності і засвоєваних індивідом соціальних і політичних ролей.

Процес соціалізації, який постійно супроводжується самоідентифікацією особистості і висловлює прагнення особистості до єдності, пов'язаний з «набуттям самостійності» і триває все життя. Вже у віці 8-10 років, в період первинної політичної соціалізації, діти мають цілком певні сталі персоніфіковані образи влади, які ненаправлено формуються батьками і цілеспрямовано – іншими агентами політичної соціалізації (ЗМІ, школою, державою тощо).

Суттєвою латентною функцією політичної ідентичності виступає соціальний контроль. Пропонуючи через систему засобів масової комунікації і вставляючи в процес соціалізації контрольований набір соціально схвалюваних (в даному випадку елітою) моделей політичної ідентичності громадян, влада може цілком успішно здійснювати цю функцію, забезпечуючи досить високий рівень згоди серед населення шляхом затушовування спірних проблем. При формуванні політичної ідентичності може бути використаний мобілізаційний механізм ідентичності на основі цілеспрямованого нав'язування політичних зразків в рамках реалізації політики ідентичності. Завдання політики ідентичності – нав'язування людям певних стереотипів мислення про себе самих, свої нації, країни, світ тощо [23, с. 35].

В якості суб'єктів політики ідентичності як механізму формування політичних установок людей і на їх підставі певних моделей політичної ідентичності можуть виступати будь-які соціальні та політичні актори, як, наприклад, різні меншини – етнічні, гендерні тощо, або політичні й державні інститути влади. Держава залишається значимою, тому що володіє істотними ресурсами і засобами контролю та маніпуляції політичним актором в житті як локальних спільнот, так і макроспільнот. Вона прагне монополізувати не тільки різні форми легально застосовуваного насильства, а й легітимну символічну владу, право іменувати, ідентифікувати, встановлювати, хто є хто і що є що [75, с. 223].

Функціональне призначення політики ідентичності держави – формування символічної єдності громадян країни з метою забезпечення довгострокової політичної мобілізації населення на підтримку існуючого політичного режиму. Крім того, вона символічно легітимізує існуючу політичну систему, дає ідеологічне обґрунтування політики соціального партнерства, знижує ризики проявів класової боротьби. Інструментами політики ідентичності виступають державна мова, освітні програми, норми набуття громадянства, національні символи, державні свята, позначення топографічних об'єктів тощо [139]. Використовуються й юридичні інструменти, які підтримують державну політику ідентичності й поділяють людей на «своїх» і «чужих», «нас» та «їх», «друзів» і «ворогів».

Класичне уявлення про механізм формування ідентичності базується на уявленні, що у людини формується тотожність не тільки з певними соціальними ролями, а й зі спільнотами, наприклад, нацією, суспільством в цілому. Ідентичність може ґрунтуватися на особистісному конструкті «Я – суспільство» (позиція індивіда в системах «я-ми» і «ми-вони») (Я. Рейковський, В. Брушлинский). Світ сприймається як груповий, в якому відбувається виділення схожих на «мене» й ідентичних «мені», і позагруповий, що створює диференціацію «ми-вони». Тип особистої ідентичності (велика дистанція «я-ми» і маленька «ми-вони») – діяльний

варіант усвідомлення соціальних і політичних проблем, або суб'єкт-об'єктний тип особистісного конструкту, якому властива суб'єктивність особистісної позиції, внутрішня переконаність у залежності всього, що відбувається навколо тільки від власних бажань і здібностей. Ці персони відчують себе активною стороною, саме вони оцінюють, приймають рішення. У той же час ці люди усвідомлюють тільки ті проблеми, які відповідають їх соціальному статусу, прийняті для обговорення певним колом осіб.

Тип групової ідентичності (маленька дистанція «я-ми» і велика «ми-вони») можна порівняти зі споглядальним типом усвідомлення, або об'єкт-суб'єктним типом особистісного конструкту. Ці люди поряд з аргументованими, продуманими висновками і думками демонструють відсутність власної точки зору, позицію «стороннього спостерігача», практичну безпорадність, пасивність, відчуженість в реальному політичному житті. Тип диференціальної ідентичності (велика дистанція «я-ми» і «ми-вони») можна порівняти з проблематизуючим типом усвідомлення, або суб'єкт-суб'єктним типом особистісного конструкту, вільним від стереотипів у мисленні і поведінці, які мають високий рівень осмислення соціальних проблем і особистісної активності, пов'язаної не тільки з потребами особистості, а й суспільства в цілому.

Четвертий тип – дифузна ідентичність (маленька дистанція «я-ми» і «ми-вони») передбачає стереотипізований тип свідомості, або об'єкт-об'єктний тип особистісного конструкту. Наявність «запрограмованих» штампів замість особистісно значущих проблем, консервативність в спілкуванні, складність міжособистісної комунікації, нездатність швидко засвоювати нові норми взаємин, відсутність потреби бути прийнятим в групі – все це характеризує індивіда з дифузійною ідентичністю [195, с. 202].

Один з існуючих в суспільних науках підходів передбачає, що перший етап формування ідентичності полягає в приєднанні індивіда до якої-небудь групи або соціального інституту, в процесі якого людина проектує свої власні характеристики на них, внаслідок чого виникає відчуття єдності з цим

співтовариством, а спільні дії з іншими членами цієї спільноти наповнюються для людини сенсом. На другому етапі активізуються процеси деперсоналізації, коли конкретні види соціальної ідентичності домінують над цілісним відчуттям Я, а людина приписує собі характеристики «своїєї» групи.

На третьому етапі в міру зростання кількості контактів з іншими людьми індивід починає усвідомлювати свою приналежність одночасно до декількох груп, в його свідомості актуалізуються різні об'єкти політичної ідентичності, які можуть сприйматися ним як відокремлені, часом всупереч один одному. На четвертому етапі формування ідентичності множинні, відмінні одна від одної об'єкти ідентифікації сприймаються вже як значущі для її Я.

У структурі політичної ідентифікації необхідно відзначити наявність ідеологічного, партійного і персоніфікованого рівнів, кожен з яких передбачає установку в свідомості актора на політичну партію, діяча та ідеологію, що багато в чому визначає електоральну поведінку індивіда. При цьому партійна ідентифікація не передбачає членства в політичній організації, відвідування масових партійних заходів, а також повної підтримки партійної програми. У свою чергу, ідеологічна ідентифікація далеко не завжди збігається з ціннісними установками, декларованими індивідом, так як він часто може не усвідомлювати свої реальні політичні погляди або бути під впливом політичних штампів і маніпуляцій, що багато в чому пояснюється наявністю в ідентифікаційній системі афективного компонента.

Можлива також розбіжність даних рівнів: індивід може ідентифікувати себе з провладним політичним лідером і одночасно з опозиційною партією і мати при цьому ідеологічну ідентифікацію, відмінну від обох з них, що може свідчити про кризовий стан ідентифікації. Разом з тим, у разі якщо кожен з рівнів доповнює один одного, то ідентифікація з відповідними політичними силами буде досить стійкою, що збільшує шанси останніх на отримання підтримки індивіда в електоральному циклі.

У сучасних дослідженнях ідентичності домінують два основних підходи – есенціалістський і конструктивістський. Есенціалісти розглядають

ідентичність як незмінну, сталу і фіксовану сутність – набір характеристик і властивостей, притаманних індивіду і колективу. Іншими словами, ідентичність завжди одна і та ж і не має властивості трансформуватися під дією зовнішніх імпульсів. Конструктивісти ж, навпаки, розглядають ідентичність як гібридну, багаторівневу і рухливу сутність, сформовану цілеспрямованими діями політичних акторів зовнішнього і внутрішнього характерів. Саме цей підхід притаманний вивченню феномену політичної ідентичності в епоху глобалізаційних процесів.

Значно посилюється роль інформаційно-комунікативних систем та їх впливу, підвищується інтенсивність і різноманітність соціальних зв'язків завдяки технологіям. Дані «продукти» глобалізації породжують нові технології впливу і методи конструювання політичної ідентичності.

Представник конструктивістського напрямку, англійська дослідниця Бенедикт Андерсон вважає, що в основі створення політичної ідентичності лежить концепція «уявної спільноти». Її сутність полягає в тому, що особистість здатна уявити собі численну спільність, групу, з якою вона себе ідентифікує, жодного разу цілком не спостерігаючи її в реальності [4, с. 6]. «Уявна спільнота» існує завдяки узгодженим поданням людей про його існування, заснованим на вірі в єдність історичної та культурної спадщини. Нації є яскравим прикладом «уявної спільноти», продуктом соціально-політичного конструювання. Конструктивісти вважають, що на підставі загальних уявлень, образів і смислів когнітивного характеру, численні етнічні та національні групи створюються і консолідуються.

Інший представник конструктивістського напрямку, британський історик та історіограф Ерік Хобсбаум, вважає, що особливе значення в формуванні політичної ідентичності відіграють спеціальним чином сконструйовані традиції, які він називає «винайденими». Концепція «винаходи традицій» – це сукупність громадських практик ритуального або символічного характеру, зазвичай регульованих за допомогою явно або неявно визнаних правил. Метою її є впровадження певних цінностей і норм поведінки, а засобом

досягнення є повторення [43, с. 67]. Таким чином, «винахід» традицій – це процес формалізації та ритуалізації, який не завжди відсилає в минуле, а навпаки, дуже часто продукує абсолютно нові ідеали для суспільства. Дана дія переслідує найрізноманітніші цілі – від консолідації й мобілізації соціуму, до ескалації конфлікту.

Політологи і політтехнологи все частіше вдаються до використання образу «більшості» як засобу формування політичної ідентичності й управління різними політичними процесами в суспільстві. Ця концепція будується на використанні видимості великих груп людей («сотні тисяч», «мільйони учасників», «велика частина прихильників» тощо), нібито підтримує і розділяє думку джерела вкидати інформації. На підсвідомому рівні у індивіда проявляється бажання ідентифікуватися з більшістю, що стане основою для наслідування пропонованого йому способу мислення, поглядів і дій. В кінцевому підсумку це призводить до необхідної реакції та поведінки з боку суспільства на ті чи інші процеси. У більшості випадків образ «більшості» формується за допомогою штучно створених повідомлень засобів масової комунікації.

Процес формування політичної ідентичності являє собою своєрідний процес, підживлюється з багатьох соціально-когнітивних підсистем, і коректується певними акторами, по більшій частини державою і засобами масової комунікації. При використанні певних прийомів політична ідентичність може піддаватися «коригуванню», однак вона не може бути сформована з нічого, так як кожній групі на генетичному рівні вже притаманні певні когнітивні стійкі елементи, нехтування якими може призвести до наростання напруженості в суспільстві. Це необхідно враховувати при розробці програми формування політичної ідентичності. Потенційна небезпека такої діяльності полягає в тому, що в цьому випадку вона служить, як правило, миттєвим вигодам політичної влади, але в перспективі може привести до підвищення рівня конфліктності в соціумі.

2.2. Еволюція класичної теорії політичної ідентичності: партійна та соціальна ідентичність

Вивчення проблеми партійної та соціальної ідентичностей є одним із пріоритетних напрямків сучасної політичної науки. Воно зачіпає такі аспекти даного феномена: питання методології та методики вивчення політичної ідентичності взагалі, підстави і механізми її конструювання, взаємодія між собою різних типів ідентичностей в рамках загальної матриці, тенденції розвитку та трансформації, фактори побудови, роль акторів процесу.

Партійність залишається потужним важелем впливу на політичну поведінку в умовах розвинених демократій, що дає підстави для жвавої дискусії щодо її природи, походження та вимірювання. У цій дискусії політологи спираються на теорію соціальної ідентичності, щоб з'ясувати природу партійності та її політичні наслідки в розвинених демократіях. Зокрема, теорія соціальної ідентичності була використана для вироблення моделі партійності, що суперечить інструментальній моделі, заснованій на ідеологічних та політичних міркуваннях. Сюди входить обговорення ключових мотиваційних та когнітивних компонентів теорії соціальної ідентичності та пояснення того, як теорія може бути застосована до вивчення партійності. Основна увага приділяється вимірюванню партійності, її соціальній природі, здатності генерувати сильні емоції та стимулювати політичну участь.

Вперше теорія ідентичності була запропонована німецьким соціальним психологом Е. Еріксоном, який хронологічно першим представив закінчену концепцію ідентичності. Е. Еріксон одним з перших розробив проблему ідентичності. Він визначав її «як суб'єктивне почуття, а також об'єктивно спостережувана якість особистої самототожності й безперервності (сталість), поєднане з певною вірою в тотожність і безперервність (сталість) картини світу, яку поділяє з іншими людьми» [45, с. 233]. Е. Еріксон розглядав ідентичність в двох ракурсах. По-перше, як усвідомлення власної неповторності, самобутності й прагнення особистості до розвитку цих

здібностей; по-друге, як соціальна єдність групового і психосоціального. При цьому групова ідентичність, за Еріксоном, є включеність особистості в різні соціальні спільноти людей і наявність внутрішньої єдності й нерозривності її з цією спільністю. Психосоціальна ідентичність є усвідомлення і відчуття значущості особистістю свого буття, життя з позиції суспільства, його інститутів тощо. Ідентичність відображає і, разом з тим, фокусує увагу дослідника на проблемі «Я» і «Ми», індивідуальне і колективне «Ми» і «Вони», «Свій» і «чужий», «Ми» і «не ми, чужі». Подібного роду парних понять, що відображають явища суспільного і політичного життя, безліч.

Ідентичність та ідентифікація, маючи в своїй субстанції духовність різних соціально-політичних суб'єктів, проявляються в соціальних і політичних діях. За М. Вебером, «соціальна дія не ідентична ні в однаковій поведінці багатьох людей, ні в тому, на що впливає поведінка інших» [127, с. 852]. Але всяка масштабна за результатом політична дія, як мінімум, обов'язково передбачає: а) самоідентифікацію і б) ідентифікацію людини із соціальною групою найближчого оточення.

Психологи і соціологи особливо виразно й послідовно підкреслювали і досліджували цю проблему. Так, один із засновників рольової концепції Д.Г. Мід відзначав, що особистість, беручи на себе роль іншого, може бути ідентичною самій собі і в той же час «управляти власним процесом комунікації з іншими людьми» [97, с. 607]. Оскільки членство і суб'єктивне почуття приналежності є основними властивостями соціальної групи, то найважливішою умовою стійкості групи є збереження ідентичності центральної системи змістів – цінностей. Е. Гіддінс також відзначав зразки організації та функцій групи як критерії її відбору, в який входять мета, ідеали, норми і розподіл ролей в групі. При цьому «зразок є головним критерієм групової ідентичності, а його збереження є головна умова відтворення цілісності групи» [55, с. 47].

Політична ідентичність, з одного боку, може характеризуватися як стан солідарної, колективно-масової представленості, ототожнення інтересів, роль,

що входять в політичні інститути людей, але, з іншого боку, вона не може бути абсолютно, абстрактно політичною, бо політичне не просто взаємодіє з економічним, соціальним, духовним, а й вбирає їх в свій зміст і, тим самим, наповнюється конкретним змістом. Поза цим політика була б областю відносин і видів діяльності людських суб'єктів, які не наповнені змістом, що мотивує людей на їх діяльність, і в якій вони знаходять реалізацію своїх інтересів в солідарній діяльності організацій, рухів. Іншими словами, люди набувають таку якість солідарності ідентичності, яка мотивує їх діяльність на досягнення позитивних колективних і, отже, своїх особистих інтересів, потреб.

Вихідна дефініція партійної ідентичності виражається в приналежності людини, соціальної групи до конкретної політичної партії, усвідомленні її політичної ідеології, програми і реалізації політичних цінностей в політичному житті. Людина отримує партійну ідентичність лише в тому випадку, якщо вона набуває її в ході соціалізації індивідуальної ідентичності як члена колективу, тобто за наявності в них групової ідентичності. Якщо окрема людина не володіє якістю індивідуальної ідентичності, розглянутої в контексті її усвідомленої приналежності до навколишнього її колективу (сім'ї, трудовому, освітньому та іншому колективу), то вести серйозну науково-теоретичну «розмову» про її партійну ідентичність не доводиться. Остання стає її фасадною, формальною, неусвідомленою «ідентичністю», а отже не має шансу на її фактично реальне здійснення.

До того ж слід визнати, що індивіди не можуть зберігати свою ідентичність автономно. Вона так чи інакше, в області комунікативного спілкування пов'язана і взаємодетермінується з колективною, партійною ідентичністю, а отже партійна ідентичність є процес індивідуально-колективного ототожнення загальних цілей, цінностей, інтересів та ідеалів; визначення, вироблення і втілення в політичному житті загальнополітичних технологій.

Серед джерел ідентичності виділяються:

- аскриптивні – вік, стать, кровна спорідненість, етнічна та расова приналежність;
- культурні – кланова, племінна, мовна, релігійна, цивілізаційна приналежність;
- територіальні – найближче оточення, село, місто, провінція, регіон, країна, кліматична зона, континент, півкуля;
- політичні – фракційна і партійна (в широкому сенсі – від розмов до громадського руху) власності;
- відданість лідеру, групі інтересів, ідеології, інтересам держави;
- економічні – робота, професія, посада, робоче оточення, наймачі, галузі, класи;
- соціальні – друзі, родина, клуби, команди, найближче оточення, компанії для розваг, соціальний статус тощо.

З інструментальної точки зору, партійність – це підрахунок результативності партії, ідеологічних переконань та близькості до партії з точки зору переважної політики, на яку впливають сучасні особливості політичного середовища. Ця концептуалізація партійності вкорінена в парадигмі раціонального вибору, яка підкреслює максимізацію корисності як рушійної сили прийняття та участі у політичних рішеннях. У цій моделі різні фактори, такі як оцінка економіки, затверджена президентом, політичні уподобання та результати діяльності партії, а також оцінка кандидатів, впливають на партійні вподобання і можуть привести партію до відмови від своїх партійних уподобань, якщо партія більше не задовольняє ці інструментальні міркування [135].

Інструментальна модель партійності є привабливою, оскільки її прогнози, як правило, однакові для всіх членів електорату та варіацій у виборчих системах. Більш того, раціональний виборець може базувати аполітичне рішення або на ідеологічних міркуваннях, або – за відсутності обмежень у ставленні – на поєднанні різних політичних уподобань, що забезпечує гнучкість рівня політичної вишуканості та інтенсивності виборців.

Партійна ідентичність є один з видів установок політичної свідомості індивіда, що детермінують його поведінку і взаємодію із соціальними групами, що є і першопричиною, і, одночасно, наслідком формування соціальної ідентичності. Як елемент загальної матриці ідентичностей індивіда партійна ідентичність взаємодіє із етнічною, расовою, регіональною, національною, громадянською, наднаціональною, релігійною, конфесійною, професійною, гендерною та іншими видами ідентичностей.

Політична ідентичність загалом (яка включає в себе партійну і соціальну ідентичності) – складний феномен, який формує ставлення актора до політичної системи, інститутів і процесів, з одного боку, і виникає під впливом політичних технологій – з іншого. Політична ідентичність безпосередньо впливає на характер і динаміку політичних процесів в державі й суспільстві. Крім того, партійна ідентичність є результатом реалізації політики ідентичності та процесу її цілеспрямованого конструювання з боку інститутів держави і громадянського суспільства, політичних еліт і груп інтересів, тобто соціальної ідентичності [9, с. 34].

Партійна ідентичність складається з багатьох чинників. В політології наявні дві точки зору на дану проблему: 1) партійна ідентичність формується в дитинстві за допомогою впливу батьків; 2) вона визначається десятиліттями життя через вплив суспільного середовища, економічної ситуації в країні, особистого доходу, інтересів, походження та інших індивідуальних критеріїв. Жодна з цих позицій окремо не визначає сутність розглянутого феномена. Вони служать доповненням і роз'ясненням один одного.

На підтвердження першої варто відзначити, що вже в ранньому віці виникають зразки політичного мислення, що передаються батьками [104]. У той же час з поступовим накопиченням життєвого досвіду, отриманням певного місця в суспільній структурі у людини з'являються індивідуальні цінності й інтереси, детермінуючи політичні уподобання. Рубіконом прояву ідентичності є виборчий процес. У всіх країнах вибори в більшій мірі зводяться до боротьби партій або їх представників, ніж незалежних

кандидатів. Більшість людей лише поверхнево поінформовані про реальний політичний розклад і дуже обмежено ознайомлені з їх програмними установками. Приналежність до партії значною мірою знижує для громадян «впізнаваність» та ідентифікацію в ідеологічному полі відповідної кандидатури. Іншими словами, партійність є перцептивним засобом орієнтації в політичному просторі [45, с. 178]. Таким чином, це сприяє відкритому позиціонуванню інтересів різних соціальних верств в політичному житті.

Політична самоідентифікація – процес конструювання ідентичності, є основоположним в партійному будівництві. Розуміння громадянами своїх загальних інтересів і вимог мобілізує їх, стимулює до створення політичної сили, здатної дані інтереси відстоювати. В демократичних країнах це є фактично головним, якщо не єдиним методом створення нових партій. У державах, які перебувають в стадії демократичного транзиту, партійне будівництво відбувається не завжди так, часто партії створюються «зверху». Причиною цього служить спадщина багаторічного досвіду, коли актором політичного життя була тільки одна партія, функції якої були поєднані з функціями державної влади. Саме ментальне подолання цієї традиції, вибудовування іншої політичної культури суспільства та еліти стає ключовим завданням таких товариств. Труднощі, пов'язані з подоланням авторитарної й тоталітарної спадщини в багатьох країнах демократичного транзиту, викликають сьогодні серйозне гальмування на шляху формування громадянського суспільства [60, с. 88].

Партійна ідентичність є результатом процесу політичної ідентифікації, яка, в свою чергу, є усвідомлення індивідом себе як учасника політичного процесу, а також співвіднесення себе з будь-якою політичною позицією в сукупності з визнанням цього іншими учасниками політичних відносин. Таким чином, в даному процесі беруть участь дві сторони: з одного боку, сам суб'єкт, який на основі саморефлексії співвідносить себе з конкретною політичною позицією, з іншого – ряд індивідів, які беруть участь в політичному процесі, ототожнюють даний суб'єкт з його позицією,

«підтверджують» його політичну ідентичність, таким чином оцінюючи відповідність індивіда рольовим очікуванням. Результатом такого роду процесів є набуття суб'єктом політичної ідентичності.

Соціальна ідентичність також виступає однією з головних тем суспільствознавчих досліджень. Даний феномен являє собою якість переживання і усвідомлення своєї приналежності до тих чи інших соціальних груп і спільнот. Фактично власне ототожнення суб'єкта з будь-якими соціальними спільнотами і групами перетворює його з виключно біологічної особи в істоту біосоціальної, здійснює істотний вплив на формування його особистості й індивідуальності, оскільки в процесі співвіднесення або неспіввідношенні себе з якоюсь спільнотою індивід виробляє унікальний формат позиціонування, характерний виключно для нього. Однак при цьому відносини в рамках групи на практиці втрачають прив'язку до конкретної особистості, окремого члена групи, такого роду процеси ведуть до якоїсь деперсоналізації, деіндивідуалізації та стабілізації відносин, у зв'язку з чим члени групи не уявляють себе як якість відокремлене «Я», а позиціонують себе в рамках координат «Ми» – «Вони» [13].

Крім того, в процесі знаходження в групі індивід набуває позитивного мислення щодо самого співтовариства, тобто членство в ньому приносить йому задоволення і, можливо, навіть радість. Далі суб'єкт починає нерозривно пов'язувати власне благополуччя і успішність групи, у нього виникає почуття обов'язку, що виражається в побудові адекватних і позитивних відносин з членами об'єднання. Разом з тим інші групи розуміються суб'єктом як конкуренти, в зв'язку з чим його діяльність обумовлюється прагненням до примноження добробуту спільноти і тим або іншим суперництвом з іншими об'єднаннями.

Теорія соціальної ідентичності забезпечує міцну основу для вивчення партійності та партійної ідентичності. Соціальна ідентичність включає в себе суб'єктивне відчуття приналежності до групи, яке інтерналізується в різній мірі, що призводить до індивідуальних відмінностей в силі ідентичності,

прагненні позитивно відрізнити групу від інших та розвитку упередженості групи. Більше того, після їх ототожнення із групою, або в даному випадку політичною партією, члени організації мотивовані захищати і просувати статус партії та виборче домінування як спосіб зберегти позитивну відмінність своєї партії.

Розробляючи свою теорію, Тайфел і Тернер зробили ключовий акцент на цій потребі серед членів групи – «диференціювати власні групи позитивно від інших, щоб досягти позитивної соціальної ідентичності» [120, с. 33].

Інші дослідницькі парадигми, такі як реалістична теорія групових конфліктів, теорія соціальної ідентичності, не зосереджуються на конкуренції за обмежені ресурси як двигун групової ідентичності та міжгрупових конфліктів. Натомість мотивація захисту та просування статусу групи є наріжним каменем підходу до соціальної ідентичності та психологічним підґрунтям для розвитку упередженості групи. Ті, хто найточніше ідентифікується зі своєю групою, висловлюють найбільшу упередженість у групі, породжуючи сподівання, що найактивніші члени партії будуть старанніше працювати над збільшенням шансів своєї партії у виборчій боротьбі та підвищенням її статусу.

Модель соціальної ідентичності партійної політики може бути ще простішою для розуміння, якщо її розміщувати в контексті спортивних команд. Слабко визначені вболівальники можуть відвідувати ігри, коли команда грає добре, і пропускати ті ігри, де ймовірна поразка. А сильні вболівальники тримаються і беруть участь, навіть коли команда впевнено програє, щоб збільшити шанси своєї команди на перемогу. Теорія зосереджена на розумінні виразного характеру і здатності мотивувати політичні дії [120, с. 37].

Партійці вживають заходів саме тому, що хочуть захистити або підняти політичну позицію партії. Їх внутрішнє відчуття партійної ідентичності означає, що невдачі та перемоги групи стають особистими. Підтримання позитивної відмінності групи є активним процесом, особливо коли загрожує

позиція або статус групи, що допомагає пояснити динамічний характер політичної діяльності партії.

Вибори представляють загрозу як для керівників партії, так і для колективного соціального становища членів групи, і участь у виборах – це один із способів, як партійці можуть захистити свою партію від таких потенційних втрат або забезпечити виграш. У цьому сенсі теорія соціальної ідентичності надає більш повний та динамічний образ виразної причетності.

Актуальність дослідження ідентичності в сучасному світі обумовлюється її всебічним впливом на суспільні процеси: політичні, економічні, соціальні, культурні. У зв'язку з цим ідентичність виступає одним з головних чинників, які визначають стан світового людського співтовариства, а також ідентичність, так чи інакше, здійснює вирішальний вплив на формування етнічних, політичних, соціальних та інших спільнот, що перетворюють навколишній їхній простір і трансформують власне буття відповідно з власними переконаннями, правилами і принципами. Крім того, втрата ідентичності веде до формування помилкових цінностей, цілей та ідеалів [61, с. 138].

При цьому політична ідентичність впливає не тільки і не стільки на політичну і соціальну сферу відповідно, але і здійснюють взаємний вплив на всі сфери і аспекти суспільного, державного та міжнародного життя. Що стосується взаємозв'язку соціальної та політичної ідентичності, то тут важливо наголосити на тому, що обидві вони мають групову природу, а також за певних умов в процесі актуалізації будь-якої з них вона може визначати іншу. Це проявляється в процесі співвіднесення індивіда з будь-яким співтовариством і прийняттям його політичної позиції, своєрідна «ратифікація» встановлених «правил гри», або його ідентифікація із соціальною групою, виходячи з політичних уподобань.

Партійна ідентичність займає важливе місце в загальній матриці ідентичностей, багато в чому визначає політичні пристрасті індивіда і прихильність до певної партії, структурує політичні погляди з питань

політичних подій, а також формує ставлення індивіда до спірних питань, його переваги. При цьому вона тісно пов'язана з персоніфікованим та ідеологічним рівнями, які опосередковано зумовлюють партійні орієнтації, а також політичну поведінку актора. Збіг всіх трьох типів ідентифікації дає право вважати індивіда відданим прихильником політичної сили або об'єднання, в той час як їх неузгодженість веде до нестійкої структури. Ступінь стабільності всіх трьох рівнів та їх збіг або розбіжність багато в чому формують електоральні переваги.

Крім того, партійна ідентичність здійснює непрямий вплив на процес легітимації існуючої влади, прийняття існуючих «правил гри», а також виступає в ролі «фільтра» політичної інформації, що надходить ззовні, оскільки допомагає індивіду в процесі її інтерпретації.

Формування, зміна і розвиток партійної ідентичності в динаміці проходить, в першу чергу, в рамках соціалізації індивіда, де основними агентами виступають сім'я і освітня система. Індивід спонтанно переймає партійні установки родичів в процесі практик сімейного спілкування, а також отримує відповідну інформацію від них з питань політики, що може впливати на його партійну ідентифікацію [61, с. 140].

Аналогічна ситуація спостерігається і в процесі отримання освіти: в освітніх установах індивід на когнітивному або афективному рівні переймає партійні установки викладачів і учнів, а також отримує політичну інформацію з різних джерел в рамках освітнього процесу. Вплив різних соціальних груп на партійну ідентифікацію індивіда досить високий протягом усього життя (сюди можна віднести, наприклад, професійні спільноти, «клуби за інтересами» тощо).

Крім того, істотний вплив на структуру партійної ідентичності здійснюють безпосередньо політичні інститути, партії (які залучають нових членів шляхом поширення своїх програм в маси, в тому числі за допомогою політичної реклами), засоби масової інформації, а також громадська думка. Простежується взаємозв'язок соціальної мобільності та політичної

ідентичності: зміна соціального і майнового статусу часто веде до зміни політичних уподобань в цілому. Даний тип ідентифікації індивіда здатний також трансформуватися разом зі змінами в сімейному статусі. Географічна мобільність також може відображатися на ідентифікації актора, а особливості регіону його проживання багато в чому формувати його політичні уподобання.

Значний вплив на розробку теорії політичної ідентичності здійснило дослідження електоральної поведінки в рамках соціологічної моделі, запропонованої вченими колумбійської школи, зокрема, П. Лазарсфельдом. Соціологічний підхід до голосування будується на твердженні, що в основі електоральної поведінки лежить процес солідаризації із соціальною групою (на відміну від соціально-психологічної моделі, де головне – першочерговий вплив на поведінку індивіда на виборах здійснюють родинні зв'язки). Тобто електоральна поведінка визначає соціальне середовище. Автори відзначають, що на політичну ідентифікацію індивіда і його електоральну орієнтацію впливають такі параметри, як стать, вік, дохід, національна і расова приналежність, професія, релігійні переконання, місце проживання тощо [51, с. 813].

У ході досліджень вчені з'ясували, що наявність більш високого статусу дозволяє індивіду ідентифікувати себе з більш вигідними політичними позиціями, а також займати стратегічне положення в суспільстві й висловлювати довіру існуючій політичній системі. Такого ж роду дослідження були проведені й за іншими параметрами. В остаточному підсумку автори дійшли висновку, що саме соціальні характеристики відіграють вирішальну роль в процесі політичної ідентифікації.

В роботі Дж. Фаулера і С. Кема «Соціальна ідентичність, альтруїзм і політична участь», вчені характеризують соціальну ідентичність як якусь «турботу» про членів соціальної спільності, з якою асоціює себе конкретний індивід, протиставляючи це прагнення альтруїзму (бажанню «догодити» усім без винятку) і егоїзму (діяльності, що ґрунтується виключно на особистих мотивах) [51, с. 823].

Вчених цікавить, які вигоди отримуватиме актор від участі в тому чи іншому випадку. Крім того, кожен з випадків впливає на характер залученості актора в політичний процес. Основою методології досліджень подібного роду стала теорія раціонального вибору. Одним з висновків цих робіт є твердження про превалювання в поведінці людини особистих мотивів й інтересів. Разом з тим, згідно з отриманими результатами, альтруїсти можуть приймати навіть більшу участь в політичному житті держави, ніж егоїсти. При цьому альтруїсти ідентифікують себе з тією політичною силою, яка пропонує якийсь усереднений варіант, вигідний для всіх категорій населення. У той час як індивіди з вираженою соціальною ідентичністю і прихильністю будь-яким суспільним групам прагнуть отримати найбільші вигоди від розподілу благ в свій бік, тому й ідентифікують себе з відповідними політичними силами.

Ідеальною ситуацією для конкретної групи буде варіант з міжгруповим перерозподілом соціальних вигод в її користь і відторгненням частини вигод у інших соціальних груп. Причому все це може відбуватися разом зі збільшенням добробуту всіх представників суспільства, але на тлі більш серйозних вигод для конкретної соціальної спільності. У будь-якому випадку альтруїсти й індивіди, що діють відповідно до інтересів соціальних груп, мають більш чіткі політичні позиції й приймають більшу участь в політичному процесі, ніж егоїсти. Індивіди з яскраво вираженою соціальною ідентичністю найбільш чітко ідентифікують себе з якоюсь політичною партією і розуміють, що хочуть отримати від політичного курсу. Соціальна ідентичність здійснює в даному випадку значний вплив на прийняття остаточного рішення. У прагненні реалізовувати внутрішньо групові інтереси, на противагу загальним інтересам, прихильники однієї з партій можуть, наприклад, домагатися, щоб прихильники інших політичних сил не отримали схожих з ними преференцій. Крім того, спостерігається чітка залежність сили соціальної ідентифікації, альтруїзму і егоїзму і політичної ідентифікації, а також політичної участі і активності в цілому.

А. Абрамовіц і К. Сандерс з університетів Еморі і Колорадо провели емпіричні дослідження підтримки політичних партій в США. Результати їхніх спостережень представлені в роботі «Дослідження підстав підтримки політичних партій в американському електораті: соціальна ідентичність проти ідеології». Вчені аналізують великий масив даних по виборах в США в період з 1952 по 2004 роки, використовуючи офіційні результати голосування, дані по екзит-полам і результати панельних досліджень. Їхньою метою роботи стало порівняння впливу приналежності індивідів до соціальних груп та ідеології на партійну ідентифікацію населення, що має право голосу. Автори в своїх дослідженнях відходять від твердження, що партійна ідентичність базується виключно на соціальній ідентичності голосуючих; вони розглядають даний феномен як більш складне, комплексне поняття, що ґрунтується, більшою мірою, на ідеологічних уподобаннях електорату, ніж на їх соціальній ідентичності, яка визначається участю в громадському житті й членством в соціальних групах [1, с. 176].

Відповідно до їхніх висновків, ідентифікація індивідів з республіканською партією планомірно зростала в середовищі білого населення США, переважно на півдні країни. Найбільш характерно це проявлялося в складі сімейних пар, чоловіків і католиків. Представники цих груп, так чи інакше, показували прихильність консервативній ідеології, що багато в чому пояснює взаємозалежність індивідуального ідеологічного світогляду і партійної ідентифікації населення країни. Такого роду висновки є особливо важливими для прогнозування політичної поведінки в цілому і електоральної поведінки, зокрема. Посилення зв'язку між партійною ідентичністю і ідеологічними вподобаннями громадян США робить значний вклад в підтримку тієї чи іншої партії на президентських виборах або виборах в Конгрес США.

Взаємозв'язок соціальної та партійної ідентичності особистості підтверджується численними політичними і соціологічними дослідженнями. Причиною цього виступає наявність досить сильної кореляції між

спостережуваними явищами, на що вказує значний емпіричний матеріал, отриманий в ході проведення моніторингу електоральної поведінки і різних досліджень поведінки політичних і протестних рухів. Так чи інакше, багато поведінкових мотивів респондентів пояснюються їх ідентифікацією із соціальною групою, а також ретрансляцією цінностей і принципів її лідерів, які здійснюють ключовий вплив на внутрішньогрупову структуру і напрямок поведінки членів групи.

Разом з тим через соціальну ідентичність відбувається перенесення не тільки політичних уподобань, а й ідеологічних установок індивідів-членів спільноти. Крім того, можливий і зворотний сценарій, тобто ідентифікація суб'єкта з групою, виходячи з його політичних або ідеологічних уподобань.

Таким чином, безумовно, взаємний вплив соціальної та партійної ідентичності індивіда дуже значний, а також вони багато в чому визначають його політичну та електоральну поведінку і позицію в полі політики.

2.3. Національна та наднаціональна ідентичність в політичних дослідженнях

У соціальних науках національна ідентичність вивчається як частина соціальної ідентичності особистості й як колективне явище, що об'єднує людей в національні групи. Національна ідентичність – це колективне самовизначення, ототожнення себе з групою, прийняття її концепції вічних характеристик і базових цінностей, її сильних і слабких сторін, надій і страхів, репутації та умов існування, інститутів і традицій, її історії, поточних цілей і перспектив на майбутнє. Національна ідентичність є результатом як етнічної історії та ідентичності спільноти, релігії та системи переконань, так і домінуючої ідеології та маніпуляції свідомістю, включаючи пам'ять, ідеологію і символіку [115, с. 193].

Кажучи про національну ідентичність як про соціально-когнітивну концепцію, також підкреслюється її сконструйований характер. Г. Келман розвиває цей підхід і вказує, що двоїстий процес соціального конструювання

ідентичності включає в себе відкриття і створення спільних елементів. Ці елементи – пріоритети і межі – можуть мати різні визначення залежно від політичних, економічних і релігійних цілей лідерів і еліт [84, с. 187]. Згідно Г. Келману, національна ідентичність постійно реконструюється для виконання декількох функцій: виробити почуття єдності і спільності, а також приналежності до членів групи; розвивати позитивний образ себе; запропонувати основу для культурного розвитку, релігійних вірувань і способу життя; надати право на володіння землею і ресурсами; і, нарешті, виправдати претензії та скарги групи [83, с. 165].

К. Хюбнер досліджує п'ять типів національної ідентичності. Перший тип визначається становленням справжньої форми національної сутності, наприклад німецької. Другий тип включає в себе посилення на гіпотезу національного праміфу, з якого виводиться духовна еволюція деякої нації. Основну роль тут відіграють міфологія, перекази, епічна спадщина нації [87, с. 115]. Характерна риса третього типу полягає в розумінні того, що національна сутність проявляє властивості ентелехії: якоїсь вираженої форми, яка розвивається і живе. В цьому випадку домінуючою метафорою, що організує національно-ідентифікаційні процеси, може служити, наприклад, внутрішній принцип нації. Прихильники четвертого типу ідентичності вважали, що сутність нації невимовна в понятті, а тому нація може бути представлена лише як якась ідея. Предметом наукового аналізу в п'ятому типі стає мова. Будучи солідарним з попередниками, К. Хюбнер пропонує своє визначення мови як медіума, в якому рухається всякий національний дух. Тому він є його необхідною умовою [87, с. 134].

Згідно Дж. Гаррі, національна ідентичність відноситься до того, як створюється держава, до того, що робить її таким співтовариством. Вона включає в себе центральні організаційні принципи держави, її структурні тенденції, характерні способи мислення і життя, ідеали, які надихають людей, цінності, які вони сповідують і до яких прагнуть його лідери, характер, яким вони захоплюються і цінують, їх схильності діяти певним чином, найглибші

страхи, амбіції, тривоги, колективні спогади, травматичний історичний досвід, домінуючі міфи і колективне самопізнання [54].

Дж. Брейлі підкреслює винятковий характер національної ідентичності, розглядаючи відносини між культурою і націоналізмом, визначаючи, в чому корінь відмінності народів один від одного [19]. У. Кімлика, в свою чергу, говорить про громадянський націоналізм, прагнучи визначити його інклюзивний характер, де на перше місце ставиться повага культурних відмінностей [90, с. 83]. Згідно П. Гілрой, національна ідентичність – це плавильний котел, який носить асиміляційний характер в залежності від точок зору на громадянство і патріотизм [57, с. 140]. Б. Андерсон стверджує, що національна ідентичність уявляється і конструюється [4, с. 6]. Дж. Рутерфорд робить висновок, що національна ідентичність залежить від одноманітності, культурної спільноти і загальної культури [110, с. 114]. К. Калхун шукає спосіб зв'язати національну ідентичність з теорією демократії, звертаючись до історії та досвіду постнаціональних суспільних формацій [26, с. 295]. Х. Кельман знаходить витоки національної ідентичності в національній культурі, які формуються в результаті процесів соціалізації [83, с. 178].

А. Юрдусев встановлює взаємозв'язок між національною ідентичністю та державою і стверджує, що національна ідентичність є підсумком національного будівництва і національної ідеології [130, с. 77]. Брейлі в своїй книзі «Націоналізм і держава» розповідає про взаємозв'язок культури і націоналізму [28, с. 683]. Для нього цей зв'язок завжди має сліди історичних, етичних і політичних сил, які часто становлять елементи національної ідентичності.

Центральне місце в будівництві істинного націоналізму займає проект захисту національної ідентичності за допомогою звернення до загальної культури, яка зміщує будь-яке поняття національної ідентичності, засноване на плюралізованому понятті культури з її множинною грамотністю, ідентичністю та історією, і стирає історії гноблення. За словами Брейлі, «в тій мірі, в якій культура націоналізму жорстко виняткова, і визначає її членство в

умовах вузької загальної культури, націоналізм, як правило, є ксенофобським, авторитарним і експансіоністським». Кімліка не поділяє цю ідею Брейлі, стверджуючи, що націоналізм наближається до того, щоб бути ліберальним і демократичним настільки, що національна ідентичність є всеосяжною і поважає різноманітність і несхожість: «Громадянський націоналізм, який претендує на повагу культурних відмінностей, не гарантує, що держава не займатиметься примусовою асиміляційною політикою» [71, с. 225].

Національна ідентичність, за словами Сміта, включає в себе певний сенс політичної спільноти, історії, території, громадянства, спільних цінностей і традицій. Він стверджує, що народи повинні володіти мірилом загальної культури і громадянської ідеології, сукупністю загальних понять і устремлінь, почуттів та ідей, які пов'язують населення на своїй батьківщині. Крім того, установам популярної соціалізації, в першу чергу, державної системи освіти і засобів масової інформації, була поставлена задача забезпечити загальну, масову суспільну культуру. Сміт розглядає національну ідентичність як багатовимірну і перераховує п'ять її основних атрибутів: 1) історична територія або батьківщина; 2) загальні міфи й історичні спогади; 3) загальна, масова громадська культура; 4) загальні юридичні права і обов'язки для всіх членів; 5) спільна економіка з територіальною мобільністю для членів [116, с. 139].

Наднаціональна ідентичність, на відміну від національної, є співвіднесення індивідом себе з будь-яким міждержавним конфедеративним або союзним утворенням. Національна та наднаціональна ідентичність відіграють важливу роль у формуванні поведінки індивіда, його ставленні до політичних інститутів і процесів, що відбуваються в державі й поза нею, впливають на систему її політичних установок і фактично можуть розглядатися як одна з детермінант її політичної ідентичності.

Побудова наднаціонального рівня політичної ідентичності стає актуальною в тому випадку, якщо наднаціональне утворення претендує на те, щоб визначати політичну поведінку громадян, і розраховує на їх політичну

участь. Саме така ситуація на сьогоднішній день склалася в Європейському союзі, зміна політичної ідентичності в якому ставить питання про перерозподіл національного і наднаціонального в структурі нової ідентичності.

Вперше поняття європейської ідентичності з'явилося в офіційних документах в 1973 р., коли міністри закордонних справ підписали Декларацію про європейську ідентичність. Однак в рамках даного документу ідентичність виступала як один з інструментів, який дозволить підписати його 9 країнам, «домогтися більш чіткого визначення відносин з іншими країнами, обов'язків по відношенню до них і один одного, і усвідомити місце, яке вони займають в системі міжнародних відносин» (Declaration on European Identity, 1973) [37]. Основною метою даної декларації було усвідомлення державами в особі їхніх представників наявності спільних інтересів і необхідності прагнути до більшого зближення. Але за роки свого існування європейська політія пройшла досить істотний шлях від чисто міждержавної організації (intergovernmental) до організації з явними наднаціональними (supranational) рисами і повноваженнями. У цьому розвитку ЄС досягла певної межі, подолання якої залежить від можливості побудови європейської громадянської та політичної ідентичності: формування у громадян держав-членів ЄС стійкого почуття спільності й визнання суб'єктивної значущості європейських інститутів, а також закріплення зв'язку із цим в поведінці громадян.

У формуванні мають місце практики активного громадянства (active citizenship) і «європейського бачення» проблем. Це важливо в силу того, що в результаті глобальної економічної кризи, посиленої міграції в європейські країни, а також «амбіцій» розвитку ЄС, на порядок денний піднімаються болючі для національних держав питання соціального забезпечення та соціальної нерівності, міграційної політики та інші питання, які потребують можливого «тактичного» погіршення життя громадян заради розвитку громади. На сьогоднішній день, якщо говорити про очікування, звернені до

наднаціонального рівня, то песимізм щодо європейської інтеграції та її політичного значення більшою мірою проявляється у громадян країн, які давно набули членства в ЄС.

Система управління та взаємодії інститутів ЄС, громадянського суспільства і бізнес-співтовариств носить не ієрархічний, а мережевий характер. Причиною тому є відносна слабкість і розмитість європейського центру влади. Інакше через систему політичних мереж неможливо надати підтримку політичній легітимності наднаціональної політики та зв'язків національного і наднаціонального рівнів. Разом з тим мережевий принцип перешкоджає утворенню європейського демосу і зміцненню загальної політичної ідентичності, оскільки, по-перше, в разі значних поступок і компромісів, спрямованих на підтримку рівноваги, дійсно значущі, здатні привести до побудови ідентичності питання не зачіпаються. По-друге, число учасників, включених в політичні мережі та інтереси, що представляються ними, обмежено, рівно, як і різноманітність інтересів і акторів на національному рівні, тобто деякі групи залишаються представленими (або недостатньо представленими) на європейському рівні, що створює дефіцит демократії.

У даний час для наднаціональної політичної ідентичності немає запиту з боку суспільства на її формування та приводів для появи даного запиту, - будь-яких явищ досить актуальних і часто проблематизованих в повсякденному житті, які б підштовхували до усвідомлення необхідності зближення в рамках «європейського дому», а також немає «тіла» – структур та акторів, здатних оформляти і зміцнювати європейський порядок денний. Це ускладнюється значною різницею в характері політичних культур країн-членів ЄС, а також в їх економічних відмінностях.

Також невизначеними багато в чому залишаються масштаби і форми можливої наднаціональної політичної ідентичності. Звісно ж, що ні національні, ні наднаціональні сили не розраховані на те, що європейське повністю витіснить і замінить національне. Скоріше мова йде про посилення

зв'язку в свідомості громадян розвитку їх національних держав з розвитком і поглибленням євроінтеграції. А саме про формування в масовій свідомості уявлення про нову систему політичних відносин і акторів, з одного боку, і місця індивідів і соціальних груп у цій системі – з іншого. Тобто мова йде про свого роду реієрархізацію національного і наднаціонального і подолання вищевказаного почуття розгубленості, що виникає в умовах ослаблення національного рівня прийняття рішень при недостатній кількості знань про наднаціональний.

Важливі питання загальноєвропейського формату ідентичності розглядаються в роботі Проді Р. «Задум об'єднаної Європи» [200, с. 150]. Вчений зауважує, що європейська ідентичність не передбачає витіснення національної самосвідомості й заміну її будь-яким іншим видом ідентифікації. Справжньою метою є формування «подвійного» типу власності, тобто усвідомлення індивідом себе як жителя власної країни і члена європейської спільноти. У той же час велика частина населення Європи, як і раніше, сприймає себе виключно як жителів своєї власної держави, національний компонент ідентичності тут зберігає домінуюче становище.

Ідея загальної європеїзації отримала обмежене поширення в молодіжному середовищі, в цілому ж, як раніше зазначав Р. Дарендорф, європейська інтеграція не є «обов'язковою» метою кожного європейця [35, с. 313]. Мало того, більшість європейців байдуже ставляться до цієї ідеї. Про це, зокрема, говорить Ф. Фукуяма, відзначаючи, що існує якийсь нечисленний «пласт» європейців-космополітів, в той час як більша їх частина виступає проти панєвропеїзму, що підтверджується і результатами референдумів [53].

І. Дзюба розкриває причини недостатнього сприйняття ідеї загальної європеїзації. Однією з перших причин він називає розмитість розуміння європейської ідентичності. Вона не усувається ні на одному з рівнів: політичному, економічному, географічному, культурному, цивілізаційному, релігійному або історичному. В якості інших причин, що ускладнюють європейську інтеграцію, слід назвати відсутність єдиних органів державної

влади, які реально впливають на ситуацію в державах Європи, а також обмеження єдиної фінансово-економічної системи, що створюють ще одну проблему в ході формування єдиної європейської ідентичності [152, с. 7].

Важливим фактором негативного впливу на формування ідентичності слід визнати географічний і культурний фактори. Європейська частина Росії, Туреччина, а також ряд балканських держав далеко не завжди сприймаються жителями решти Європи територією європейської. Християнська релігія також не виступає об'єднуючим фактором в силу втрати колишньої соціально-культурної та політичної значущості. В першу чергу, це характерно для країн Північної, Північно-Західної Європи, однак і в традиційно «релігійно-орієнтованих» державах, таких як Італія та Іспанія, також спостерігається схожа ситуація.

Погіршує ситуацію і масова міграція нехристиянського населення в Європу, що призводить до втрати релігійної гомогенності. У культурному полі держави Європи мають ряд суттєвих відмінностей, що призводять до культурної несумісності. Так, поширення єдиних європейських культурних патернів (як їх представляють) впливає на розмивання поняття «європейця» як такого. Історико-політичні та соціальні відмінності між країнами також роблять за неможливе утворення єдиного стандарту загальноєвропейської ідентичності [174, с. 4].

Справедливо вважати національну і наднаціональну ідентичність індивіда однією зі складових його політичної ідентичності, поряд з партійною чи ідеологічною ідентичністю. Це обумовлено тим, що дані типи ідентичності актора відіграють ключову роль у формуванні лінії його політичної поведінки.

Однак доцільно говорити про тісний взаємозв'язок розглянутих форматів ідентичності індивіда, так само як і його громадянської ідентичності, і політичної ідентичності, оскільки, незважаючи на наявність політичного підґрунтя у структурі національної, наднаціональної та громадянської ідентичності, концепти громадянства і національності можуть розумітися поза політики і будь-яких політичних процесів та інститутів.

Висновки до розділу 2

У країнах зі стабільною суспільно-політичною системою і розвиненими демократичними процедурами основними агентами соціалізації в політичному світі виступає інститут сім'ї. Протягом життя відбувається видозміна партійної і політичної ідентичності під впливом суспільного середовища, економічної ситуації, особистого фінансового благополуччя, інтересів, походження та інших факторів. У період виборчого процесу партійність є перцептивним засобом орієнтації в політичному просторі, так як виступає маркером для кандидата.

Більшість вчених вказують на домінуюче становище національної ідентичності в ідентифікаційній матриці індивіда в протигагу наднаціональній. Наднаціональна ідентичність, незалежно від того, на якому ґрунті вона будується, не в змозі повністю витіснити національну. Серед тих моментів, що здійснюють вирішальний вплив на структуру обох типів ідентичності, що особливо виділяються: ціннісні орієнтації, історико-культурні, географічні, інституційні, політико-економічні особливості, соціальні характеристики. Саме ці фактори багато в чому формують ставлення індивіда до країні, громадянином якої він є, держав та наддержавних утворень, а також усіх тих інститутів, які прямо чи опосередковано з ними пов'язані.

Наслідком цього є вплив на ставлення індивіда до політичної системи загалом, отже, і його політичну ідентифікацію. Справедливо вважати національну та наднаціональну ідентичність індивіда однією зі складових його політичної ідентичності, поряд з партійною чи ідеологічною ідентичністю. Це пов'язано з тим, що дані типи ідентичності актора відіграють ключову роль у формуванні лінії його політичної поведінки.

Доцільно говорити про тісний взаємозв'язок аналізованих форматів ідентичності індивіда – і його громадянської ідентичності, і політичної ідентичності – оскільки, незважаючи на наявність політичних підстав у структурі національної, наднаціональної та громадянської ідентичності,

концепти громадянства та національності можуть розумітися поза політикою та будь-яких політичних процесів та інститутів.

Загалом значення національної та наднаціональної ідентичності важко переоцінити, оскільки вони мають серйозний вплив на ставлення соціуму до політичного курсу держави. Конструювання ідентичності фактично може підвищити ефективність політики, що проводиться державою, наприклад, об'єднати населення навколо політичних інститутів, їх керівників, лідерів, контролювати соціальні процеси, що формують суспільні групи тощо.

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

3.1. Бінарний характер концепту «політична ідентичність» у топології сучасного політико-філософського дискурсу

Розкриття бінарного характеру концепту «політична ідентичність» у топології сучасного політико-філософського дискурсу потребує відзначення низки попередніх аспектів. По-перше, необхідно зазначити, чому йдеться про «політичну ідентичність» як концепт, а не категорію, термін чи поняття. Категорія є найбільш загальне чи родове, слідує Аристотелю та І. Канту, поняття, з якого виводяться інші. І якщо Аристотель виділяв десять категорій (субстанція, кількість, якість, відношення, простір, час, стан, дія, володіння, страждання), що представляли квінтесенцію різноманіття буття [133, с. 114], то І. Кант у «Критиці чистого розуму» – чотири категорії розуму: кількість, якість, відношення та модальність, за допомогою яких пізнаючий суб'єкт упорядковує та структурує дані, які він отримує з чуттєвого світу. У цьому сенсі, безумовно, «політична ідентичність» є складнішим і спеціальним утворенням, оскільки передбачає прояснення того, що є «ідентичність», предикатом якого є «політичне» [80, с. 120].

Також складно назвати «політичну ідентичність» терміном, оскільки останній передбачає, з одного боку, чіткість і точність зазначених меж, а з іншого – досягнення певної мети (у словнику І.Х. Дворецького *terminus* розкривається як межа, та в той же час остаточна мета) [171, с. 690]. Політична ідентичність не те, щоб не має чітко позначених меж, але сама її природа така, що вона в силу своєї функціональності, процесуальності, бінарності вимагає безперервної артикуляції. Якщо взяти в якості деяких категоріальних скріплосівську тетрактиду, то в діалектичному ланцюжку «одне – інше – становлення – результат» політична ідентичність ближче до того, що є становлення, а не становище. Іншими словами, вона виступає не стільки результатом, як самим процесом.

Поняття та концепт як такі багато в чому тотожні. Політична ідентичність через складність, багатогранність своєї структури розглядається саме як концепт, оскільки концепт є якоюсь сукупністю, сумою, з'єднанням (латинське *conceptio*). Концепт, як зазначає П. Гілрой, є свого роду потік культури у свідомості людини [57, с. 173]. Концепт має двосторонній і процесуальний характер, оскільки, з одного боку, те, з чого культура входить у людину, з іншого, – як людина впливає на культуру. На відміну від понять, концепти не тільки мисляться, але й переживаються, тобто виступають предметом емоцій, симпатій, антипатій, зіткнень тощо. У разі політичної ідентичності це видно, що називається, неозброєним оком і фіксується навіть на повсякденному рівні, або, слідуючи Е. Гуссерлю, дотеоретично, з найбільшою силою виявляючись у доленосні для кожного суспільства часи (періоди соціально-політичної кризи, президентські вибори, загальнонаціональні референдуми тощо) [72, с. 356].

По-друге, у межах даного дослідження «ідентичність», «тотожність», «самобутність», «самовизначення» розглядаються як споріднені концепти, що мають соціокультурну та соціально-політичну природу, і описують певну «сукупність уявлень, що є підставою спільності всіх громадян країни, уявлень, що мають фундаментальніший характер, ніж установки, що формуються електоральними циклами або політичними кампаніями» [73, с. 149].

По-третє, чому йдеться про топологію концепту «політична ідентичність». Виділимо три підстави для цього. Перша – змістовна. «Політична ідентичність» є складним, багатогранним утворенням. Так, у політичній ідентичності виділяють нормативну, прикордонну, культурно-історичну, ідеологічну, національну, релігійну, класову та інші складові. Це не просто перелік характеристик, але йдеться про різні елементи буття, кожному з яких притаманна власна мова опису. По суті, політична ідентичність в онтологічному плані – концепт, що виникає на перетині цих різних буттєвих просторів, а в епістемологічному – предмет міждисциплінарного дослідження.

Друга підстава – інтерпретаційна чи герменевтична. У силу зазначеної вище процесуальної природи політичної ідентичності, цей концепт неможливо повністю описати чи дати перелік вичерпних характеристик, але розуміння цих характеристик часто один одного взаємно виключає. Дослідники відзначають, що в сучасній політичній науці неможливо уявити якесь неоспорюване або конвенційне поняття. Кожен концепт, і особливо, політична ідентичність може бути по-різному проінтерпретовані. Резервування ідеї топології в дослідженні політичної ідентичності відбиває фіксацію різноманіття підходів до даного концепту.

Третя основа – сутнісна. Справа в тому, що якщо взяти саму етимологію слова «топология», то це вчення про певний простір (давньогрецьке *topos* - місце, простір, область, *logos* - вчення). Сама ідея прийняття тієї чи іншої політичної ідентичності передбачає окреслення певного топосу, області або, якщо дотримуватися термінології П. Бурдьє, символічного, соціального простору, в межах якого та чи інша політична ідентичність є легітимною [17, с. 180].

Політична ідентичність задає концептуально-топологічні рамки як націям-державам, так і цілим регіонам, як то Захід, Схід, Північ, Південь. Яскравий тому приклад – громадянська війна США 1861–1865 рр., коли єдину державу було розколото на капіталістичний Північ і рабовласницький Південь.

По-четверте, говорячи про топологію концепту «політичної ідентичності», недостатньо просто вказати на різноманітність його складових, безліч інтерпретаційних підходів. Необхідно позначити межі самої топології, щоб чіткіше окреслити предмет цього наукового дослідження. Політична ідентичність розглядається як бінарна структура.

Принцип бінарних опозицій, відкритий у XX ст. у таких різних галузях знання як психоаналіз (З. Фройд), некласична фізика (Н. Бор), постструктуралізм (Ж. Дерріда), є універсальним засобом опису світу, де одночасно розглядаються два протилежні поняття, одне з яких стверджує

будь-яку якість, а інше – його заперечує [52, с. 286]. У загальному вигляді принцип бінарних опозицій стверджує, що й у людині, суспільстві, культурі загалом переважають певні структури, всі вони неминуче доповнюються протилежними. Бінарність властива політичній ідентичності й проявляється у таких складових як «індивідуальне / колективне», «норма / цінність», «національне / наднаціональне», «тотожність / відмінність», «Ми / Вони», «минуле / теперішнє» тощо.

По-п'яте, у чому специфіка сучасного політико-філософського дискурсу. Сучасний політико-філософський дискурс є частиною сучасного філософського дискурсу як такого, що є мозаїчною картиною. Мова йде про наявність різних онтологій мислення, серед яких можна виділити: 1) класичну, витоки якої в роботах Платона, Аристотеля, Р. Декарта, Б. Спінози, В.Г. Лейбніца, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля; 2) некласичну, яка бере початок у роботах С. К'єркегора, Ф. Ніцше, В. Дільтея; 3) постнекласичну, закладену працями Р. Барта, Ж. Бодрійяра, Ж. Делеза, Ж. Дерріда, Ф. Гваттарі; 4) комунікативну, артикульовану на роботах К.-О. Апеля, Ю. Хабермаса.

Рубіж XX-XXI ст. ознаменувався протистоянням Модерну та Постмодерну, що особливо значуще для дослідження, оскільки політична ідентичність цілим рядом мислителів розглядається як феномен епохи Модерну, витоки якого закладені Просвітництвом. При цьому одні різко критикують Просвітництво (Т. Адорно, М. Хоркхаймер) і сповіщають настання епохи Постмодерну (Ж.-Ф. Ліотар), інші, наприклад, Ю. Хабермас, стверджують, що Модерн як проект не завершено і здатний розгорнути свої творчі потенції.

По-друге, сутність різних онтологій мислення у просторі сучасного філософського дискурсу ставить підстави тому, що одержало назву ліберальної доктрини мультикультуралізму. Сучасний світ характеризується відсутністю якогось одного заданого центру: європоцентричного чи американоцентричного. Сучасний світ нагадує кулю Миколи Кузанського, у

якого центр – ніде, а коло – скрізь. Звідси теза Поля Рікера про те, що немає філософій істинних чи хибних, а є різні філософії [107, с. 195].

По-третє, сучасний філософський дискурс розгортається у межах лінгвофілософського повороту, що відзначився на межі ХІХ–ХХ ст. працями Ф. Ніцше, В. Дільтея, Б. Рассела, Л. Вітгенштейна, Е. Гуссерля, М. Хайдеггера. Слово стає одночасно і засобом та предметом філософського аналізу. Процеси віртуалізації світу, що відбулися наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., виникнення інтерактивних просторів та соціальних мереж (Facebook, Twitter та ін.), поставили проблему спектакулярності соціально-політичних процесів (Гі Дебор), їх карнавальності (М. Бахтін), влади симулякрів (Ж. Батай, Ж. Бодрійяр, Р. Барт), тотальності контролю (М. Фуко, Ж. Дельоз).

По-четверте, якщо Т. Гоббс характеризував природний стан суспільства як війну всіх з усіма та проти всіх, то сучасний філософський дискурс можна за аналогією охарактеризувати як критику всіх з усіма та проти всіх. Критиці піддається все: традиція, історія, релігія, наука, мистецтво, філософія, політика, культура загалом. Тотальність критики загалом зумовила множинність шкіл та напрямів, що становлять сучасний інтелектуальний дискурс, аж до розмиття кордонів між науковою, літературною, філософською діяльністю [150, с. 445].

По-п'яте, сучасний науковий дискурс характеризується не просто своєю практичною спрямованістю в кантівському значенні слова як запитання про те, що має робити людина, суспільство, людство загалом, але якоюсь підкресленою політизованістю. Поза політичним виміром неможливо уявити ні франкфуртську школу (Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе), ні комунікативну школу (К.-О. Апель, Ю. Хабермас), ні постструктуралізм (М. Фуко, Ж. Делез, Ф. Гваттарі), ні символічний інтеракціонізм (Дж.Г. Мід), ні соціальний конструктивізм (П. Бергер, Т. Лукман), ні неолібералізм (Р. Манделла, М. Флемінг), ні екзистенціалізм (Ж.-П. Сартр).

Більш того, здавалося б такі далекі на перший погляд від політики суто наукові напрями як феноменологія, постпозитивізм і навіть психоаналіз також

знаходять свій політичний вимір: перший – в проектах феноменологічної соціології А. Шюца, феноменології «чужого» Б. Вальденфельса, другий – у ідеї відкритого суспільства К. Поппера, третій – у концепції фрейдомарксизму Р. Маркузе.

Дослідження теми можна розкрити в п'яти бінарних опозиціях: «Індивідуальне / Колективне», «Норма / Цінність», «Національне / Наднаціональне», «Ми / Вони», «Минуле / Сьогодення».

Розкриваючи першу бінарну опозицію «Індивідуальне / Колективне», виділимо три основні підходи до неї.

У межах першого підходу політична ідентичність розглядається з погляду її індивідуального носія. Тут можна назвати психологічний напрям (Е. Еріксон, Ч.Х. Кулі), символічний інтеракціонізм (Дж.Г. Мід), теорію соціального конструювання (П. Бергер, Т. Лукман), драматургічну концепцію (І. Гофман) та інших.

Кулі Ч.Х. розробляє концепцію соціального Я, включеного до різноманіття соціальних зв'язків і комунікацій: «Соціальне Я – це уявлення чи система уявлень, почерпнута з спілкування коїться з іншими людьми, які свідомість сприймає як власні. Область, на яку поширюється почуття Я, лежить у межах загального життя, а не поза нею» [33, с. 208].

Мід Дж.Г. у своїй концепції символічного інтеракціонізму виділяє в Я як соціальній системі дві підсистеми. Одна підсистема – «І» (власне «Я» – називний відмінок особистого займенника в англійській мові), що має автономний, спонтанний характер, це те, як індивід бачить самого себе і реагує на різноманітні соціальні впливи. Інша підсистема – «те» (об'єктний відмінок особистого займенника – «мені», «мене»), яка включає властиву даному індивіду сукупність норм, цінностей, установок, що формуються суспільством, а також те, як людина бачить себе очима тих, хто її оточує. Становлення особистості є процес символічних інтеракцій чи взаємодій із оточенням, у якому відбувається обмін поглядами, цінностями тощо [96, с. 214].

Центральна концепція теорії соціального конструювання (П. Бергер, Т. Лукман) полягає в тому, що люди та групи, що взаємодіють у соціальній системі, згодом створюють систему поглядів або ментальні уявлення про дії один одного, і що ці групи в кінцевому підсумку звикають до взаємних ролей, які відіграють дійові особи по відношенню один до одного. Коли ці ролі впроваджуються іншим членам суспільства для участі та виконання, вважається, що зв'язки та взаємодії інституціоналізуються. Знання, уявлення та переконання людей у тому, яка реальність, входять в інституційну структуру суспільства. Отже, можна сказати, що реальність соціально сконструйована [15, с. 257].

Специфіка драматургічного підходу І. Гофмана в тому, що поняття «виконання», «труп», «віри у партію, що виконується», «виходу з ролі» з естетико-театрального плану переведені в звичайний і стали інструментом соціально-політичного аналізу: «Здатність індивіда до «самовираження» (і, тим самим, його здатність справляти враження на інших) містить, мабуть, два абсолютно різні види знакової активності: довільне самовираження, яким він дає інформацію про себе, і мимовільне самовираження, яким він видає себе» [59, с. 217].

У межах другого підходу досліджується колективна політична ідентичність. Тут виділимо концепцію зіткнення цивілізацій С. Хантінгтона, конструктивізм А. Вендта, теорію уявного співтовариства Б. Андерсона.

На думку С. Хантінгтона, закінчення «холодної війни», символом якої стало падіння Берлінської стіни та розпад Радянського Союзу, ознаменувалося змінами в ідентифікації народів «у світі після холодної війни» культура та різні види культурної ідентифікації (які на найширшому рівні є ідентифікацією цивілізації) визначають моделі згуртованості, дезінтеграції та конфлікту» [69, с. 544].

Криза охопила як пострадянський простір, так і західний світ, який виступав свого роду флагманом світової спільноти. Універсалістські претензії Заходу призводять до конфліктів з іншими цивілізаціями, посилюють їхню

культурну ідентифікацію. Відповідно, можливе зіткнення цивілізацій, виходом з якого можливе прийняття багатополюсного поліцивілізаційного характеру глобальної політики.

Олександр Вендт виступає прихильником державно-центричного підходу у регулюванні міждержавних відносин та створює у межах конструктивізму критичну теорію держави. На противагу матеріалістичному, причинно-наслідковому поясненню політичної ідентичності, що формується під впливом різноманітних матеріальних сил, насамперед, економічних, А. Вендт відстоює ідеалістичну позицію, за якою істотну рису суспільства становить природа і структура суспільної свідомості. Полемізуючи з представниками індивідуалістського (Дж. Стіглер, Г. Беккер) та холістського (Е. Дюркгейм, Л. Дюмон) напрямів, А. Вендт показує, що на політичну ідентичність держав впливає структура міжнародної системи, але при цьому повна теорія ідентичності держави включає в себе суттєвий внутрішній компонент [2, с. 281].

У роботі «Уявні спільноти» Б. Андерсон розглядає політичну ідентичність у межах нації-держави і розкриває її як ідеальну уявну конструкцію, створювану за допомогою мови енергією політичних еліт. Використовуване Б. Андерсоном поняття «спільноти» (community), на противагу «суспільству» (society), вказує на те, що йдеться про спільності, які засновані не стільки на спілкуванні, скільки на загальному, що об'єднує його членів і чим, власне, і має бути політична ідентичність. Звідси ціннісний чи аксіологічний вимір спільноти як такої [4, с. 7].

Розглядати два вищеописані підходи як протилежні та критикувати їх за однобічність було б спрощенням проблеми, по-перше, тому, що йдеться про різні галузі дослідження, а відповідно, мови опису, а по-друге, в рамках індивідуального підходу, якщо уважно читати цих авторів, особистість та суспільство не протиставляються один одному, а розглядаються у взаємозв'язку.

Проте існує третій підхід, де артикулюється комплементарність індивідуальної та колективної політичної ідентичності. Цей підхід складніший у плані аналізу, і тут йтиметься про концепцію Яна Ассмана, який у своїй роботі «Культурна пам'ять: Лист, пам'ять про минуле та політична ідентичність у високих культурах давнини» розглядав комплементарність індивідуальної та колективної політичної ідентичності й сформулював у вигляді тези та антитези, де теза – індивідуальна ідентичність можлива через занурення у соціум, а антитеза – колективної ідентичності немає поза складових її індивідуумів.

Ідентичність – соціальне явище, але при цьому колективна ідентичність не існує поза індивідуумами, які її втілюють, а отже неминуче вона являє собою індивідуальну ідентичність. Якщо індивідуальна ідентичність є «втілення всіх ролей, властивостей і компетенцій, які набуває окрема людина через входження в конкретну даність суспільного устрою», то колективна ідентичність – «інтеграція, створення етнополітичної «великомасштабної ідентичності» поверх природних формацій об'єднання людей суспільства та її впорядкування відповідно до великого, що зобов'язує і обов'язковому символічному світу сенсу, неминуче веде до того що, що культурні формації стають предметом рефлексії» [7, с. 302].

Колективна ідентичність створюється і зберігається у вигляді символічного характеру культури. Бінарний чи комплементарний характер індивідуальної та колективної ідентичностей ще можна показати діалектично та генетично. Діалектично дана опозиція, по суті, є відображенням взаємопов'язаних категорій «частина – ціле». Насправді частина не існує сама по собі. Частина у своєму повному визначенні завжди є «частиною чогось...», чим вона не є, і бути не може. А це є ціле. У свою чергу, і ціле не існує саме по собі і є «ціле чогось...» – його частин. Якщо взяти ціле саме собою, поза своїми частинами, це буде суцільна незбагненна і незбагненна одиничність, що показав ще Платон у своєму діалозі «Парменід».

Генетичний аспект проблеми зобов'язує нас вийти за межі сучасного політико-філософського дискурсу і звернутися до Античності. Як відомо, один із завітів храму Аполлона в Дельфах, сприйнятих давньогрецькою думкою, був завіт «Пізнай себе!». Сократ здійснив антропологічний поворот, людина була початком і кінцем його роздумів.

Платон побачив проблему ширше. Індивідуальний досвід настільки різноманітний, складний і суперечливий, що для його осмислення необхідно розглядати людину не в її індивідуальності, а в політичному та соціальному житті. За Платоном, природа людини вписана у природу держави, тому без теорії держави неможливо побудувати теорію людини і, навпаки. Немає необхідності відтворювати тут концепцію держави Платона, цьому присвячено тисячі робіт, але відомо, що його модель ідеальної держави будується за антропоморфним принципом [189, с. 301].

Понятійну ж концептуалізацію дає Аристотель, визначаючи людину як політичну істоту: «держава належить до того, що існує за природою, і що людина за своєю природою є істота політична». При цьому, згідно з Аристотелем, держава первинніша і має існувати раніше сім'ї та людини окремо, оскільки «необхідно, щоб ціле передувало частинам». У певному сенсі з Аристотеля випливає, що колективна ідентичність, спрямована на цілісність держави, первинніша за індивідуальну, але при цьому, не існує поза останньої, оскільки для Аристотеля не людина існує для держави, але держава для людини [133, с. 192].

Виходячи з цього, можна говорити про типологізацію політичних ідентичностей, тобто про таке дослідження, в якому розкривалися б типові, найбільш сутнісні, унікальні особливості тієї чи іншої політичної ідентичності. Крім цього, у разі концепції колективної політичної ідентичності М.Т. Степико виникає питання про онтологічний статус колективного Я, якщо воно носить абстрактний уявний характер, тоді як символ з особливою силою проявляється в межах бінарної опозиції «національне / наднаціональне» і вкорінене в тому, що можна назвати «життєвим світом».

Друга бінарна опозиція, що характеризує політичну ідентичність у межах сучасного політико-філософського дискурсу – «норма / цінність». Політична ідентичність як політико-філософський концепт описує не сферу сущого, що належить природі, а сферу належної або дії: «Зв'язок роботи та досягнення ідентичності полягає в тому, що робота – це дія... це єдина активність, яка відбувається прямо між людьми без речей або матерії» [210, с. 179]. Висловлюючись термінологією І. Канта, вона належить до галузі практичного розуму, що займається проблемою того, що має робити у цьому світі, й у сенсі політична ідентичність виступає одночасно як і цінність. Політична ідентичність як норма є певним розпорядженням або правилом, визнаним певним співтовариством. Політична ідентичність є те, що перетворює розрізнених людей на політичне співтовариство, і тим самим вона носить нормативний характер: «політична ідентичність визначається як сукупність політичних принципів, що служать нормативною підставою відповіді на питання «Хто ми?», тобто усвідомлення громадянами країни своєї політичної спільності» [80, с. 169].

Нормативність політичної ідентичності полягає ще й у тому, що держава, з якою вона пов'язана, є певним формалізованим нормативним комплексом, що передбачає структуру, розподіл ролей, визначення типів взаємодій тощо. При цьому Л. Хадді ставить проблему у більш глибинному ключі: «концептуалізація політичної ідентичності... несе у собі певне нормативне навантаження. Розглянутий концепт, здавалося б, далеко віддалений від таких політико-філософських понять, як свобода, рівність чи демократія, має досить серйозний «нормативний заряд». Його можна висловити наступним питанням: чи може політична ідентичність бути джерелом блага і якою вона має бути, щоб це благо стало досяжним – чи бути їй монологічним чи діалогічним, органічним мулом сконструйованим тощо» [68, с. 132]. Тим не менш, при всьому різноманітті поглядів на те, якою має бути політична ідентичність, будучи нормою, вона носить загальний і обов'язковий характер.

Політична ідентичність як цінність поділяється і переживається всіма громадянами, які усвідомлюють себе як єдину політичну спільноту і себе з нею ототожнюють. Аксіологія як наука про цінності виникла порівняно недавно – у другій половині XIX ст. Virізняють низку підходів до проблеми існування цінностей: 1) натуралістичний (Дж. Дьюї, А. Мейонг), де джерело цінностей – біопсихологічні потреби людей; 2) трансцендентальний (Г. Ріккерт), де цінності не залежать від потреб та співвідносяться не з емпіричним, а трансцендентальним рівнем буття; 3) персоналістичний (М. Шелер, Н. Гартман), де кожному типу особистості відповідає своя ієрархія цінностей; 4) культурно-історичний (В. Дільтей), де утверджується ідея аксіологічного плюралізму; 5) соціологічний (М. Вебер, Т. Парсонс), де цінність одночасно і значущий спосіб буття та методологічна установка; 6) комунікативний (К.-О. Апель, Ю. Хабермас), де соціальна дія – суть триєдності істини, належного та внутрішнього переконання. Усі перелічені підходи поєднує та ідея, що цінності не пізнаються, а переживаються.

Бінарний характер політичної ідентичності як норми та цінності в тому, що як норма вона претендує на загальність, аподиктичність, обов'язковість, а як цінність – індивідуалізована, статистична, варіативна. Остання обставина зумовлює той факт, що політична ідентичність поєднує у собі статичні та динамічні, процесуальні аспекти.

Третя бінарна опозиція концепту політична ідентичність – «національне / наднаціональне» і тут ми впритул підходимо до проблеми, чому політична ідентичність є феноменом епохи Модерну. Епоха Модерна та проект Просвітництва як її філософський фундамент причиною політичної ідентичності та політичної спільноти бачить раціонального індивіда, незалежного від традиції, забобонів та почуттів, здатного конструювати суспільство, спираючись на власний розум. Свобода та прогрес – центральні цінності. Раціональність проникає в економіку у вигляді індустріалізму та капіталізму, політика – у вигляді політичних партій, виборів, наука – у вигляді масової освіти та дослідницьких інститутів, культура – у вигляді її масового

характеру. Відбувається не просто раціоналізація, але механізація суспільства на протигагу органічності спільноти, втіленої громадою.

Суспільство Модерну, з одного боку, масове суспільство, з іншого – атомізоване, оскільки його представники відокремлені одне від одного. Суперечливість Модерну обумовлена відчуженістю, рамками раціональності, агресивністю та репресивністю раціональних інститутів, роз'єднаністю та фрагментованістю. Звідси потреба повернення суспільства до спільноти, відтворення ідентичності, причетності до єдиного універсуму, солідарності. В епоху Модерну політичне співтовариство стає предметом конструювання та уяви.

Політична ідентичність відтворюється, причому, у межах нації-держави, і, відповідно, стикається з концептом національної ідентичності. Предметом уяви стає нація чи нація-держава. Уява відрізняє державу як політичне співтовариство від держави як політичного інституту. Нація уявляється як товариство, що гарантує солідарну взаємодію та взаєморозуміння. «...визначаючи свою ідентичність, соціум «уявляє» себе як унікальну духовну цілісність» [85, с. 117].

Нація – феномен політичного, символічного, ідеологічного порядку, а також світу соціальної взаємодії та почуття (К. Вердері). Нація може розумітися та інтерпретуватися у двох протилежних сенсах. По-перше, як спільнота, об'єднана культурою, мовою, етнічними традиціями. Цю лінію розробляє примордіалізм у соціобіологічній (П. Ван ден Берг) та еволюційно-історичній (К. Гірц, А. Радкліф-Браун, Е. Шілз, Л. Гумільов, Ю. Бромлей) версіях. По-друге, як політичне співтовариство, в основі якого лежить колективний державний суверенітет, заснований на спільній політичній участі. Цю лінію розробляє антипримордіалізм у версіях конструктивізму (Б. Андерсон, Е. Геллнер, Е. Хобсбаум) та інструменталізму (Д. Белл, Н. Глейзер, Д. Мойніхен) [125, с. 49].

Політична ідентичність, з одного боку, укорінена у культурних, мовних, етнічних аспектах. З іншого боку, вона спирається на політичні принципи.

Іншими словами, не кожна національна спільнота є політичною, своєю чергою, не кожна політична спільнота передбачає етнічну та мовну спільність. Ж. Марітен вважав сучасним прокляттям розмитість смислових кордонів між нацією, політичним суспільством, політичною спільнотою, державою. У співтоваристві колективне домінує над індивідуальним, тоді як у суспільстві індивідуальне зберігає пріоритет [95, с. 67].

У суспільстві діють несвідомі, ірраціональні аспекти, у суспільстві – закон та раціональні розпорядження. Якщо сутнісна риса нації – самосвідомість, маніфестована у мові, то політичного суспільства – закони, інститути, рішення тощо. Якщо до буржуазних революцій у Європі нація ототожнювалася з вищою частиною суспільства – релігійної та світської аристократією, то у період після буржуазних революцій політичний устрій визначається не від імені монарха чи благородного стану, а від імені народу. Суверен – не монарх, а нація, що включає у себе як аристократію, так і буржуазію. Якщо раніше суверенітет мав носій (монарх), то тепер носій втрачається. Нація стає символічною, але не абстрактною інстанцією. Нація-держави лише тоді легітимна, коли її громадяни взаємопов'язані через загальну лояльність до політичної спільноти. Політична ідентичність тут починає виступати джерелом і гарантом свободи, точніше тим, що протилежно деспотії. Політична ідентичність втрачає станову та корпоративну прив'язку.

Біллінг М. розглядає націю у двох аспектах: 1) державний – нація як національна держава; 2) популяційний – нація як народ, що у цій державі. Звідси випливає теза, поділена багатьма мислителями, що кожен народ повинен мати свою національну державу. При цьому він зазначає: «Національні ідентичності – це форми соціального життя, а не внутрішні психологічні стани; вони також є ідеологічними творами, створеними в ході становлення нації». З погляду М. Біллінга, якщо виникнення національних держав неминуче, навряд можна визнати неминучість виникнення окремих націй, враховуючи, що національна держава найчастіше створюється за допомогою насильства як перемоги над альтернативними націоналізмами.

Національна ідентичність існує на двох рівнях: на рівні індивідуального почуття національної належності та на рівні ідентичності колективного цілого по відношенню до подібних йому інших [141, с. 192].

Проблема наднаціоналізму в політичній ідентичності буде висвітлена у двох аспектах: аксіологічному та геополітичному. Аксіологічна складова полягає у наступному. Епоха Модерна, інтелектуальним почином якої стало Просвітництво, а соціально-політичним – буржуазні революції у Європі (Нідерланди – 1555–1648 рр., Англія – 1642–1688 рр., Франція – 1789–1799 рр., Іспанія та Португалія – Португалія рр., Італія – 1820–1821 рр.) висунула на перший план раціональне ставлення до світу, яке передбачає виділення загального, інваріантного, універсального, що не може бути обмежено ні історичними, ні соціальними рамками. Наприклад, гасло Великої Французької революції – *Liberté, Égalité, Fraternité* (Свобода, Рівність, Братство) означало зрине торжество абстрактних ідеалів і загальних принципів, які, як це мріялось наступним революціонерам, можна застосувати в будь-якій частині світу, звідки проявлялась популярність комуністичних кіл, які були розвинені прихильниками марксизму, а потім ленінізму.

Події ХХ ст. (досвід двох світових війн, національно-визвольні рухи) та початок ХХІ ст. (феномен міжнародного тероризму) показують, що віра у загальний характер абстрактних ідеалів досить утопічна. Геополітичний аспект полягає у глобалістських тенденціях сучасності. Глобалізація є процесом всесвітньої економічної, політичної, культурної інтеграції та уніфікації. Світ стає все більш пов'язаним та залежним від усіх його складових. У соціально-політичному плані виникла концепція глобального суспільства (*Global Society*) як своєрідне продовження та втілення ідеї космополітизму, за якою всі люди планети є громадянами єдиного глобального суспільства. Теоретики глобалізму (З. Бжезінський, А.-М. Шлезінгер, Ф. Фукуяма) ставлять єдність людського роду вище релігійних, національних, патріотичних почуттів та цінностей.

Одну з важливих причин відродження націоналізму та ксенофобії вбачають у самій інтеграції та глобалізації, що ведуть до ерозії національної держави. З одного боку, у Євросоюзі відбувається дедалі більша централізація влади в руках наднаціональних органів – Брюсселя, з іншого – набирає сили регіоналізація, яка отримала обґрунтування у концепції «Європи регіонів» (Декларація Асамблеї регіонів Європи «Про регіоналізм у Європі» 1996 р.). Відповіддю на першу тенденцію є загострене національне почуття як наслідок, зростання націоналізму; відповіддю на другу – піднесення регіонального та етнічного сепаратизму.

Четверта бінарна опозиція політичної ідентичності «Ми / Вони». Саме поняття ідентичності передбачає наявність тотожності. Як зазначалося вище, одне із значень англійського слова *identity* – тотожність. Один із чотирьох основних законів формальної логіки – закон тотожності – встановлює вимогу визначеності мислення: предмет, про який ми міркуємо, повинен залишатися незмінним, дорівнювати самому собі, що виражається формулою « $A \in A$ ». Діалектична логіка, у свою чергу, стверджує, що категорія тотожності є категорією відмінності. Тут можна послатися на роботу О. Лосева «Античний космос і сучасна наука», де він дає діалектику п'яти пологів сущого: одиницності, руху, спокою, тотожності, відмінності, й для стислості наведемо одну цитату: «мислити суще можна тільки тоді, коли воно мислиться тотожним собі та відмінним від нього, від бездумного і від безглуздового, коли воно є координованим роздільністю» [175, с. 88].

Діалектично тотожність і відмінність взаємно припускають одне одного, утворюючи бінарну опозицію. У політологічному науковому середовищі бінарна опозиція «тотожність / відмінність» набуває більш складної конфігурації «Ми / Вони», оскільки тут вступає в дію ціла низка міжособистісних, міжнаціональних, міжрелігійних, міждержавних та інших факторів.

Дослідник І.С. Семененко, розкриваючи три складові політичної ідентичності, поряд з нормативною та культурно-історичною, виділяв

прикордонну як певну «сукупність уявлень, що задають унікальну сутність конкретної держави через її співвіднесення з актуальними Іншими у логіці «опозиції «Ми-Вони», а також – через маркування кордонів держави (переважно символічних)» [205, с. 186].

Проблема Іншого як така досліджувалась Е. Дюркгеймом, К. Леві-Стросом, Б. Малиновським, А.Р. Редкліф-Брауном та ін. Бінарна опозиція «Ми / Вони» виступає однією з апіорних структур існування людини, виявляючись вже на стадії міфу як кланова солідарність (А.Р. Редкліф-Браун). Маркування кордонів носить не географічний, а символічний характер (Е. Лінч), оскільки наявність Іншого посилює внутрішню згуртованість групи (Л. Козер).

Політичне співтовариство відрізняється від культурного тим, що, якщо останнє визначається властивою йому системою цінностей, то перше – своєрідна реакція на вплив зовнішнього світу, потреба у незалежності й суверенітеті. Епоха Модерну характеризується вимогою збігу культурних та політичних кордонів, цінності свободи, прогресу, рівності, висунуті Просвітництвом, пов'язуються з ідеєю політичного самовизначення націй, з ідеєю перетворення народу держави на націю громадян.

Таким чином, ідентичність як ототожнення зі спільнотою замінюється на політичну ідентичність як ототожнення себе з нацією та державою, які виступають певним «уявним» проектом. Розпад органічних спільнот призвів до того, що межі держав набули політичного сенсу, відповідно, громадяни усвідомлюють себе членами однієї політичної спільноти, символічні межі якої є предметом політичного конструювання. К. Вердері зазначає: «інституційне закріплення уявлення спільності припускає, що на увазі відразу маються ті, кому не пощастило мати такі спільні з усіма риси. Тому, фіксуючи однорідність чи спільність у своїх інститутах як норматив, державне будівництво водночас обумовлює соціально-політичну важливість відмінностей – інакше кажучи, у межах надається значення розбіжностям таких показників, як етнічність, гендер, місце проживання і раса, і кожен з них

визначається як особлива відмітна ознака, суттєва для державного проекту гомогенізації» [124, с. 39].

З бінарною опозицією «Ми / Вони» як прояв опозиції «тотожність / відмінність» та маркуванням кордонів щодо Іншого пов'язане поняття відчуження. Так, С. Жижек, розглядаючи лаканівську теорію «стадії дзеркала» та застосовуючи її при аналізі соціально-політичних процесів, пише: «тільки будучи відображеною в іншій людині – тобто оскільки ця інша людина пропонує їй образ її єдності, – вона може досягти самоідентифікації; отже, ідентичність та відчуження чітко співвіднесені [131, с. 9].

Феномен відчуженості (екзистенційної, соціокультурної, політичної) з особливою силою артикулює проблему політичної ідентичності, оскільки одна з внутрішніх воєн, що ведуть особливо на міжнародному рівні – боротьба за ідентичність. І тут доречно згадати концепцію «м'якої сили» Дж. Ная.

Суть неоліберальної ідеї «м'якої сили» Джозефа Ная ґрунтується на основі його розгорнутої статті «М'яка сила та американо-європейські відносини». М'яка сила – здатність домагатися бажаного з урахуванням добровільної участі союзників, а не за допомогою примусу чи подачок. У м'якої сили три основні джерела: культура, внутрішня політика та національні цінності, а також зміст, тактика, стиль зовнішньої політики.

Говорячи про перше джерело – культурну привабливість – необхідно мати на увазі політичний ефект масової культури. Так, у часи «залізної завіси» молодь відкривала для себе культурні альтернативи через прості речі: джинси, кока-колу, цигарки тощо, що стали символами свободи, легкості, життєрадісності, лібералізму, сучасності та юнацького запалу.

Друге джерело – внутрішня політика та національні інтереси. І тут привабливість політики залежить від того, наскільки вона базується на цінностях, які можуть бути поділені іншими.

Нарешті, третє джерело – зміст, тактика, стиль зовнішньої політики України. Звісно, у зовнішній політиці держави переслідують власні національні інтереси. Різниця в тому, наскільки широко чи вузько вони

визначаються, а також які засоби використовуються для їхнього досягнення. «М'яка» могутність проявляється у залученні інших до співпраці без загроз та заохочень. Політику, засновану на всеосяжних та перспективних цілях, легше зробити привабливою для інших, ніж має вузький та короткозорий характер. У разі, якщо в державі слабка політика ідентичності, є небезпека втрати самостійності, відсутність самовизначення та віддача себе в економічну, соціальну, політичну, культурну залежність: «Людина, яка не має ціннісної опори, перестає зберігати ідентичність традиції, вона залишає ареал проживання в зоні впливу певних культурних зразків і прямує до пошуку нових цінностей. Фактично, маємо новий номадизм – ідентифікаційне кочівництво. Для вкорінення та проживання цілого ряду цінностей необхідні спеціальні аксіопрактики, що дозволяють виявити ціннісне самовизначення людини, здавалося б, у нейтральних, ціннісно не забарвлених ситуаціях» [103, с. 27].

Ситуація ускладнюється і тим, що модний нині постмодернізм у принципі відкидає проблему ідентичності через пластичність, мінливість, плінність сучасного світу. Проте заперечення проблеми ідентичності постмодернізмом не тільки не знімає, а й ускладнює її, оскільки знову ж таки є небезпека штучного (за допомогою засобів масової інформації, Інтернету, соціальних мереж тощо) конструювання ідентичності, яка непомітно (можна навіть сказати м'яко) буде нав'язана тому чи іншому народу.

Остання п'ята бінарна опозиція, що визначає топос присутності концепту, політична ідентичність у сучасному політико-філософському дискурсі – «минуле / сьогодення». У своєму теоретичному змісті йдеться про полеміку, що розгорнулася у XX ст. щодо питання про вплив минулого, традиції на сучасність. Прибічники історичного підходу (В. Дільтей, Г. Ріккерт, М. Вебер, Ф. Бродель та ін.) у загальному вигляді стверджують, що минуле впливає на сьогодення та майбутнє. Якщо безпосередньо говорити про політичну ідентичність, то саме історична пам'ять виступає її смисловим та змістовним джерелом. Ідентичність задається через інтерпретацію минулого, і

тут суттєвим є те, що вона задається не просто як історія минулого, але в процесі інтерпретації та розповіді. Тим самим ідентичність носить процесуальний характер. У цьому є неklasичність ситуації.

Політична ідентичність вибудовується з урахуванням колективних спогадів. При цьому вони не обов'язково пов'язані з етнічним минулим (міфи, перекази), але зі значущими подіями: масова міграція, боротьба із соціальною нерівністю, відображення зовнішніх агресій тощо (Т.Г. Еріксен). На думку Ф. Броделя, багатство минулого не дозволяє звести політичну спільноту до одного визначення, образу чи міфу. Сенси нації у постійному пошуку ідентичності. Звідси неможливість визначення раз і назавжди заданої сутності країни. Тим самим, Ф. Бродель визначає нормативну вимогу до політичної ідентичності: відкритість і незводність до остаточно заданого проекту [20, с. 78].

Культурна пам'ять, згідно з Я. Ассманом, працює з такими об'єктиваціями як танці, міфи, одяг, прикраси, пам'ятники, знаки та символи. Ключову роль тут відіграє не так фактична, як відтворена в пам'яті або символічна історія. Культурна пам'ять не успадковується біологічно, на її підтримку необхідна культурна мнемотехніка (ритуали, традиції). Подібно до того, як людина за допомогою пам'яті зберігає особисту ідентичність, так і група, суспільство зберігає за допомогою колективної пам'яті свою групову ідентичність. Ідентичність ґрунтується на пам'яті та спогаді минулого. Культура є знання ідентичності, об'єктивоване в міфах, танцях, піснях, законах, ритуалах, текстах тощо. Нормативний і наративний аспекти міфів створюють ідентичність і дозволяють людині говорити «ми». Певний освячений набір правил, цінностей, відбитих у текстах, формує та легітимізує колективну ідентичність. Виникнення канону, на думку Я. Ассмана, і є висування на чільне місце категорії ідентичності. Канон встановлює зв'язок між індивідуальною та колективною ідентичністю [7, с. 118].

Критика історичного підходу, точніше його версії як «історицизму» міститься у роботах К.Р. Поппера, Ф.А. фон Хайєка, Л. фон Мізеса, Р. Нісбета,

П. Штомпки та ін. Під історицизмом розуміється точка зору, згідно з якою існує процес історичного розвитку, підпорядкований дії певних сил, що не залежать від людини. Тим самим, історицизм передбачає існування певних об'єктивних законів, що визначають перебіг історичного процесу.

Отже, існує певна визначеність історичного процесу, проходження суспільством тих чи інших стадій розвитку. Звідси, можливість для мислителя та вченого передбачити хід історії. Відповідно до К.Р. Поппера, не існує єдиної історії людства, а є лише безліч історій, пов'язаних з різними аспектами людського життя, і серед них – історія політичної влади. Відповідно, політична ідентичність держави, заснована на традиції, деяких постійних принципах та цінностях, є, виходячи з К.Р. Поппера, ідентичністю «закритого суспільства». Останньому протистоїть «відкрите суспільство» (open society), в якому можливий культ людського розуму, який стимулює інакодумство та інтелектуальну свободу як індивідів, так і соціальних груп, спрямовану на безперервне реформування суспільства з метою вирішення проблем, що постають перед ним [106, с. 58].

У влаштуванні відкритого суспільства як невід'ємного є процедура перманентного перегляду домінуючих громадських проектів і усунення від влади тих, хто з ними нерозривно пов'язаний. Характеристики відкритого суспільства: відмова від будь-яких домагань будь-кого на володіння абсолютною істиною; законність вільних обговорень будь-яких соціальних проблем разом із традицією того, щоб результати публічних дискусій впливали на політику; наявність інститутів, які сприяють свободі тих, «хто шукає вигоди». Немає готових рецептів з приводу того, якою має бути політична ідентичність відкритого суспільства, але така повинна будуватися, якщо виходити з К.Р. Поппера, на двох базових принципах: почуття соціальної відповідальності та любові до свободи.

3.2. Сучасні соціокультурні засади концепту «громадянська свідомість»

Громадянська свідомість виступає однією з форм суспільної свідомості, яка у загальному вигляді є поглядами людей у їх сукупності на явища природи та соціальну реальність, і до якого відносять, по-перше, індивідуальну рефлексію над сімейними, національними, професійними, партійними, державними, цивілізаційними сферами суспільного буття, по-друге, сумарну результуючу вищезгаданих сфер, тобто як ціле, що охоплює окремі частини, по-третє, мистецтво, науку, мораль, право, релігію, ідеологію. Громадянська свідомість, може розумітися у широкому та вузькому значенні.

У широкому значенні громадянська свідомість як соціально-політичний феномен включає свідомість громадян як сукупність осіб, пов'язаних на політико-правовій основі з певною державою, де також мають взаємні права, обов'язки, свободи і як таке існує з моменту виникнення держави. У вузькому значенні громадянська свідомість пов'язана з ідеєю громадянського суспільства як феномена Нового часу і сучасності, що є комплементарним стосовно держави і де людина розкривається у сфері своїх інтересів і потреб.

Використовуючи марксистську термінологію, якщо громадянське суспільство виступає базисом, то громадянська свідомість – надбудовою, органічно пов'язаною з базисом, що і є його ідеальним виразом. Слід відзначити антропоцентричний характер громадянського суспільства. Іншими словами, людина як особистість, її свобода (соціальна, матеріальна, ідеологічна, духовна) – «альфа» та «омега» громадянського суспільства. Якщо взяти бінарну опозицію «індивідуальне / колективне», то за всієї своєї соціальної природи громадянське суспільство орієнтоване на людину. Іммануїл Кант у роботі «Ідея загальної історії у всесвітньо-цивільному плані» визначив досягнення справедливого громадянського суспільства як найбільшу проблему і найвищу мету для всього людського роду [79, с. 123].

Характеризуючи громадянське суспільство, І. Кант виділяв такі ключові ідеї. По-перше, людина повинна створювати все власними силами та нести

відповідальність за створене. По-друге, спонукальною причиною самовдосконалення людей виступає зіткнення людських інтересів: «Хай буде благословенна природа за неуживливість, за заздрісне суперницьке марнославство, за ненаситну спрагу володіти або панувати! Без них всі чудові людські задатки залишилися б назавжди нерозвиненими». По-третє, громадянська свобода, законодавчо забезпечена правом, є необхідною умовою самовдосконалення, гарантією збереження та піднесення людської гідності.

Говорячи про верховенство приватної власності та владу закону, необхідно відзначити, що засновник європейського концепту громадянського суспільства Джон Локк, характеризуючи його як вихід із природного стану, зазначав: «Ті, хто об'єднаний в одне ціле і має загальний встановлений закон і судову установу, куди можна звертатися і яка має владу вирішувати суперечки між ними і карати злочинців – це є у громадянському суспільстві».

Громадянське суспільство, за Дж. Локком, – політичне утворення, несумісне з абсолютною монархією, оскільки абсолютний государ через відсутність при монархічному ладі органів влади знаходиться у природному стані до своїх підлеглих. Основу громадянського суспільства становить приватна власність, яка є священною і недоторканною, а політична влада створює закони для її регулювання та збереження. У громадянському суспільстві ні для кого не може бути виключення з його правил і законів. Усі мають підпорядковуватися закону, що є правителем громадянського суспільства. Громадянське суспільство – спільнота вільних індивідів, кожен із яких є власником, тобто реально володіє тими засобами, які необхідні для його нормального існування. Людина тут вільна у виборі професії та виду праці, а також – у розпорядженні результатами своєї праці [91, с. 45].

Моральна спрямованість громадянського суспільства: Г.В.Ф. Гегель визначав громадянське суспільство як таке, що відноситься до сфери моральності й займає проміжне положення між сім'єю і державою. При цьому свого повного розвитку громадянське суспільство досягає пізніше, оскільки має припускати для цього наявність держави як чогось самостійного:

«Громадянське суспільство є диференція, яка виступає між сім'єю та державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави; бо як диференція вона передбачає державу, яка вона, щоб перебувати, повинна мати перед собою як щось самостійне». Згідно з Гегелем, у громадянському суспільстві кожен виступає сам собі метою. При цьому без співвідношення з іншими людина не може досягти своєї мети [63, с. 119].

Обов'язковими для громадянського суспільства є такі моменти. По-перше, система потреб у вигляді власності, праці, майна. По-друге, система правосуддя у вигляді права, закону, суду, за допомогою яких окремий індивід навчається бачити себе нехай поки що з зовнішнього боку у своїй загальності, як громадянина, а не представника певної національності, віросповідання тощо. По-третє, наявність поліції, що надає індивіду загальну наявну можливість досягати індивідуальних цілей, а також корпорацій, що виступають для своїх членів у вигляді других сімей.

Громадянське суспільство виступає бінарною опозицією стосовно держави. А. Фергюсон у роботі «Досвід історії громадянського суспільства» зазначає розрив між політичною та соціальною сферами: громадянське суспільство виступає на противагу свавіллю держави. Гарантія від тиранії – наявність у суспільстві безлічі груп із різноспрямованими інтересами, і тут громадянське суспільство стоїть на сторожі прав людини [48, с. 17]. З точки зору Р. Дарендорфа громадянське суспільство – зріз спільного життя людей, який для своєї підтримки не потребує держави, оскільки створюється за рахунок низових ініціатив, створення асоціацій тощо. Для нього громадянське суспільство – творчий хаос, який оберігає нас від незручностей як природного стану й монополістичних домагань самозваної меншини чи більшості [34, с. 58].

Коен Дж. та Е. Арато розуміють під громадянським суспільством сферу соціальної інтеракції між економікою та державою, що складається зі сфер найближчого спілкування (родина), добровільних об'єднань, соціальних рухів та форм публічної комунікації. При цьому не слід ототожнювати громадянське

суспільство із соціальним життям у цілому, що протікає поза державними та економічними процесами [32, с. 110]. Енкарасьйон О. вважає, що громадянське суспільство охоплює великий і різномірний світ організацій, створених приватними індивідами для відстоювання своїх інтересів та цінностей. Цей світ включає вільно створені низові організації громадян, такі як асоціації людей, що проживають по сусідству, як й ієрархічно організовані групи типу загальнонаціональних спілок і етнічних асоціацій.

Говорячи про громадянське суспільство як бінарну опозицію державі, слід зазначити таке. Якщо держава передбачає існування на різних рівнях законодавчих, жорстко центрованих та раціонально організованих структур, яким ці рівні підпорядковуються, то громадянське суспільство, оскільки його економічною основою є ринок, – наявність статистичних, імовірнісних процесів, яким властива певна самоорганізація. У соціумі держава і громадянське суспільство є дві взаємопов'язані структури, відносини між якими повинні будуватися на принципі партнерства. Іншими словами, однаково погано і придушення державою громадянського суспільства та громадянським суспільством держави, оскільки в обох випадках порушується принцип партнерства.

У цілому ж, у сучасному розумінні виникнення громадянського суспільства спричинене розмежуванням прав громадянина та прав людини. Якщо перші забезпечуються правовою державою, то другі – громадянським суспільством. В обох випадках йдеться про права особи, але якщо у випадку громадянина маються на увазі політичні права, то у випадку людини – його права на життя та прагнення до щастя. Особа, що має право на самореалізацію економічних, культурних, духовних, політичних потенцій, - найважливіша умова існування громадянського суспільства. У реалізації цих потенцій особистість забезпечує відтворення соціального життя.

Громадянське суспільство як сучасний феномен – форма існування ринково-демократичного суспільства. Це суспільство з розвиненими економічними, політичними, правовими, культурними відносинами між його

членами. Воно залежить від держави, але взаємодіє з ним як союз індивідів, які володіють розвиненими, цілісними, активними особистісними якостями (свобода, право, борг, мораль, власність та інших.). Ознаками громадянського суспільства є такі: 1) високий рівень свідомості людей; 2) висока матеріальна забезпеченість з урахуванням володіння власністю; 3) широкі зв'язки між членами товариства; 4) наявність підконтрольної та подолала відчуження від суспільства влади, де її носії – наймані працівники, які мають відповідну компетентність, майстерність, здатність вирішувати проблеми суспільства; 5) децентралізація влади та передача певної її частини органам самоврядування; 6) розвинене почуття організованої колективності, підкріплене свідомістю приналежності до загальної культури, нації; 7) діалог та узгодження позицій замість конфліктів; 8) особистість, орієнтована на творення та духовність; 9) повнота забезпечення права і свободи людини і громадянина.

Громадянське суспільство доцільно розглядати як матеріал політичного співтовариства, елемент демократії як інструмент демократичних перетворень. Громадянське суспільство виступає і як елемент суспільної інтеграції: інтеграції територіальної, внутрішньосуспільної за ознакою національної, конфесійної, корпоративної, об'єднання еліт та мас тощо. Загальні цілі та завдання формуються не з волі державної влади, а під час суспільної ініціативи та публічної самодіяльності різних асоціацій, груп людей, окремих індивідів. «Причетність» до громадянського суспільства характеризує політичну розвиненість людини. Громадянське суспільство - сфера самодіяльності вільних індивідів, організацій та асоціацій громадян, які не залежать у своїй діяльності від органів та установ держави.

Нелінійний характер розвитку сучасного громадянського суспільства у комплементарності з державою дозволяє говорити про нього як про неklasичний феномен, динаміку якого можна схематично позначити так. По-перше, будь-яка соціальна система як органічна освіта зазнає перехідних періодів свого розвитку. По-друге, системна криза (політична, соціально-

економічна, ціннісна, культурна) – ключова риса перехідного періоду. По-третє, опір змін у суспільстві наростає швидше, ніж суспільство проходить фазу найгіршого стану системи, звідси важливість швидких та консолідованих дій у прийнятті та здійсненні стратегій реформи. По-четверте, та соціальна система, яка зуміла запобігти цьому «зазору» між випередженням опору змін і досягненням системою найгіршого стану, вступає в посткризовий розвиток до чергового перехідного періоду. Такою є сучасна діалектика соціальних процесів у контексті розуміння фундаментальності бінарної опозиції «держава / громадянське суспільство».

У специфічно соціальному вимірі у сучасній науці концепт громадянського суспільства вписаний у теорію соціального обміну (Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, П. Блау), в основі якої ідея суспільства як соціальної солідарності. Суспільство є сукупність індивідів та соціальних груп, взаємодія між якими з різних обставин ґрунтується на співпраці, кооперації в рамках соціальної відповідальності. Солідарне суспільство реалізується через соціальну солідарність, відносини обміну, і навіть право індивідуального суверенітету, оскільки сам обмін передбачає відносини рівноправності.

Антропоцентричність, верховенство закону та приватної власності, моральна спрямованість, комплементарність по відношенню до держави, ринково-демократична форма організації, політична активність, елемент суспільної інтеграції – риси громадянського суспільства, що дозволяють на цій основі перейти до опису громадянської свідомості та виділити ряд її характеристик. Перша характеристика – індивідуалізм. Для громадянської свідомості характерний індивідуалізм і необхідно позначити ряд аспектів. По-перше, цей індивідуалізм не тотожний егоїзму як максимальному задоволенню свого особистого інтересу. По-друге, індивідуалізм тут підкреслює своєрідність окремої людини, її унікальність та неповторність. По-третє, індивідуалізм громадянської свідомості передбачає органічну солідарність (Е. Дюркгейм), коли він у громадянському суспільстві особистісне не поглинається колективним. По-третє, індивідуалізм громадянської свідомості

сприймається як індивідуалізоване, «нестандартне» свідомість чи свідомість, здатне прийняття нестандартних рішень та відповідальності.

Індивідуалізм сучасної громадянської свідомості формувався у межах ліберально-демократичної парадигми. В етико-політичному аспекті індивід виступає самоціллю, а кінцева мета – досягнення щастя та всебічного розвитку особистості. Тим самим, держава та позадержавні громадські інститути (громадянське суспільство) – допоміжні засоби для досягнення індивідами своїх цілей. Звідси випливають: 1) господарський індивідуалізм у його ринковому оформленні; 2) педагогічний індивідуалізм, що вимагає врахування індивідуальних особливостей виховання; 3) соціологічний індивідуалізм, який стверджує, що суспільні процеси є результатом взаємодії індивідів.

Найбільш зримою політико-правовою маніфестацією принципу індивідуалізму, безумовно, виступає «Загальна декларація прав людини», прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1948, в якій затверджується право людини на життя, свободу думки, переконань, совісті, релігії, особисту визнання правосуб'єктності, захист закону, громадянство та інших. Звідси, друга характеристика громадянської свідомості – його правової характер. Громадянська свідомість за своєю природою є правовою. Громадянська і правова свідомість – корелюючі між собою поняття, різницю між ними можна охарактеризувати як між загальним і приватним, тобто правове свідомість виступає органічною частиною громадянського, але громадянське свідомість не зводиться виключно правовому.

Складність правового виміру громадянської свідомості полягає у тому, що громадянського суспільства, ідеальним виразом якого виступає громадянська свідомість, немає у завершеному вигляді. Як зазначає В. Анікін: «історично сформований термін «громадянське суспільство» явно відповідає тому, що він позначається. Адже спільнотою громадян є не громадянське суспільство, а, навпаки, держава. У сфері ж громадянського суспільства – всупереч найменуванню – ми маємо справу якраз не з громадянином (не з політичною фігурою, не з суб'єктом публічно-владних відносин та публічного

права), а з приватною, неполітичною та непублічною людиною – носієм приватних інтересів, суб'єктом приватного права, учасником цивільно-правових відносин» [132, с. 64].

Правовий характер громадянської свідомості є певна сукупність ідей, поглядів, знань, що виражають ставлення громадян до права, і включає: 1) правову ідеологію як правове середовище суспільства; 2) правову психологію як певні почуття, настрої, емоції стосовно правових явищ; 3) звичайне та теоретичне знання. Звичайний рівень правової свідомості громадян формується у повсякденному житті як шляхом взаємного спілкування, так і шляхом участі у різноманітних судових процесах, взаємовідносин з правовими органами. Знання тут мають емпіричний характер і часто обмежено певними етичними оцінками тих чи інших правових ситуацій.

Теоретичний рівень правової свідомості утворює наукове знання про право, його структуру, сутність, про законність і правопорядок. Відмінною рисою теоретичного рівня від буденного є його цілісний характер. Разом з тим, існує очевидна різниця між теоретичним та емпіричним рівнем правової свідомості, і в цьому сенсі вони як сполучені судини повинні взаємно припускати один одного. Сучасний політичний процес, і особливо виборчі компанії різних рівнів немислимий без того, щоб його учасники: претенденти, їхні помічники (керівники штабів, активісти, політтехнологи), та й самі виборці мали якомога фундаментальніші знання про право.

Правовий вимір громадянської свідомості передбачає такі функції: 1) пізнавальну як певну суму юридично-правових знань; 2) оцінну як ставлення до різних сторін та явищ правового життя на основі досвіду; 3) регулятивну як сукупність правових установок та ціннісно-правових орієнтацій; 4) прогностичну як формування певних моделей поведінки, що оцінюються як соціально-необхідні.

Третя характеристика – критичність. Поняття критичності тут використовується над психологічному сенсі як процедура спростування чи

піддання сумніву, а кантовском сенсі слова як самостійне встановлення і вивчення меж заданого феномена. У роботі «Відповідь на запитання: що таке освіта?» І. Кант визначає просвітництво як «вихід людини зі стану неповноліття, в якому вона перебуває з власної вини. Неповноліття є нездатність користуватися своїм розумом без керівництва з боку будь-кого іншого... Май мужність користуватися своїм власним розумом! Такий, отже, девіз Просвітництва». У стані неповноліття за людину приймають рішення опікуни, духовники, політики та ін. Критичність і є по суті набуття цієї самостійності мислення та міркування. В однойменній з І. Кантом статті «Що таке Просвітництво?» [80, с. 119].

Фуко М. пише: «Мені здається, що кантівська рефлексія є способом філософствування, який не втратив своєї важливості та ефективності протягом цих двох століть... Цю філософську установку слід перевести в працю різноманітного запитання... критичне завдання все ще тягне за собою вірність освіті» [49, с. 85].

Критичний характер громадянської свідомості, обґрунтований І. Кантом, має ще одну важливу сторону. Йдеться про поділ сфер публічного та приватного застосування розуму: «Під публічним застосуванням свого власного розуму я розумію таке, яке здійснює хтось, наприклад, учений, звертаючись до всієї публіки, що читає. Приватним застосуванням я називаю таке, коли він може користуватися своїм розумом на певному довіреному йому цивільному посту або службі». Якщо приватне застосування розуму може мати важливі обмеження, пов'язані з виконанням службових обов'язків, то громадське застосування розуму є вільним за своїм визначенням. Останнє відноситься до сфери громадянської свідомості. І тут, у контексті особливо сучасних політичних реалій бачиться важливим застереження І. Канта: «За допомогою революції можна добитися, мабуть, усунення особистого деспотизму, а також гноблення з боку користолюбів чи владолюбців, але ніколи не можна здійснити істинного перетворення способу мислення; нові забобони, як і старі, будуть служити помічами для бездумної юрби» [80, с. 94].

Четверта характеристика – практична спрямованість. Практична спрямованість громадянської свідомості розуміється знову ж таки в кантівському сенсі як те, що зумовлює здатність людини до дії. Головне питання практичного розуму, згідно з І. Кантом, що я маю робити. Практичний характер громадянської свідомості має цілу низку рис, серед яких: відповідальність, справедливість, солідарність, громадянська непокора тощо.

У найзагальнішому вигляді відповідальність є обов'язок відповідати за свої вчинки та дії. Відповідальність виступає буттєвою характеристикою людини: «людина нічим не відрізняється від інших живих істот – крім того, що тільки вона також може мати відповідальність за них, тобто дбати про збереження закладеної в них мети». Здатність відповідати також властива існуванню людини, як і здатність говорити.

Відповідальність за своєю природою всеосяжна і батьківська відповідальність виступає її своєрідним архетипом. У цьому сенсі показовий історичний приклад, наведений Г. Йонасом, що володаря держави за старих часів називали не інакше як цар-батюшка. При цьому зазначимо, що сама проблема цезарепапізму і папоцезаризму як в історії релігії, так і в історії політики значно складніша і багатогранніша. Відповідальність – поняття, в якому «сфера приватної життя відкривається назустріч громадському і включає його (як таке, що належить буттю особи) у свою власну структуру» [78, с. 164].

«Справедливість»: суть поняття про належне і передбачає в моральному сенсі відповідність діянню та відплати, в праксеологічному сенсі – відповідність прав та обов'язків, праці та винагороди, в аксіологічному – відповідність заслуг та їх визнання, в юридичному – відповідність злочину та покарання. Г. Спенсер зазначає, що справедливість у стародавніх народів при всій фундаментальності вимоги «око за око, зуб за зуб» була присутня з великодушністю і людинолюбством, і передбачала комплементарність егоїстичного (власні домагання) і альтруїстичного (визнання домагань інших елементів [117, с. 42]. О. Хеффе виділяє божественну (архаїчну), політичну,

процесуальну, соціальну, глобальну, плюралістичну справедливість. При цьому справедливість і особливо політична справедливість набуває свого виправдання, коли є щось, що її перевершує і це, згідно з О. Хеффе, почуття спільності та дружба: «Вільне почуття спільності здійснюється не бюрократично, а особисто. Воно створює неінституційні стосунки і підтримує ту дружбу, яка згідно з одним з найбільших теоретиків, Аристотелю, для спільноти навіть важливіше, ніж справедливість» [65, с. 55].

Артикуляція проблеми солідарності у сучасному політико-філософському дискурсі розкривається у внутрішньополітичному ракурсі як протистояння громадянського суспільства свавіллю та насильству з боку держави, у зовнішньополітичному як миролюбна співпраця між народами, у морально-метафізичному сенсі як етика майбутнього гуманізму. На думку Е. Фромма, людина має прагнути немає влади, немає переваги з іншими людьми, а до солідарності із нею. Громадянська непокора є політичною дією з метою залучення громадської думки до проблеми та вимоги до законодавчих органів внесення законодавства певних змін [44, с. 127].

На думку О. Хеффе в сучасній правовій демократичній державі громадянська непокора суворо обмежена. Його необхідність обумовлена тим, що сучасні праводержавні демократії не застраховані від беззаконня. Легітимність громадянської непокори обумовлена: 1) морально-практичною мотивацією; 2) публічністю; 3) ненасильницьким характером; 4) пропорційністю коштів; 5) виправданістю, коли інші легальні методи протесту не діють. У той же час, у міру реформування спільноти право на громадянську непокору втрачається [65, с. 190].

П'ята характеристика – раціональність. Громадянська свідомість раціонально організована. Разом про те, раціоналізм громадянської свідомості чужий буденному прагматизму. Раціональність громадянської свідомості у цьому, що у протилежність традиціоналістському спирається не так на релігію, але в науку. Сучасність – світ, у якому важливу роль відіграє наука, що глобалізується в інформаційному, економічному, соціокультурному

аспектах. Як певного роду комунікативна технологія наука здійснює культурну конвергенцію, обмін продуктами наукової праці та ін. У цьому плані сучасна громадянська свідомість націлена на зростання знання. Наукове обґрунтування цього дав К. Поппер у працях «Логіка та зростання наукового знання», «Об'єктивність знання. Еволюційний підхід».

Знання носить історичний характер, оскільки воно не є чимось вічним і постійним, але безперервно змінюваним і підтвердженим на даний момент часу: «Ми не є непогрішними і можемо робити помилки, але ми можемо вчитися на своїх помилках. Ми не можемо виправдати свої теорії, але можемо піддавати їх розумній критиці і приймати на пробу ті з них, які, мабуть, краще витримують критику і мають більшу пояснювальну силу». В.Ю. Барков зазначає: «Новий раціоналізм орієнтується на нову наукову парадигму, яка акцентує увагу не на Буття, а на Становлення, на стан нестійкості, народження нового тощо» [138, с. 19].

Шоста характеристика – творча спрямованість громадянської свідомості. Поряд із раціональною організацією, громадянська свідомість вимагає позараціональних підстав, які розкривали б індивідуальне тяжіння людини до творчості. Французький дослідник А. Бергсон розробив концепцію життєвого пориву як принципу розвитку та творчості, що створює всю сукупність життєвих форм. Розвиток чи згасання цього пориву залежить від людини, її особистого зусилля, напруги волі, творчості: «Коли ми поміщаємо нашу істоту в акт нашої волі, а цей акт – у той імпульс, продовженням якого він служить, ми розуміємо, ми відчуваємо, що реальність є безперервне зростання, що без кінця продовжується творчість».

Життєвий порив і є по суті потреба творчості, і як такий, у своїй динамічності він протилежний статичності розуму або раціональному ставленню до світу. Концепція А. Бергсона життєвого пориву як творчості, з одного боку, одна з багатьох у сучасній думці, з іншого, використання її для підтвердження творчого характеру громадянської свідомості легітимне в тому плані, що французький мислитель на основі цієї ідеї побудував власну

соціально-філософську та політику -філософську концепцію двох суспільств: закритого та відкритого. Якщо закрите суспільство статично, його мета – підтримання цілого, збереження роду шляхом забезпечення порядку, то відкрите, якому багато в чому відповідає громадянське (А. Бергсон говорить про громадянську громаду), навпаки, динамічно, це – найвища форма соціальності, де панує життєвий порив, безперервний розвиток. Відкрите суспільство демократично за своєю формою, тут дотримується непорушність людських прав, що потребує відданості обов'язку. Громадянин виступає одночасно і підданим, і законодавцем у суспільстві [16, с. 59].

Сьома характеристика – риторичність. Громадянська свідомість риторична за своєю суттю. Риторика тут виступає певного роду демократичною процедурою набуття істиною свого соціально-комунікативного носія. Для сучасної громадянської свідомості важливо вміти публічно довести і відстояти свою позицію, і ця значимість цієї позиції залежатиме не тільки від її відповідності певним фактам, а й від її спроможності через горнило критики. У цьому вся аспекти важливого значення мають сучасні лінгвофілософські студії, створені задля дослідження мовних актів: Дж. Л. Остін, Дж. Р. Серл, П.Ф. Стросон.

Важливу роль у становленні громадянської свідомості відіграв винахід писемності як певного виду комунікативної технології та передачі соціального досвіду, докорінно відмінної від усної традиції, характерної для традиціоналістського, докапіталістичного суспільства. У традиціоналістському суспільстві, де велика сила усного переказу, культуротворчим чинником виступають релігія і міф чи область сакрального – архе (від грецького *arche* – джерело, влада). Це – вічне справжнє, яке передається з вуст в уста, від батька до сина, з покоління до покоління. Усне чи міфічне, чи сакральне слово, як відомо, дорефлексивно, приймається на віру. Це свого роду «картина», з якої розгортається весь феноменальний світ, надійність та довговічність якого визначається близькістю до цієї сакральної області, а сама близькість здійснюється у ритуалі та молитві. Писемність ж

вносить у слово аспект рефлексії, тут з'являється осмислення, отже певного роду дистанціювання і раціональне ставлення. Більше того, якщо усна традиція виступає нормативним способом передачі певних етичних розпоряджень (старозавітний декалог), то писемність виступає саме ціннісним способом здійснення соціокультурної традиції, оскільки тут з'являється те, що можна назвати варіативним чи різноманітним поглядом на світ, тобто припускає безліч інтерпретацій.

Восьма характеристика сучасної громадянської свідомості – комунікативність. Тут ми звернемося до комунікативного спрямування політико-філософського дискурсу, і зокрема до творчості К.-О. Апеля. Важливим постулатом теоретичних побудов Апеля є положення про два образи комунікативної спільноти – реальну та ідеальну спільноту. Реальне співтовариство – те, членом якого індивід у процесі соціалізації. Ідеальне комунікативне співтовариство – уявний конструкт такого співтовариства, у якому міг би бути адекватно зрозумілий сенс будь-якого аргументу і можна визначити його правильність.

Антиципацію ідеальної комунікативної спільноти в ході аргументації та нетотожності реальної та ідеальної комунікативної спільноти Апель називає апріорі комунікації. Зі співвідношення реального та ідеального комунікативних спільнот Апель виводить два регулятивні принципи етики. Перший говорить, що у кожному вчинку і припущенні повинен братися до уваги імператив виживання людського роду як реального комунікативного співтовариства. Другий говорить, що у реальному комунікативному співтоваристві треба прагнути до того що, щоб втілювати у ньому риси ідеального комунікативного співтовариства. Перша мета є необхідною умовою другої, а друга робить першу усвідомленою, надає їй сенсу [5, с. 29].

Дев'ята характеристика – національна складова громадянської свідомості, що є сукупністю соціальних, політичних, духовних поглядів, що характеризують зміст, рівень та особливості розвитку національно-етнічної групи. Тут можна говорити про емпіричний та теоретичний аспекти.

Емпіричний аспект є стихійний, повсякденний, побутовий рівень відображення свідомістю дійсності, що включає потреби, інтереси, цінності, норми і стереотипи, звичаї та традиції, емоції, почуття, думки, виражені у фольклорі (пісні, прислів'я, приказки). Як приклад примітна відмінність у сприйнятті влади у країнах і Сході. На Заході кажуть «який народ, такий і уряд», на Сході ж, навпаки, «який правитель, такий і народ». Емпіричний аспект національної свідомості, з одного боку, відбиває конкретне соціально-політичне буття більшості представників нації, з іншого, є продуктом тривалого історичного поступу.

Теоретичний аспект представляє кристалізоване, науково-оформлене, соціально-політично орієнтоване узагальнення обраних елементів буденної національної свідомості. По суті йдеться про певну ідеологію національно-етнічної групи, що включає оцінку власної історії, рефлексію над сучасним станом справ та покладання певних цілей. Поруч із, тут є норми, цінності, зразки поведінки, обов'язкові кожному за представника цієї національно-етнічної спільності. Розмова про громадянську свідомість буде принципово неповною поза коротким розглядом десятої характеристики громадянської свідомості – політичної відчуженості.

У політичній психології відчуження розглядається як почуття незадоволеності, розчарування та байдужості щодо політичних лідерів, політики уряду та самої політичної системи. У роботах П'єра Бурдьє політичне відчуження постає як панування над індивідами та соціальними групами тих установ та персоналій – партій, парламентів, апаратів та лідерів, які «за визначенням» мають відображати інтереси своїх громадян чи членів. Феномени політичного абсентеїзму, девальвації громадянської ідентичності, контролю над владою з боку найпотужніших економічних гравців – наслідки та прояви політичного відчуження.

Принцип представництва народу, класу, соціальних груп, нації чи етносу є основою формування інститутів сучасної демократичної влади. Парадоксальним для політичного життя і продуктивним для політичної науки

є обґрунтування П. Бурдьє положення, що процес політичного відчуження – закономірне наслідок властивого представницької демократії делегування влади, яке за рахунок певних механізмів перетворюється на її узурпацію «уповноваженими особами» [18, с. 74].

Оригінальна концепція відчуження, зокрема політичного, належить С. Беллоу. Нудьга є різновидом страждання, викликаного неможливістю реалізувати свої сили, відчуттям даремно витрачених можливостей і таланту, невинуватими очікуваннями щодо найкращого використання своїх здібностей. Обдаровані люди відчують себе загнаними на сумний запасний шлях, що існують поза законом. Неможливість реалізації закладеного у людині потенціалу – одне із істотних моментів відчуження. Причому йдеться про об'єктивні перешкоди: у разі політичного відчуження – це недосконалість владно-державного та правового механізму. Об'єктивне відчуження у результаті призводить до відчуження суб'єктивного – небажання брати участь у політиці. Така діяльність стає безглуздою, не дає реального результату, або, навпаки, веде до пошуку способів, що дозволяють обійти у своїх інтересах закон. Причому в цьому випадку неважливо, чи хороший закон чи поганий, – індивіда він не задовольняє, він відчужений від закону [111, с. 218].

3.3. Політична ідентичність і громадянська свідомість в контексті «життєвого світу»

Політична ідентичність як політична спільність громадян розкривається у межах бінарних опозицій «індивідуальне/колективне», «Ми/Вони», «норма/цінність», «національне/наднаціональне», «минулий/сьогодення» та ін. Громадянська свідомість як ідеальне відображення громадянського суспільства як соціокультурні підстави містить індивідуалізм, правову культуру, критичність, практичну спрямованість, раціональність, творчість, риторичність, комунікативність, національну приналежність, політичну відчуженість. Однак нам важливо показати як політична ідентичність може бути фактором формування громадянської свідомості, які механізми задіяні.

Відповідно, обидва концепти повинні представляти єдине ціле, бути такою єдиною структурою, в якій обидва її полюси мають взаємно активний характер, тобто і політична ідентичність має впливати на громадянську свідомість, і громадянську свідомість, у свою чергу, на політичну ідентичність. Прояснення цієї структури і присвячений даний підрозділ. Почнемо з полюса громадянської свідомості. І тут необхідно, насамперед усвідомити, що собою представляє свідомість як таке. У цьому питанні звернемося до феноменологічної традиції (Ф. Brentano, Е. Husserl).

Феноменологія як фундаментальна властивість свідомості бачить його інтенціональність або спрямованість. Більше того, свідомість і є сама спрямованість і поза цією спрямованістю не існує. Іншими словами, свідомість є завжди «свідомість про...»: сприймати означає сприймати щось чи когось, пам'ятати означає пам'ятати щось чи когось, бажати означає бажати щось тощо. При всій узагальненості висловлювання це «щось» виступає сутнісною приналежністю актів свідомості: сприйняття, уявлення, волі та ін. У роботі «Психологія з емпіричного погляду» у розділі «Про відмінність психічних і фізичних феноменів» він пише: «Кожен психічний феномен характеризується у вигляді те, що середньовічні схоласти називали інтенційним (чи ментальним) внутрішнім існуванням предмета», далі: «Це інтенціональне існування властиве лише психічним феноменам. Жодний фізичний феномен не демонструє нічого подібного». Ця теза Ф. Brentano згодом була розвинена і розроблена його найвидатнішим учнем і засновником сучасної феноменології математиком Едмундом Гуссерлем [21, с. 68].

Позиція Е. Гуссерля відрізняється від позиції Ф. Brentano своїм антипсихологічним пафосом, його боротьбою за абсолютний, а не релятивний характер законів мислення, які не можуть бути зведені виключно до психологічних актів (В. Вундт). Е. Гуссерль визнає брентановське відмінність психічних і фізичних феноменів, фундаментальний характер інтенціональності, та заодно інакше бачить структуру спрямованості свідомості. Якщо психологістів акт і зміст свідомості представляють суцільне

єдність, то Е. Гуссерль розрізняє акт свідомості – сприйняття, уявлення, уяву, волю тощо. – рубрику, за якою він закріплює латинське слово *cogito*: «Від самого ж *cogito* невіддільний іманентний йому «погляд-на» об'єкт, погляд, який з іншого боку виливається з «Я», тож ніколи не може бути так, щоб його не було», і те, на що цей акт спрямований - фізична річ, ідеальний предмет і т.д. – рубрику, за якою він закріплює латинське слово *cogitatum*: «кожне *cogito*, або інакше, кожне переживання, що протікає у свідомості, вважає якийсь предмет і, таким чином, несе в собі самому, як належить, те чи інше своє *cogitatum*, причому кожне *cogito* робить це по-своєму». Якщо в повсякденній чи «наївній» установці свідомості акт свідомості і те що він спрямований розділені, те щоб побачити їх цілісність потрібна особлива рефлексивна чи феноменологічна установка свідомості чи феноменологічна редукція. Але й у своїй акт свідомості та її зміст – не те саме. Якщо акт свідомості психологічний, зміст акта свідомості – ідеально [73, с. 118].

Позначена попередня розмітка дозволяє стверджувати, що громадянську свідомість інтенційно або спрямовано, точніше, громадянську свідомість і є спрямованістю. Як корелята, змісту або те, на що спрямована громадянська свідомість, можуть бути різні феномени: громадянське суспільство, права людини, становище людини в суспільстві, а в нашому випадку, політична ідентичність. Таким чином, з усього різноманіття можливих спрямованостей громадянської свідомості ми концентруємось на одній – політичній ідентичності. Якщо громадянська свідомість – *cogito*, акт свідомості, то політична ідентичність – *cogitatum*, зміст цього акта. Громадянська свідомість в аспектах індивідуалізму, правової культури, критичності, практичності, раціональності, творчості, риторичності, комунікативності, національної приналежності, політичної відчуженості як своїх корелятів має містити бінарні опозиції «індивідуальне/колективне», «нормальне/цінне», «Ми/Вони», «минуле/сьогодення», що становлять кадр політичної ідентичності.

Тим самим, перша підстава для дослідження політичної ідентичності як фактора формування громадянської свідомості встановлено, і це підстава в

тому, що політична ідентичність – корелят або зміст акта спрямованості громадянської свідомості. Але для того, щоб політична ідентичність могла впливати на громадянську свідомість, відношення між ними має мати активний характер. Активність свідомості взагалі і громадянської зокрема полягає, по-перше, у його розглянутій вище спрямованості, а по-друге, у синтетичності. І тут різниця між класичним, що йде від Арістотеля, і сучасним, некласичним, що йде від І. Канта, підходами до свідомості.

У класичному підході свідомість відображає навколишній світ, а наші поняття про нього – результат абстрагуючої функції розуму, яку він виконує по відношенню до різноманіття чуттєвої інформації, яка надходить зі світу. Звідси ключовими властивостями свідомості у класичному підході є порівняння та аналіз.

Некласичний підхід протилежний у тому сенсі, що поняття, якими оперує наша свідомість, – не екстракт із різноманіття чуттєвих вражень, а щось існуюче спочатку через системну та концептуальну природу мови, що було показано та обґрунтовано В. фон Гумбольдтом, Ф. де Соссюром, К. Леві-Стросом, А. Потебней, Г. Шпетом та ін. Користуючись кантівською термінологією, наші поняття трансцендентальні або апріорні по відношенню до світу. Інакше кажучи, щоб осягати цей світ у його чуттєвості та різноманітті, мова вже має бути. І це умова не генетичного, а трансцендентального підходу.

Насправді, можна тільки припускати чи висувати гіпотези про походження мови (генетичний підхід), тоді як у нашому досвіді вона вже є і апріорно обумовлює наше існування та пізнання світу так, що в самому досвіді ми виявляємо знання, яке дається нам до досвіду, та яке його конститує (трансцендентальний підхід). Якщо І. Кант виявляв такі знання шляхом критики розуму, то той же Л. Леві-Брюль, досліджуючи первинну або міфологічну форму мислення.

Некласична концепція свідомості (І. Кант, Е. Гуссерль, Е. Кассирер та інших.) стверджує, що наші поняття створюють певну концептуальну

матрицю бачення цього світу – свого роду його феноменальний образ, з якого цей світ може досягатися. Щоб це було можливим, початковим актом свідомості має бути не аналіз, а синтез. Справжнє знання, за І. Кантом, – синтетичне знання, яке на відміну аналітичного завжди дає прирощення знання чи нове знання світі.

Синтетичний характер носить і наш природничий досвід, який як передбачає наявність як раціонального (наукові поняття), так і емпіричного рівня (певним чином організовані чуттєві дані). У цьому сенсі соціально-політичний досвід має набагато складнішу синтетичну структуру, оскільки крім раціонального та емпіричного рівня передбачає наявність аксіологічного, етичного, екзистенційного та ін. Синтетично навіть бачення звичайного предмета, оскільки в цьому баченні присутнє і сприйняття його, і предмет як поняття в різних сенсах: природничо (фізична річ, виготовлена з певних матеріалів), культурно-історичному (річ як артефакт культури), естетично-оцінному (річ нам може подобатися чи ні), категоріальне споглядання (буття речі) тощо. Творча природа свідомості є безперервне чергування різноманітних актів синтезу, завдяки чому з окремих актів свідомості конститується певне смислове єдність. У цьому сенсі феноменологія за Г.В.Ф. Гегелем стверджує процесуальний характер пізнання та істини: недостатньо одноразового схоплення предмета, його треба досліджувати з різних боків, і пізнання щоразу починати наново [63, с. 55].

Громадянська свідомість як інтенціональне переживання містить синтетичну сукупність, по-перше, пізнавальних (раціональність, критичність), праксеологічних (практичність, риторичність, комунікативність), нормативних (право), аксіологічних (цінність), культурно-історичних (національність) та інших актів, по-друге, емпіричних даних у вигляді сучасних економічних, політичних, правових, соціальних, культурно-історичних реалій. У цьому сенсі громадянська свідомість як у своїй активності (громадянська позиція), так і пасивності (політичне відчуження) відгукується на ключові проблеми сучасності, що робить його близьким до

феноменологічної максими «Sachen Selbst!» – «До самих речей!». Цим двом позначеним реальним компонентам протистоїть політична ідентичність як їх інтенціонально-ідеальний корелят або компонент, що виступає в ролі інтенційної єдності, ідеального полюса ідентичності, в якому «мається на увазі» дійсність.

Громадянська свідомість у своєму індивідуалізмі та суспільній природі може корелювати з бінарною опозицією «індивідуальну / колективну» політичну ідентичність, у своїй критичності та раціональності – з бінарною опозицією «Ми / Вони», у своїй нормативності та аксіологічності – з бінарною опозицією «норма / цінність», у своїй творчій спрямованості – з бінарною опозицією «минуле / сьогодення», «національне / наднаціональне» тощо.

Було встановлено, по-перше, яким чином громадянську свідомість і політична ідентичність представляють єдину цілісну структуру, і основою цього є інтенціональність або спрямованість громадянської свідомості як акт, якому як корелята або ідеально-інтенційного компонента відповідає феномен політичної ідентичності. По-друге, як політична ідентичність то, можливо чинником формування громадянської свідомості і основою цього є некласичний характер останнього у його активності та синтетичності.

Проте, якщо обмежитися лише таким розглядом, досягнутий рубіж не є цілком легітимним за двома взаємозалежними обставинами. Перше – задіяний гуссерлевський підхід у зазначених межах належить до індивідуального свідомості чи свідомості індивіда, навіть у силу своєї природи, не кажучи вже про підготовленості чи грамотності, здатного виходити певний узагальнюючий рівень чи рівень ідей і концепцій, тоді як громадянську свідомість у першу чергу є суспільною, колективною. Друге – громадянська свідомість суть не психологічний, навіть якщо взяти до уваги гуссерлівську різницю між емпіричною та трансцендентальною психологією, а соціально-політичний, політико-філософський, соціокультурний феномен. Справді, описуючи актовий характер індивідуальної свідомості, ми користуємося такими поняттями як сприйняття, уявлення, уява, воля тощо, тоді як для опису

громадянської свідомості ми користувалися поняттями індивідуалізм, критичність, раціональність, творчість, риторичність, комунікативність та іншими, що несуть у собі соціокультурний контекст. Інакше кажучи, йдеться про зовсім іншу сферу буття, яка, у свою чергу, вимагає іншої мови опису.

І тут необхідно відзначити два фундаментальних феноменологічних поняття, які здобули свій соціально-політичний та політико-філософський контекст – інтерсуб'єктивність та «життєвий світ» (Lebenswelt). Поняття інтерсуб'єктивності виникає в Е. Гуссерля в V медитації «Картезіанських роздумів» – «Розкриття сфери трансцендентального буття як монадологічної інтерсуб'єктивності» як відповідь на закиди його феноменологічного методу суб'єктивізму та соліпсизму. Справді, реально що живе людина перебуває у конкретної культурно-історичної та соціально-політичної ситуації, що завжди вказує існування інших людей, ставлення із якими не обмежується виключно психологічними аспектами [73, с. 285].

Феноменологічно тут постає питання: як можливе конституювання інтерсуб'єктивного на основі суб'єктивного? Інтерсуб'єктивність можлива за наявності спільності між окремими суб'єктами. Іншими словами, поряд з індивідуальними характеристиками суб'єкту повинні бути притаманні також загальні, соціальні, які уможливають існування «Ми», і ці характеристики є не лише психологічними, а й соціокультурними.

Інтерсуб'єктивність є досвід розуміння, по-перше, себе, по-друге, «іншого», по-третє, певною значущою для досягаючого соціальної спільності, якою може бути, наприклад, сім'я, колектив, держава, громадянське суспільство та ін. Основна процедура, яку постулює у цьому досвіді Еге Гуссерль, – не сприйняття чи уявлення, як і присутній у феноменологічній психології, а почуття чи емпатія.

Емпатія – не лише інтелектуальна пізнавальна процедура, вона навантажена етичними, естетичними, аксіологічними, екзистенційними переживаннями. В акті емпатії «Інший» визнається істотою, що має, по-перше, духовну структуру, по-друге, власні бажання, потреби, мети. Виходячи з

цього, ставлення до «Іншого» вибудовується як «Ти», тобто як особистість і особистісна природа. Досвід інтерсуб'єктивності показує, що неможливо і не повинно до іншого суб'єкта, іншого «Я» відноситися як до об'єкта або «Воно» (в даному випадку це термін із соціальної феноменології А. Шюца, а не психоаналізу З. Фрейда), оскільки тут ми маємо справу з реїзмом чи речовим ставленням (від латинського *rei* – річ). Ставлення одного «Я» до іншого «Я» вибудовується як «Ти», на основі чого можлива якась спільність «Ми».

Гуссерль Е. називав процедуру відчуття любов'ю, яка завжди має двояку спрямованість: любов до себе, що вимагає здійснення власного призначення або тілоса, і любов до іншого, яка полягає в тому, щоб допомогти йому знайти і реалізувати власні можливості. Послідовник Е. Гуссерля та засновник філософської антропології М. Шелер у цьому контексті писав про порядок кохання – *ordo amoris*: «Досліджу я індивіда, історичну епоху, сім'ю, народ, націю чи будь-які соціоісторичні єдності (політичну ідентичність та громадянську свідомість – В.Ч. .) щодо їх інтимної сутності, – найглибшим чином я пізнаю і зрозумію її тоді, коли пізнаю завжди якимось чином розчленовану систему її фактичних ціннісних оцінок і ціннісних переваг. Цю систему я називаю етосом суб'єкта. А справжня серцевина цього етосу - це порядок любові та ненависті» [73, с. 309].

Досвід «Іншого», який у феномен інтерсуб'єктивності, показує, що він можливий тільки у разі значущості для людини певних речей і ситуацій. Універсальним засобом такого розуміння, безсумнівно, є мова як міжособистісної чи інтерсуб'єктивної комунікації. Завдяки феномену інтерсуб'єктивності є можливість говорити про об'єктивний світ як загальнозначущий. Обретаемая тут область «Ми» показує, що у світі існують особливі соціальні світи зі своїми специфічними обріями, своїми особливими спільнотами. Такими можуть бути держава і громадянське суспільство та інших.

Соціально-політичне буття конституюється завдяки специфічно соціальним, комунікативним актам свідомості, у яких «Я» звертається до

«Іншого», і «Він» у своїй усвідомлює і розуміє моє обращеніє. З погляду концепції інтерсуб'єктивності, світ повсякденної діяльності за своєю структурою залишається завжди одним і тим же, незважаючи на суттєві відмінності в галузі матеріальної та духовної культури. Будучи історичним за своїм змістом, він, по суті, розглядається у феноменології як абсолютно неісторичний за своїми структурами.

Гуссерлівське поняття інтерсуб'єктивності одержало подальшу розробку у соціальній феноменології Альфреда Шюца. З його точки зору об'єктивний світ як такий конститується лише через інтерсуб'єктивність, яка, по суті, передбачає «ми-відношення». Суб'єкти, вступають у комунікацію, можуть утворювати особистісні союзи вищого порядку, і які мають своїм оточенням світ, існуючий цих соціальних суб'єктивностей. Це може бути і світ науки, і світ мистецтва, а також громадянське суспільство як сфера реалізації особистісних інтересів та можливостей громадян. А. Шюц показав, що інтерсуб'єктивність у світі має такий апріорний характер, який обіймає і світ природи і світ людей: «... явища є кореляти контекстів свідомості, які мають абсолютне існування. Якщо явища конститууються інтерсуб'єктивно, вони звернені (reffered) до безлічі осіб (persons), між якими можлива комунікація. Абсолютне існування осіб та їх переживань передує відносному існуванню явищ. Вся індивідуація останніх залежить від індивідуації перше, все існування Природи – від існування абсолютних мислень (minds)» [112, с. 66].

Поняття інтерсуб'єктивності продуктивне з погляду розкриття політичної ідентичності як чинник формування громадянської свідомості. Якщо ми беремо полюс політичної ідентичності, то інтерсуб'єктивність, по-перше, у бінарній опозиції «індивідуальне/колективне» нехай і не знімає саму опозицію, але показує сутність відносин між індивідом та колективом, по-друге, у бінарній опозиції «Ми/Вони» показує шляхи формування спільності «Ми» (емпатія) і прийнятне ставлення до «Вони» (толерантність, повага, політкоректність тощо), по-третє, у бінарній опозиції «норма/цінність» конститує фундаментальність аксіологічного чи ціннісного виміру

людського існування, по-четверте, у бінарній опозиції «національне/наднаціональне» показує, що форми соціально-політичної організації мають національний характер за своїм змістовим змістом, і в той же час наднаціональні за своїми структурами (наприклад, конституційна монархія як політичне твердження лібералізму – феномен англійської історії, А локківський поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову як продукт тог про лібералізм – позанаціонально).

Якщо взяти полюс громадянської свідомості, то персоналістичний характер інтерсуб'єктивності зумовлює його індивідуалізм та національну приналежність, нормативний – правовий характер, екзистенційний – творчість та політичну відчуженість, аксіологічний – практичну спрямованість, некласичний – критичність та раціональність. І, безумовно, риторичність та комунікативність не можуть бути реалізовані поза сферою інтерсуб'єктивності. Однак справжня онтологізація інтерсуб'єктивності, а разом із нею політичної ідентичності та громадянської свідомості здійснюється у сфері «життєвого світу» до розгляду якого ми переходимо. Життєвий світ (Lebenswelt) як поняття відноситься до пізнього періоду творчості Е. Гуссерля і є у певному сенсі логічним наслідком становлення та розвитку його філософських ідей. Як відомо, Е. Гуссерль прагнув побудувати та обґрунтувати філософію як сувору науку. Складність полягала в тому, що «з самого моменту свого виникнення філософія виступила з домаганням бути суворою наукою і до того ж такою, яка б задовольняла найвищим теоретичним потребам».

У той же час, в жодну епоху свого існування, починаючи з Античності, вона не могла задовольнити цю вимогу. Понад те, на думку Е. Гуссерля, як наука філософія ще взагалі починалася. Причини цього: відсутність об'єктивно зрозумілих та обґрунтованих ідей, нестача міцно встановлених та ясних проблем, методів, теорій. Для обґрунтування філософії як суворої науки Е. Гуссерль використав методологічну процедуру епохи, що полягає у відмові, по-перше, від усіх суджень про світ як існуючий поза пізнає суб'єкта, а по-

друге, від усіх накопичених історією наукових і ненаукових поглядів, оцінок, думок, судження про світ [73, с. 189].

Подібний підхід вирішував два важливі завдання. Перше – в результаті виконання процедури епоха людина поставала включеною в структуру світобудови, не просто її частиною, але особливим виміром. Друге – процедура епохи означала набуття самостійного досвіду мислення. Справа не в тому, щоб просто взяти і відкинути все, що було напрацьовано європейською думкою за дві з половиною тисячі років її існування, а в тому, щоб не запозичувати і не спиратися на чийсь погляди та думки, самостійно дійти певних висновків і оцінки, які цілком імовірно вже були артикуловані кимось.

Процедура епохи є виключенням або відмовою або «укладанням у дужки» природної установки – безумовного і нерerefлексованого допущення буття реальності. Парадокс у тому, що в процесі здійснення цієї процедури Е. Гуссерль прийшов до ідеї «життєвого світу» (Lebenswelt) як дофілософського, донаукового, первинного в гносеологічному сенсі свідомості, що виступає основою наукового дослідження світу: «у міру проникнення з'ясовується, що кожен досягнутий у цьому смисловому розгортанні феномен, і насамперед даний у життєвому світі як само собою зрозумілим чином суцільний, сам уже несе в собі смислові та значущі імплікації, тлумачення яких виводить нас до нових феноменів тощо».

Життєвий світ є сферою очевидностей, до яких ставляться з довірою, і які прийняті суспільством безвідносно до вимог наукового обґрунтування та легітимації. Життєвий світ має цілу низку характеристик. По-перше, він – основа всіх наукових ідеалізацій. По-друге, він суб'єктивний, тобто, дано у певному образі, у різноманітних практиках, і навіть у вигляді різноманітних цілей. По-третє, життєвий світ має культурно-історичний характер, тобто його образ характеризує собою специфіку певного історичного періоду. По-четверте, життєвий світ є релятивним або відносним, тобто, з одного боку, співвіднесений з буттям людини, а з іншого, змінивши залежно від свого історичного контексту: життєвий світ сучасності відрізняється від життєвого

світу античності та класичного християнства. По-п'яте, життєвий світ неможливо тематизувати в рамках класичного об'єктивізму та суб'єктивізму європейської науки, що є однією з причин її кризи. По-шосте, життєвий світ має певні допитові або апіорні структури, на основі яких можливі як вироблення певної наукової методології, так і формування наукових абстракцій.

Важливість гуссерлівського поняття «життєвого світу» для історичних, соціальних, політичних наук у тому, що воно знаменує собою відхід від дихотомії об'єктивістської та суб'єктивістської позицій класичної новоєвропейської науки щодо соціально-політичних реалій у бік інтерсуб'єктивного, де дослідник перебуває не поза досліджуваним предметом, а включений у його структуру: «Потрібно спуститися з вершини думки іншого і знову виявити можливість первинно осяжного відношення, без якого і почуття самотності, і саме поняття соліпсизму не мали б для нас жодного значення. Необхідно, отже, спочатку знайти, ще до поділу, співіснування Я та іншого в інтерсуб'єктивному світі. І тоді на цьому ґрунті саме соціальне тільки й набуде свого значення».

Резервування поняття «життєвого світу» для дослідження феномену політичної ідентичності як фактора формування громадянської свідомості значуще саме в теоретико-методологічному плані, оскільки йдеться про онтологічний статус зазначених феноменів. Політична ідентичність і громадянську свідомість можуть осмислюватися науковими методами у політичних, соціальних, філософських науках, але власними силами вони ставляться до дотеоретичного способу існування. Спільнота людей (громадянське суспільство) може мати і політичну ідентичність і громадянську свідомість незалежно від наукової рефлексії з них. Але сама наукова рефлексія черпає і свої проблемні поля, і онтологічні підстави, як було показано, із «життєвого світу». Бінарні опозиції «індивідуальне / колективне», «Ми / Вони», «норма / цінність», «національне / наднаціональне», «минулий / сьогодення» та ін. як топос політичної ідентичності, індивідуалізм, правова

культура, критичність, практична спрямованість, раціональність, творчість, риторичність, комунікативність, національна приналежність, політична відчуженість як складові громадянської свідомості у межах даного дослідження вкорінені у життєвому світі громадянського суспільства.

Визнаючи як магістральні для нашого дослідження зазначені та обґрунтовані ним смислові горизонти політичної ідентичності як сукупності: 1) політичних принципів, що служать основою усвідомлення громадянами своєї політичної спільності; 2) уявлень, що задають унікальну сутність конкретної держави в аспекті опозиції «Ми/Вони»; 3) уявлень про минуле політичного співтовариства, про історичні події, значущі для громадян країни, та усвідомлення ними своєї політичної спільності, зазначимо таке. По-перше, якщо І. Тимофєєв вважає політичну ідентичність у колективному Я: «Політична ідентичність як колективна ідентичність, таким чином, виступає як політичний проект, політичне самовизначення колективного Я», то залишаються відкритими питання про онтологічний статус цього колективного Я: в що воно вкорінене?, у яких структурах реалізується?, оскільки саме колективне Я виступає науковою абстракцією. По-друге, якщо у В. Анікіна індивідуальне та колективне розділені: «в рамках цього дослідження політична ідентичність розглядатиметься як колективна, а не індивідуальна ідентичність», то поняття інтерсубєктивності, по-перше, синтезує їх, по-друге, встановлює онтологічну зв'язок між ними (емпатія, любов, *ordo amoris* та ін), по-третє, показує буттєве середовище політичної ідентичності – «життєвий світ» [132, с. 64].

Сам характер синтезу індивідуального та колективного у сфері інтерсубєктивності – тема окремого дослідження, яке виходить за своїм завданням за межі кандидатської дисертації. По-третє, якщо в І. Тимофєєва політична ідентичність – результат абстрагуючої діяльності уяви, хоча і вводить певні екзистенційні, аксіологічні обмеження її абстрактності, то «життєвий світ» показує її символічність і соціокультурну конкретність, не скасовуючи значущості уяви у її продукування.

Поняття «життєвого світу» допомагає, по-перше, осмисленню того, чому політична ідентичність є феноменом епохи Модерну. А по-друге, якщо вища можливість політичної ідентичності бути фактором формування громадянської свідомості показана виходячи з некласичного характеру останнього (інтенціональність, активність, синтетичність, інтерсуб'єктивність), то тепер, виходячи з проблематики «життєвого світу», будуть окреслені механізми самої політичної ідентичності як подібного роду фактора. Іншими словами, політична ідентичність та громадянська свідомість розкриваються як єдина структура у взаємній спрямованості та активності обох полюсів.

Політична ідентичність – феномен доби Модерну. Підставою цього є раціоналізація життєвого світу Європи (це відзначає Е. Гуссерль у «Кризі європейських наук», М. Вебер в «Історії господарства», Ю. Хабермас у «Філософському дискурсі про модерн» і ін.), яка призвела до його секуляризації, розпаду традиційних форм (церква, монархія). Ці раціоналізовані життєві світи, як пише Ю. Хабермас, створюються за допомогою, по-перше, рефлексії традицій, які втратили свою самотність, по-друге, універсалізації норм дії, по-третє, генералізації цінностей, по-четверте, форм соціалізації, розрахованих на формування різноманітних ідентичностей [62, с. 404].

Політична ідентичність містить у собі рефлексію традицій (бінарна опозиція «минуле/сьогодення»), універсалізацію норм дії та генералізацію цінностей (бінарна опозиція «норма/цінність»). Відповідно, можна говорити про політичну ідентифікацію, яка підкреслює активний, процесуальний характер політичної ідентичності, що виступає її змістом і метою, як про специфічну установку епохи Модерну і форму соціальної дії. Розглянемо кожну їх докладніше. Поняття установки (Einstellung) в сучасний дискурс введено Е. Гуссерлем: «Під установкою, взагалі кажучи, розуміється звично стійкий стиль вольового життя із заданістю устремлінь, інтересів, кінцевих

цілей та зусиль творчості, загальний стиль якого тим самим також зумовлений».

У європейській культурі виділяють чотири парадигмальні установки:

- а) природну, або наївну, в якій світ постає як наявний, але не тематизований універсальний горизонт;
- б) практичну, яка служить природним життєвим інтересам;
- в) теоретичну, професійну, цілком і повністю непрактичну, засновану на вольовому *eros* по відношенню до всієї природної, у тому числі високого рівня практичної установки;
- г) синтетичну як універсальну критику всього життя та її цілей, всіх породжених життям людства культурних утворень та систем культури, що здійснюється на стику теоретичної та практичної.

Можна охарактеризувати політичну ідентифікацію як певний стійкий стиль вольового життя із заданістю устремлінь, інтересів, кінцевих цілей та зусиль творчості, загальний стиль якого цим також визначено. Будучи такою політична ідентифікація, по-перше, укорінена в «життєвому світі», у його природній установці і сприймається і переживається часом несвідомо, без будь-якої рефлексії як щось, що невід'ємне існування кожної конкретної людини та спільноти загалом. По-друге, політична ідентифікація має практичний характер, вона сама є дію та активність, спрямовані на реалізацію політичної ідентичності. По-третє, політична ідентифікація як інтересу вчених, політологів, соціологів, філософів неминуче містить у собі теоретичну складову. По-четверте, саме теоретико-методологічний аналіз дозволяє розглянути політичну ідентичність у її різноманітних соціокультурних зв'язках, і тим самим синтезувати теоретичний та практичний аспекти.

Парадокс феноменологічного проекту Е. Гуссерля в тому, що, займаючись побудовою філософії як суворой науки, виключаючи «природну установку» за допомогою ряду феноменологічного помірності або *eros*, досягнення ним поняття «життєвого світу», означало по суті реабілітацію, що відкидається завдяки чому і став можливим проект соціальної феноменології А. Шюца. І тут можна говорити про політичну ідентифікацію як соціальну дію.

Політична ідентифікація має всі риси соціального впливу, яких ставляться: активність, спрямованість для досягнення певної усвідомлюваної мети, використання символів, знаків, норм, цінностей. А. Шюц пише: «Я не можу зрозуміти соціальну річ, не редукуючи її до людської діяльності, яка її створила, і не співвідносячи цю людську діяльність із мотивами, з яких вона виникає. Я не розумію інструмент, не знаючи мети, для якої він створювався; знак або символ, не знаючи, що вони заміняють; інститут, якщо не знайомий з його цілями; витвір мистецтва, а то й виникну у ідею художника, що у цьому творі втілена». Політична ідентичність втілена у певних соціально, політично, історично значимих знаках і цінностях, з яких можливе формування громадянської свідомості. У цьому плані політична ідентифікація як процесуальна структура займає серединне становище між політичною ідентичністю і громадянською свідомістю [112, с. 58].

Важливим є часова або темпоральна природа політичної ідентифікації як соціальної дії. Соціальна дія як така відрізняється від поведінки, операції та діяльності. Якщо діяльність визначається мотивами, що лежать у її підставі, операція – умовами предметної ситуації, поведінка – звичками, то дія – певного роду задумом: «Відмінна риса дії полягає саме в тому, що воно детерміноване задумом, що передусь йому в часі». Звідси тимчасовий чи темпоральний характер політичної ідентифікації як соціальної дії, що охоплює минуле, сьогодення і майбутнє.

Політична ідентичність у громадянській свідомості в процесі політичної ідентифікації дана нам, якщо скористатися термінологією Августина Блаженного, як «сьогодення минулого» у феномені історичної пам'яті, як «сьогодення сьогодення» у сприйнятті поточної соціально-політичної ситуації та як «справжнє майбутнє» в уяві чи передбачанні чи надії. Остання обставина робить політичну ідентифікацію проектом: «дія є поведінкою відповідно до проекту, а цей проект є не більше, не менше, як самою дією, яка осягнута та визначена в майбутньому досконалому часі (in the future perfect tense). Таким чином, проект є первинною та фундаментальною властивістю дії».

Темпоральність політичної ідентифікації проявляється також у наявності двох видів мотивів, які А. Шюц позначає «для того, щоб мотив» і «тому що мотив». Якщо перший відноситься до майбутнього і ідентичний об'єкту або меті, для реалізації якої сама дія є засобом, то другий – до минулого і може бути названий основою чи причиною дії. Якщо політична ідентифікація – соціальна дія, і політична ідентичність – що лежить в його підставі проект, то «дія визначається проектом, що включає для того-щоб мотив. Проект є запланована дія, уявне як вже досконалого, для того щоб мотив є майбутнє стан справ, яке має бути реалізовано проектованим дією, а сам проект визначається тому що мотивом. Комплекси смислів, які конституюють для того, щоб мотив і тому, що мотив, відповідно, відрізняються один від одного тим, що перший є інтегральною частиною самої дії, у той час як другий вимагає спеціального акту рефлексії в минулому часі (*past-perfect tense*), який може бути здійснений актором тільки, якщо для цього існують достатні прагматичні основи» [112, с. 60].

Актор – той, хто здійснює політичну ідентифікацію. Це може бути, наприклад, політичний або духовний лідер і як такий – важлива частина нашого дослідження: «соціальні речі розуміються тільки в тому випадку, якщо вони можуть бути зведені до людської діяльності, а людська діяльність стає розуміється тільки при демонстрації її для того- щоб і тому мотивів». Актор як здійснює політичну ідентифікацію свідомо вибудовує свою активність так, що вона орієнтована на очікування інших людей (у разі громадянської свідомості на членів громадянського суспільства) і цим співвіднесена з їх сьогоденням, минулим та майбутнім. Якщо у своїй діяльності упустити хоча б один із цих трьох темпоральних відрізків, то дія може не мати успіху або мати короткочасний характер. Причому очікування, до яких звернений актор, мають бути не лише соціально-економічного (як це представлялося в марксизмі), а й екзистенційного, аксіологічного, етичного, соціокультурного порядку, що, власне, має міститися в реальному проекті політичної ідентичності.

Політична ідентифікація як соціальна дія включає чотири компоненти. Перший – цілераціональний, що передбачає використання різноманітних засобів задля досягнення наперед поставленої раціональної мети. Другий – ціннісно-раціональний, заснований на вірі у цінність певної поведінки незалежно від її наслідків. Третій – афективний, що передбачає наявність у актора таких якостей як харизма, красномовство, натхнення та ін. Четвертий – традиційний, заснований на традиціях, звичаях, звичках.

Можна намітити деякі механізми політичної ідентичності як чинник становлення громадянської свідомості. Перші – інтегративно-диференційні, у яких здійснюється становлення громадянської свідомості лінією бінарної опозиції «Ми / Вони». Другі – символіко-аксіологічні, у яких здійснюється становлення громадянської свідомості лінією бінарної опозиції «минуле / сьогодення». Треті – лінгво-комунікативні, що розкривають мовну природу політичної ідентичності як фактор формування громадянської свідомості по лінії бінарної опозиції «норма/цінність». Четверті – персоналістичні, що показують особистісну природу політичної ідентичності як чинник формування громадянської свідомості. Аналізу цих механізмів і буде присвячено третій розділ дисертаційного дослідження.

Висновки до розділу 3

Отже, політична ідентичність і громадянська свідомість у межах цієї роботи розкриваються як концепти з їх складності, багатогранності, топологічності, процесуальності, соціокультурної спрямованості, що передбачає як епістемологічне, а й етичне, аксіологічне, екзистенційне ставлення. В основу дослідження політичної ідентичності покладено принцип додатковості або бінарності як універсальний засіб опису світу, згідно з яким будь-який соціокультурний феномен містить у собі протилежності або бінарні опозиції і найбільш повне його вивчення можливе лише у випадку, якщо вони беруться до уваги та описуються.

Показано, що політична ідентичність є предметом сучасного політико-філософського дискурсу, який в аспектах мультикультуралізму, присутності класичної, некласичної, постнекласичної, комунікативної онтологій мислення, критичності, практичної спрямованості ставить її бінарні характеристики: «індивідуальне / колективне», «національне / наднаціональне», «ми / вони», «минуле / сьогодні».

Бінарна опозиція «індивідуальне / колективне» відноситься до сфери сущого або онтологічного рівня політичної ідентичності і розкриває її, по-перше, в межах індивідуального носія і тут задіяні психологічний напрямок (Е. Еріксон, Ч.Х. Кулі), символічний інтеракціонізм (Дж.Г. Мід), драматургічна концепція (І. Гофман), по-друге, у межах колективного носія і тут залучені концепція зіткнення цивілізацій С. Хантінгтона, конструктивізм А. Вендта, теорія уявного співтовариства Б. Андерсона, по-третє, у комплементарності та колективного (діалектичний підхід Я. Ассмана).

Бінарна опозиція «норма/цінність» відноситься не до сфери сущого, а до сфери належної або дії, тобто розкриває практичну спрямованість політичної ідентичності, і як така містить, по-перше, нормативний рівень у вигляді єдиних для всієї спільноти певних приписів та правил, спрямованих на досягнення загального блага, права і свободи громадян, які мають загальний, аподиктичний, обов'язковий характер, по-друге, аксіологічний рівень, де цінність певної політичної ідентичності переживається кожним громадянином спільноти персонально і має індивідуалізований, статистичний, варіативний характер.

Бінарна опозиція «національне/наднаціональне» відноситься до культурно-онтологічного рівня політичної ідентичності, розкриває її як феномен епохи Модерну з його раціональністю, тотальністю секуляризації, атомізацією та омосадуванням суспільства, виникненням націй-держав, і як така містить, по-перше, національну - феномен політичного, символічного, ідеологічного порядку, соціальної взаємодії та почуття, що розкривається в доктринах примордіалізму (соціальна біологія, еволюційна історія) та

антипримордіалізму (конструктивізм, інструменталізм), по-друге, наднаціональну складову в аксіологічному (універсальний характер соціально-геополітичному (глобалістські тенденції сучасності) аспектах.

Бінарна опозиція «ми/вони» відноситься до маргінального або прикордонного рівня політичної ідентичності та характеризує сукупність та взаємозв'язок, по-перше, соціально-політичних, національних, релігійних процесів ототожнення та відмінності (К. Вердері, Л. Козер, Е. Лінч), по-друге, символічних, екзистенційних, соціально-політичних проблем «Іншого» (Е. Дюркгейм, К. Леві-Строс, Б. Малиновський, А.Р. Редкліф-Браун та ін.) та відчуження (С. Жижек).

Бінарна опозиція «минуле/сьогоді» відноситься до культурно-історичного рівня політичної ідентичності і містить у собі, по-перше, апологію історичного підходу (В. Дільтей, Г. Ріккерт, М. Вебер, Ф. Бродель, Я. Ассман), згідно з яким минуле, завдяки феномену культурної пам'яті, укоріненому в міфах, обрядах, традиціях, впливає на сьогодення та майбутнє, по-друге, апологію антиісторичного підходу (К.Р. Поппер, Ф.А. фон Хайек, Л. фон Мізес, Р. Нісбет, П. Штомпка) з його критикою історизму та відстоюванням політичних (демократія), економічних (вільний ринок), інтелектуальних (влада розуму та критицизм) ідеалів «відкритого суспільства» на протигагу традиціоналістському або закритому.

Громадянська свідомість розглянута, по-перше, як специфічний феномен суспільної свідомості, що розвивається в епоху Модерну в межах ліберально-демократичної парадигми, по-друге, як ідеальний корелят громадянського суспільства, яке будучи бінарною опозицією по відношенню до держави характеризується антропоцентричністю, верховенством власності, моральною спрямованістю, демократичною формою політичної організації, ринковою формою економічної організації, політичною активністю, суспільною інтеграцією, по-третє, у таких його соціокультурних детермінантах як індивідуалізм, право, критичність, практичність, раціональність, творчість, риторичність, комунікативність, національність,

відчуженість. Індивідуалізм означає пріоритетність особистісного початку у суспільному бутті, де державні та позадержавні інститути служать засобами реалізації цілей індивідів.

Правовий характер знаменує появу громадянської свідомості шляхом розмежування прав громадянина та людини, включає емпіричний та теоретичний рівні, та виконує пізнавальну, оцінну, регулятивну, прогностичну функції. Критичність передбачає самостійність мислення (ідея Просвітництва) і закріплює за розумом сферу громадського застосування (особистість як автономна одиниця).

Практичний характер розкривається у таких аспектах як відповідальність, справедливість, солідарність, громадянська непокора та ін. Рациональність показує спрямованість громадянської свідомості на наукове розуміння світу. Творча спрямованість висловлює персоналістично індивідуальне тяжіння творчості, соціально-політично – динамічний, що розвивається характер громадянського суспільства. Риторичність виступає персоналістично – формою набуття істини, а соціокультурно – феноменом лінгво-філософського повороту сучасності (Ф. Ніцше, Л. Вітгенштейн).

Комунікативність показує укоріненість громадянської свідомості у структурах комунікативного розуму (К.-О. Апель, Ю. Хабермас). Національна складова в емпіричному та теоретичному рівнях представляє сукупність соціальних, політичних, духовних поглядів, що характеризують зміст, рівень та особливості розвитку національно-етнічної групи. Політична відчуженість комплементарна по відношенню до політичної активності і є однією з форм політичного абсентеїзму та девальвації політичної ідентичності.

Громадянська свідомість і політична ідентичність є єдиною, цілісною інтенційною структурою у взаємній спрямованості та активності своїх полюсів. З боку громадянської свідомості його соціокультурні характеристики (індивідуалізм, правова культура, критичність, практична спрямованість, раціональність, творчість, риторичність, комунікативність, національна

приналежність, політична відчуженість) утворюють його актову природу, а політична ідентичність у межах бінарних опозицій.

Активність громадянської свідомості обумовлена його синтетичністю як органічною сукупністю пізнавальних, праксеологічних, нормативних, аксіологічних, культурно-історичних актів, економічних, політичних, правових, соціальних, культурно-історичних реалій, яким протистоїть політична ідентичність як їх інтенціонально-ідеальний корелят, виступ у якому дається дійсність. Інтерсуб'єктивність громадянської свідомості, по-перше, має апріорний характер, по-друге, показує онтологічні підстави спільності та ідентичності (емпатія, *ordo amoris* та ін.), по-третє, укорінена в «життєвому світі» (*Lebenswelt*), що обґрунтовує дотеоретичний характер феноменів громадянської свідомості та політичної ідентичності.

РОЗДІЛ 4. МЕХАНІЗМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ В ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

4.1. Інтегративно-диференційний механізм: соціальне поле політики

Говорячи про механізми політичної ідентичності, самі механізми розуміються, виходячи з інтуїції – «те, за допомогою чого...»: за допомогою пружини заводять годинник, за допомогою важеля піднімають тяжкість тощо. З допомогою механізмів політичної ідентичності здійснюється формування громадянської свідомості. При цьому, безумовно, йдеться про явища іншого, ніж технічна реальність, порядки, які описуються складнішими законами.

Широкий спектр технологій формування політичної ідентичності був представлений в ряді робіт Ю.В. Зевако. Вчений виділяє наступні технології та механізми [158, с. 24]:

1. Технологія «запропонованої ідентичності» (механізми метрифікації та «інородчеського дискурсу»). Вона має на увазі градацію населення на основі різних параметрів, в результаті чого, за якоюсь сукупності окремих параметрів для індивіда (або групи) «визначалася» політична ідентичність і була проведена «політика ідентичності».

2. Технологія «оптимального адміністрування» (механізми «адміністративної уніфікації», «цільового управління», «інкорпорації еліт» і «інфраструктурного з'єднання простору»). Безпосередньо пов'язана з конкретними управлінськими діями з боку держави, які сприяють формуванню певної політичної ідентичності.

3. Технологія «спрямованої соціалізації». Мається на увазі безпосереднє формування певної ідентичності. У певному сенсі можна говорити, наприклад, про уніфікацію на заданій території всієї ідентичності за допомогою системи освіти, ЗМІ, культурному і конфесійному домінуванні.

4. Технологія «фінансово-бюджетного управління/регулювання» (механізми «позитивної/негативної економічної дискримінації», «кругової

поруки», «грошової інтеграції»). Дозволяє використовувати різні економічні ресурси у вигляді інвестування, заохочення, або ж конфіскацій, наприклад, за успіхи (або їх відсутність) у формуванні політичної ідентичності.

Виділення та поділ різноманітних механізмів (інтегративно-диференційних, символіко-аксіологічних, лінгво-комунікативних, пероналістичних) політичної ідентичності як шляхів формування громадянської свідомості носить виключно теоретико-методологічний характер. У реальному ж соціально-політичному житті це єдиний цілісний комплекс, який укорінений у конкретному культурно-історичному «життєвому світі».

Становлення державної монополії на легітимне фізичне та символічне насильство призводить до утворення поля політики – простору боротьби за монопольне володіння вигодами, пов'язаними з цією монополією. Боротьба політичних сил у межах аналізованого поля – нормальний процес у суспільстві. У центрі уваги політиків та політичних угруповань – електорат. Звідси мета боротьби у політичному полі – боротьба за голоси виборців – мобілізація активного електорату та залучення пасивного. Для досягнення успіху в цій боротьбі сторони, що протистоять один одному, використовують різні методи впливу на тих, за ким залишається право остаточного вибору.

Боротьба може приймати як індивідуальні форми: просторова мобільність, усередині поколінь та між поколіннями, так і здійснюватись на колективному рівні, зокрема, через політичну боротьбу, яка розгортається, починаючи з державного рівня. Цю обставину треба брати до уваги, слідуючи теоретико-методологічному аналізу, і саме вона диктує важливість розтину цілісності політичної ідентичності на певні сегменти, в яких і будуть виявлятися ті механізми, за допомогою яких здійснюється формування громадянської свідомості.

Розмітку інтегративно-диференційних механізмів необхідно розпочати, відштовхуючись від етимології. Англійське слово *integration* означає злиття, об'єднання, зведення на єдине ціле. Протилежне та комплементарне по

відношенню до нього differentiation – встановлення відмінностей, розмежування, поділ. Тому в загальному вигляді інтегративно-диференціюючі механізми політичної ідентичності служать певному об'єднанню, збиранню в цілісність, ототожнення себе з цією цілісністю, і в той же час, положенню кордонів, відмежування від того, що в ці межі не входить.

Звернення до спадщини П. Бурдьє актуальне в контексті дослідження тим, що, по-перше, розгляд політичної ідентичності та громадянської свідомості як єдина структура передбачає відмову від класичного поділу соціальної реальності на суб'єкт та об'єкт. П. Бурдьє, досліджуючи зокрема соціальне поле політики, стоїть на подібних позиціях: «... обидва підходи – об'єктивістський та суб'єктивістський – перебувають у діалектичному зв'язку і що навіть якщо суб'єктивістський підхід, коли його беруть ізольовано, здається дуже близьким інтеракціонізму чи етнометодології, він відокремлений від них радикальною відмінністю: точки зору фіксуються як такі і співвідносяться з позиціями відповідних агентів у структурі». По-друге, П. Бурдьє стоїть на позиціях соціальної топології. Люди як біологічні індивіди та соціальні агенти виступають породжувальним елементом у топології Бурдьє. Вони переміщаються у фізичному просторі, стикаються, притягуються та здійснюють інші фізичні дії. Як біологічні істоти люди розміщуються у фізичному просторі, займаючи певні місце та обсяг. Це місце можна визначити абсолютно: як ту просторову точку, де зараз розташовується агент або предмет, де він локалізований. Щодо місця, яке займає агентом, можна визначити як позицію або ранг у соціальній ієрархії.

Згідно з П. Бурдьє, соціальний світ є структурованою реальністю. У своїй об'єктивності соціальні простори структуровані, оскільки їхні властивості, пов'язані з агентами чи інститутами цих просторів (держава, громадянське суспільство, політична ідентичність та ін.), постають не незалежно, а різних комбінаціях і комунікаціях. Суб'єктивно ж, сприйняття соціального світу структуровано, оскільки схеми сприйняття та оцінювання

(цивільна свідомість) представлені у мові та пристосовуються до певного моменту.

Соціальний простір складається з багатьох соціальних полів (поле науки, полі освіти, полі мистецтва, полі політики та інших.). Відмінність між соціальним простором і полем, з одного боку, досить відносно (у П. Бурдьє це поняття, що взаємно передбачають один одного). З іншого, ця відмінність носить істотний характер. По-перше, це різницю між цілим і частиною. Соціальний простір складається із сукупності полів: «Соціальний простір – абстрактний простір, конституйований ансамблем підпросторів або полів (економічне поле, інтелектуальне поле тощо)». По-друге, соціальне поле постає як активна динамічна складова простору: «Соціальне поле можна описати як такий багатовимірний простір позицій, в якому будь-яка існуюча позиція може бути визначена, виходячи з багатовимірної системи координат, значення яких корелюють з відповідними різними змінними» [18, с. 49].

Соціальний простір може бути описаний як «поле сил, точніше сукупність об'єктивних відносин сил, які нав'язуються всім, хто входить у це поле і не зводиться до намірів індивідуальних агентів або ж до їх безпосередніх взаємодій». Якщо фізичний простір визначається по взаємним зовнішнім сторонам частин, що його утворюють (північ-південь, захід-схід та їх похідні), то соціальний простір – за розрізненням позицій і полів, які його утворюють. Разом про те, соціальний простір реалізовано і фізично, оскільки є розподіл різних послуг, благ, агентів, груп тощо. Соціальний простір є завжди привласненим і певним чином ієрархізованим. Соціальний простір одночасно об'єктивно, оскільки має географічну та соціально-політичну конфігурацію, та суб'єктивно, оскільки належить певному суб'єкту, який наділяє його певними характеристиками. Виходячи з подібної розмітки можна сказати, що політика є соціальним полем, вписаним у певний історичний соціальний простір, і будучи таким містить у собі такі елементи: влада, агенти, класи, стиль життя, політичні позиції тощо.

Поняття влади як однієї з основних категорій політичної соціології розкривається П. Бурдьє в такий спосіб. У його концепції влада має не тільки і не так політичний сенс. Влада визначається мірою володіння капіталом. Вона дає можливість одних соціальних агентів впливати на інших без їхньої волі та бажання. Подібне відбувається практично в кожній галузі життя: багаті впливають на бідних, освічені – на неосвічених. Символічний чи інтелектуальний капітал, які вводить у свою концепцію П. Бурдьє, описує унікальну ситуацію, за якої бідний, але освічений може вплинути на багатого, але некомпетентного як його радника, священика чи судді, наприклад.

У П. Бурдьє влада грошей та влада знань еквівалентні за своїми можливостями, а на чиєму боці буде перемога, залежить від конкретного суспільства та прохідної ним стадії розвитку. П. Бурдьє вводить поняття агента на протилежність суб'єкту та індивіду. Він підкреслює, що поняття «суб'єкт» використовується в поширених уявленнях про «моделі», «структури», «правила», коли дослідник ніби встає на об'єктивістську точку зору, вбачаючи в суб'єкті маріонетку, якою управляє структура, і позбавляє його власної активності. Агент – «офіційний представник, який володіє повною владою говорити і діяти в ім'я групи, і спочатку владою над групою за допомогою магії слова наказу, заміщає групу, що існує тільки через цю довіреність; персоніфікуючи одну умовну особу, соціальний вигадка, офіційний представник вихоплює тих, кого він має намір представляти як ізольованих індивідів, дозволяючи їм діяти і говорити через його посередництво, як одна людина. Натомість він отримує право розглядати себе як групу, говорити і діяти як ціла група в одній людині».

Агенти у П. Бурдьє, за його образним висловом, є автоматами, налагодженими як годинник відповідно до законів механіки, які їм невідомі. Агенти здійснюють стратегії як своєрідні системи практики, що рухаються метою, але не спрямовуються свідомо цією метою. Термін «агент» важливий буде для нас у контексті розкриття персоналістичних механізмів політичної ідентичності, коли йтиметься про феномен політичного лідера: «агенти,

наділені нерівними можливостями доступу до блага або їх присвоєння, як матеріального, так і символічного, є об'єктивованою формою стану соціальної боротьби за те, що можна назвати просторовими прибутками.

Клас, для П. Бурдьє, не стільки соціальна реальність, скільки теоретичне поняття, його існування зумовлене «тільки тією мірою, якою уповноважена особа, наділена *plena potentia agendi* може бути і відчувати себе наділеною владою говорити від свого імені – відповідно до рівняння: «Партія є робітничий клас», а «Робітничий клас є партія». Марксистському класовому простору П. Бурдьє протиставляє простір відносин, динаміка якого характеризується зусиллям, роботою, часовими параметрами, мобілізованістю, організованістю та ін. Звідси поняття класу характеризує здатність до комунікації, об'єднання, взаємодії та ін. Клас висловлює сукупність відносин, які нав'язуються всім, хто входить у це поле, і ці відносини неможливо звести до намірів індивідуальних агентів та їх взаємодій. У цьому сенсі, політична ідентичність є свого роду відношення, яке формується у напрямках норми/цінності, минулого/сьогодення, індивідуального/колективного тощо.

Соціальне поле політики функціонує як певна сукупність стилів життя різних класів, кожному з яких характерні певні уподобання, звички, установки, погляди та ін. Зі стилем життя тісно пов'язане поняття політичної позиції. Оскільки соціальне полі політики є певне поєднання сил, це поєднання визначається тими позиціями, які у полі займають агенти і класи, що дає певний розподіл символічного капіталу. Позиція характеризується інтегративними і диференціюючими аспектами: це може бути альянс або конфлікт, кооперація чи конкуренція та ін. «це не для нас») або, що зводиться до того ж, почуття дистанції, яку позначають і тримають, поважають або змушують інших поважати – причому, звичайно, тим сильніші, чим суворіші умови існування і чим більш неухильним є принцип реальності».

Поряд з цим кожна політична позиція описується специфічними поєднаннями цих характеристик, визначена відносинами з іншими позиціями.

Все в полі політики – позиції, агенти, інститути, програмні заяви, коментарі, маніфестації тощо – може бути зрозуміло виключно через співвіднесення, порівняння та протиставлення, через аналіз боротьби за перевизначення правил внутрішнього розподілу поля: «...можна зобразити соціальний світ у формі багатовимірного простору, побудованого за принципами диференціації та розподілу, сформованим сукупністю діючих властивостей у аналізованому соціальному універсумі, тобто властивостей, здатних надавати його власнику сили та влади в цьому універсумі. Агенти та групи агентів визначаються, таким чином, за їхніми відносними позиціями у цьому просторі. Кожен їх розміщено у позиції й у певні класи близьких одне одному позицій (тобто у певній області даного «простору»), і реально займати дві протилежних області у просторі, навіть якщо подумки це можливо. В тій мірі, в якій властивості, вибрані для побудови простору, є активними його властивостями, можна описати цей простір як поле сил, точніше як сукупність об'єктивних відносин сил, які нав'язуються всім, хто входить в це поле і які не зводяться до намірів індивідуальних агентів або ж до їх безпосереднім взаємодіям».

Орієнтуватися, на думку П. Бурдьє, необхідно саме на це поле символічної боротьби, де професіонали уявлення (політики, політтехнологи та ін.) протистоять один одному з приводу якогось іншого поля символічної боротьби, якщо ми маємо намір, нічим не жертвуючи міфології усвідомлення, зрозуміти перехід від практичного відчуття займаної позиції, яке саме собою може бути різним поясненням, до суто політичних демонстрацій. Якщо соціальне поле політики постає «місцем більш-менш декларованої боротьби за визначення легітимних принципів розподілу поля», то в його межах політична ідентичність розкривається як символічна боротьба «за виробництво та нав'язування легітимного бачення соціального світу». Іншими словами, політична ідентичність виступає як символічний капітал: «У символічній боротьбі за виробництво здорового глузду або, точніше, за монополію легітимної номінації як офіційного – експліцитного та публічного – благословення легітимного бачення соціального світу, агенти використовують

символічний капітал, набутий ними у попередній боротьбі, власне, будь-яку владу, яку вони мають у встановленій таксономії, представленій у свідомості або в об'єктивній дійсності як назви (*les titres*)».

Поняття капіталу П. Бурдьє запозичує у К. Маркса, але при цьому інтерпретує його в специфічному ключі. На відміну від К. Маркса, П. Бурдьє у розробці поняття капіталу переносить смисловий центр з економічних на соціокультурні основи. Політична ідентичність як символічний капітал, являючи собою владу у межах соціального поля політики, з одного боку, його інтегрує, об'єднує. Звідси такі показники символічного капіталу як довіра, престиж, значимість. У той же час, нерівномірність розподілу символічного капіталу в межах соціального поля політики зумовлює диференціацію та внутрішню напруженість як усередині поля, так і на його межах: «...разом зі зростанням диференціації соціального світу та становленням щодо автономних полів, робота з виробництва та навіювання смислів здійснюється в полі виробництва культури та за допомогою боротьби всередині нього (особливо – у надрах політичного субполя)» [18, с. 56].

Політична ідентичність як символічний капітал у своєму ціннісному вимірі лише тоді стає таким, коли відбувається його впізнання та визнання, а дізнатися та визнати означає насамперед розрізнити. Завдяки розрізненню відбувається структурування соціальних полів та просторів, оформлення політичної ідентичності, її та легітимізація чи визнання як символічна влада. Політична ідентичність за допомогою розрізнення чи диференціації конструює та структурує реальність, встановлюючи певний епістемологічний порядок чи порядок розуміння та розуміння цієї влади. Подібне розуміння і розуміння на рівні суспільства можливе в тому випадку, якщо існує певна схожість або однорідність, або гомогенність у поданні часу, числа, простору, причини тощо, завдяки чому стає можливою згода між людьми. Політична ідентичність як символічний капітал є влада, надана тим, хто отримав достатньо визнання, щоб бути здатним вселяти його, розкривається не у формі насильства чи примусу, але довіри. Інакше висловлюючись, політична

ідентичність – це кредит у найширшому значенні цього терміну, який може надати лише віра певної соціальної групи. Звідси важливість цієї соціальної боротьби за віру та довіру – боротьби, яка має більш тонкі та складніші, ніж озброєна, форми.

Капітал як владна стратегія дає можливість та здатність панування, збільшує мобільні можливості та ступінь свободи людини чи певної соціальної групи. Щодо цього символічний капітал використовується у боротьбі за виробництво здорового глузду, раціонального ставлення до дійсності, а також за те, що можна назвати монополією легітимної номінації – одноосібне (в сенсі індивіда та певної групи) встановлення загальнозначущих норм та цінностей: «Символічна влада є влада творити речі з допомогою слів. У цьому сенсі символічна влада є влада затвердження чи прояви, можливість затвердити чи виявити те, що існує».

Сучасний світ є не просто множинністю точок зору, не просто співсутність різних культур (неоліберальна доктрина мультикультуралізму), але множинність символічних битв за виробництво і нав'язування легітимного бачення соціального світу. У подібній боротьбі і простежується взаємозв'язок між політичною ідентичністю як соціальною дією, символічним капіталом та громадянською свідомістю: «Якщо відносини об'єктивних сил прагнуть відтворити себе в тому баченні соціального світу, яке постійно включене в ці відносини, то, отже, принципи, що структурують це бачення світу, Кореняться в об'єктивних структурах соціального світу, а відносини сили також представлені у свідомості у формі категорій сприйняття цих відносин». Розуміння соціального світу, тих його категорій, через які він розкривається, що, власне, за допомогою політичної ідентичності та здійснює громадянську свідомість через свої соціокультурні структури (раціональність, індивідуалізм, право, творчість, критичність та ін.), є однією з найважливіших завдань політичної боротьби. Така боротьба, на думку П. Бурдьє, носить одночасно і теоретичний (легітимація певних ціннісних установок), і практичний (контроль над певним полем або його сегментом, трансформація соціального

поля тощо) сенс. Подібна робота носить буденний характер: «ця робота з вироблення категорій – виявлення та класифікації – ведеться безперервно, в кожний момент повсякденного існування, через ту боротьбу, яка протиставляє агентів, що мають різні відчуття соціального світу та позиції в цьому світі, різну соціальну ідентичність, за допомогою різноманітних формул».

Взаємодія політичної ідентичності та громадянської свідомості в межах соціального поля політики можлива, оскільки останнє має подвійну структуру, яка полягає в наступному. З одного боку, спостерігається певний соціальний генезис схем сприйняття, мислення, дії, словом, того, що відноситься до громадянської свідомості як такої, а з іншого – динаміка соціальних структур, відносин, позицій, у яких втілюється політична ідентичність. Інакше висловлюючись, з одного боку, існують об'єктивні, тобто незалежні від людей, структури, які впливають різні соціальні практики (політична діяльність, політична ідентичність, громадянська активність та інших.). З іншого боку, агентам цих полів (політики, неформальні лідери, діячі культури та інших.) внутрішньо властива активність, своїми діями вони впливають як усередині соціального поля, і у цілому соціальний простір. Разом про те, соціальні відносини, у яких залучені ці агенти полів, і які вони впливають, розподілені нерівномірно у просторі й часі, в повному обсязі однаково беруть участь.

Серцевиною політичної ідентичності як символічної влади і водночас механізмом формування громадянської свідомості є габітус. Саме поняття габітуса (*habitus*), запозичене П. Бурдьє з латинської мови, означає у своїй етимології «образ», «становище», «стан», «особливості», «настрій». Габітус має зв'язок з дієсловом *habito* – «мешкати», «жити», «перебувати», іменниками *habitatio* – «обитель», *habitor* – мешканець. Іншими словами, по суті, габітус є насамперед онтологічною або буттєвою структурою. Звідси питання: у чому специфіка габітусу як буттєвої структури? Чому саме цей концепт виступає серцевиною політичної ідентичності та механізмом формування громадянської свідомості? Габітус поєднує з політичною ідентичністю інтегративно-диференціююча природа. Габітус інтегрує в спочатку

синтетичну цілісність принципу, що породжує, сукупність результатів дії детермінацій, нав'язаних матеріальними умовами існування. Габітус є інкорпорований клас, який включає і біологічні, і соціально препаровані властивості (вік, стать та ін.), але і при будь-яких переміщеннях всередині або між поколіннями він у той же час відрізняється за своїми ефектами від класу об'єктивованого в певний момент часу за тому, як відтворює різні стани матеріальних умов існування, продуктом яких є і які можуть більшою чи меншою мірою відрізнятися від актуальних умов існування [66, с. 9].

Символічний, прикордонний, породжуючий, владний характер габітуса визначає специфіку соціального простору та соціального поля. Габітус має цілу низку характеристик, крізь які подивимося на взаємини політичної ідентичності та громадянської свідомості. По-перше, габітус є символічною структурою, що містить у собі вольові, інтелектуальні, аксіологічні аспекти: «Сукупність диспозицій дії, мислення, оцінювання та відчуття певним якісним чином становить габітус. Габітус - характерна безліч рис, які набуває індивід, диспозиції, які він має, або інакше кажучи – властивості, що результують присвоєння деяких знань, деякого досвіду». Габітус у своїй символічності – цілісна структура, яка має сутнісний зв'язок із особистістю.

У певному сенсі габітус і є сама особистість як цілокупна єдність інтелектуальних, вольових, естетичних, екзистенційних, аксіологічних характеристик. Але при цьому габітус розкриває ті сторони особистості, які вона набуває у конкретних соціальних та історичних умовах у результаті власного розвитку. П. Бурдьє про це пише так: «... габітус формує місце проживання за допомогою більш менш адекватного соціального вживання цього місця проживання, яке він (габітус) спонукає з нього робити». Іншими словами, габітус показує, що особистість не існує окремо від світу, але формує у цьому світі власний простір або поле, в якому виявляються його інтелектуальні, вольові, аксіологічні, особистісні якості. У цьому сенсі, габітус – та первинна розмітка існування, де немає поділу на суб'єкт і об'єкт, де

людина занурений у повсякденність чи буденність, що становить онтологічну основу його дій, вчинків, думок, бажань, прагнень та інших.

Габітус як диспозиція означає певну схильність до поведінкового акту, дії, вчинку і в той же час характерологічну структуру певного класу умов існування, куди входять матеріальний достаток, соціальний статус, сімейні зв'язки, то диспозиції непритомні – завжди непроникні самі собі і через це завжди чутливі до збочень, що здійснюються на користь хибних зізнань. У цьому плані можна сказати, що громадянську свідомість без політичної ідентичності – щось нереальне і недостовірне, і, своєю чергою, політична ідентичність без громадянської свідомості як мислима, а й непроникна сама собі. Тобто якщо політична ідентичність – одна з умов становлення громадянської свідомості, то громадянська свідомість – одна з умов ясності політичної ідентичності. По-друге, габітус – породжувальна структура фундаментальних практик існування – розрізняючих і розрізняючих: «Габітус є одночасно система схем виробництва практик і система схем сприйняття і оцінювання практик».

Людина у своєму існуванні занурена у безліч практик. Політичні та партійні переваги – практика. Естетичні інтереси (літературні, музичні та ін.) – практика. Виконання професійних обов'язків – практика. Смакові пріоритети у одязі, стилі (діловий, спортивний, повсякденний та інших.) – практика. Спілкування із рідними, близькими, колегами – практика. Погляди сучасний стан справ, минуле своєї країни – практика. Цей ряд можна продовжувати та продовжувати. Головним же тут виступає розуміння того, що габітус є такою структурою, що породжує, яка пов'язує різноманіття цих практик в єдине ціле. Тим самим, у контексті нашого дослідження можна стверджувати, що габітус є певною цілісністю, модусами чи різними сторонами якої виступають політична ідентичність та громадянська свідомість. Якщо політична ідентичність – певного роду практика чи соціальна дія, то громадянську свідомість – певна система сприйняття та оцінювання політичної ідентичності як такої практики чи соціальної дії.

Якщо політична ідентичність передбачає поділ соціального поля політики на «Ми/Вони», то громадянська свідомість залучена до цього поділу і шляхом своїх структур (раціональність, критичність, право та ін.) здійснює сприйняття та оцінку такого поділу. По-третє, габітус – прикордонна структура. Це означає, що габітус є почуттям свого і чужого місця. Габітус здійснює економічну, соціальну, політичну, культурну стратифікацію суспільства. Люди, чий достаток вищий за середній, навряд чи спілкуватимуться з тими, хто перебуває за межею бідності. Прихильник великодержавних ідеалів ніколи не буде близьким за поглядами з демократами та лібералами. Людина, вихована у сім'ї з патріархальними підвалинами навряд чи зважиться на відносини у цивільному шлюбі. Тим самим, у суспільстві люди об'єднуються в групи, клуби, клани, мають певну політичну ідентичність за спорідненістю їхніх габітусів – структур, що лежать в основі їхнього світобачення. У цьому відношенні ті практики та уявлення, які виробляє габітус, можуть бути сприйняті тільки тими, хто володіє певними кодами, схемами класифікації та ін. свідомість спрямовано їх розуміння, розшифровку, декодування.

По-четверте, габітус одночасно структурує та структурована структура. Як структуруюча структура габітус організовує різноманітні соціальні практики та їх сприйняття, а як структурована структура габітус сам є результатом поділу чи диференціації соціального світу на класи, групи, практики. Скажімо, такі основні структури політичної ідентичності як індивідуальне / колективне, норма / цінність, минуле / сьогодення, національне / наднаціональне, ми / вони та інші певним чином структурують і соціальний простір, і громадянську свідомість, і одночасно є структурованими ним же, оскільки у колективі, й у нормах, й у цінностях тощо. у свою чергу, теж є певні відмінності. Також тут бачиться важливим, що політична ідентичність не є раз і назавжди задане і статичне.

Політична ідентичність формує громадянську свідомість, і водночас формується в ній. П. Бурдьє взагалі наполягає на тому, що необхідно

поставити під сумнів правила, розпорядження, інваріантність політичної ідентичності, оскільки існує певна неадекватність мови цих правил і розпоряджень: «Неадекватність мови розпоряджень і правил настільки очевидна..., що ми не можемо не поставити запитання... щодо умов дійсності (можливо ніколи не виконуваних) такої мови, що є нічим іншим як мовою права». Разом з тим, враховуючи подібний релятивізм, існує небезпека маніпуляції політичною ідентичністю як тієї, що відноситься до області «Ми», так і тієї, що відноситься до «Вони». За ідеєю, тут і має відбуватися становлення такої важливої характеристики громадянської свідомості як критичність, рефлексія над наявними умовами існування. По-п'яте, габітус – структура, яка здійснює реалізацію владних стратегій: «... відтворення соціальних відносин засноване майже винятково габітусі, тобто на диспозиціях, формованих під час систематичних освітніх стратегій та спонукаючих агентів здійснювати постійну роботу з підтримці соціальних відносин... тобто. соціального капіталу та символічного капіталу визнання, одержуваного в результаті впорядкованих обмінів ...».

Габітус, як зазначає П. Бурдьє, формується роботою з навіювання та присвоєння певних цінностей та установок. Відстоювання своїх поглядів та принципів – запорука соціального авторитету. Ці цінності та установки інкорпоровані у певних інституціях (право на свободу думки, право на свободу віросповідання), які за статусом своїм мають стійкість і відрегульованість. Габітус у своєму владному аспекті, з одного боку, підтримує ці інституції, з іншого, здатний призвести до їх перегляду та зміни: «...габітус є те, що дозволяє «обжити» інституції, практично їх привласнити і тим самим підтримувати в активному, життєвому, діяльному режимі, постійно виринаючи їх із стану омертвілої літери, омертвілої мови, змушуючи ожити почуття, розчинене в них. Однак при цьому габітус піддає ці інституції перегляду та перетворенню, що є компенсація та умова їхньої реактивації».

Габітус є суттю того, завдяки чому інституція може здійснюватися з усією повнотою. І ще одне важливе зауваження. У П. Бурдьє до концепту

політичної ідентичності близьке поняття класового етосу. Класовим етосом П. Бурдьє називає систему прихованих цінностей, засвоєних людьми з дитинства, відповідно до якої вони виробляють відповіді найрізноманітніші питання. Таким чином, маса відповідей, які вважаються відповідями щодо політики, насправді виробляються відповідно до класового етосу, і при інтерпретації у політичній сфері вони можуть набувати зовсім іншого значення.

Своєю чергою, громадянській свідомості відповідає політична компетенція. Політична компетенція вимірюється тонкістю сприйняття. Тут П. Бурдьє проводить аналогію зі сферою естетики, коли людина може розрізняти п'ять, шість послідовних стилів художника, розмірковувати про твори мистецтва як твори мистецтва взагалі за допомогою категорій сприйняття його композиції, структури і так далі. Тим самим спостерігається різницю між експліцитно заявленою політичною ідентичністю (політичні промови, гасла та ін.) та деякими імпліцитними підставами (національні, релігійні та ін.). У цьому складність формування громадянської свідомості у вигляді політичної ідентичності.

4.2. Символіко-аксіологічний і лінгвістично-комунікативний механізми формування громадянської свідомості

Цінність є термін, який використовується для вказівки, по-перше, на особистісне, по-друге, на соціальне, по-третє, на культурне значення певних явищ навколишньої дійсності. Цінності входять у нормативну складову культуру нашого суспільства та висловлюють собою певні ставлення до такому бажаному, які впливають свідомо здійснюваний людиною і суспільством вибір певної, зокрема цивільно-значущої позиції. У самій етимології поняття цінності закладено оцінку. Явище саме собою є цінністю, таким його робить ставлення щодо нього. Тобто цінністю може у принципі виступати будь-яке явище, яке оцінюється як хороше чи погане. Т. Парсонс пише: «Елемент загальноприйнятої символічної системи, що

використовується як деякий критерій або стандарт для вибору з наявних альтернатив орієнтації, може бути названий цінністю» [105, с. 137].

У свою чергу, символічна система є певною сукупністю знаків, за допомогою яких можливе орієнтування в суспільстві в пізнавальному, нормативному та інших аспектах. Оскільки наявність знаків та символів – невід'ємний аспект існування культури як такої, то й цінності виступають не так індивідуально-психологічними, як соціокультурними характеристиками. На останню обставину звернув увагу К. Клакхон, який показав, що цінності є афективними або когнітивними символами, які формалізують наші уявлення про бажане, що впливають на форму, засоби та цілі дії. Звідси важливість розрізнення тим, що людині хочеться чи хочеться (це звані гедоністичні цінності), і тим, що бажано і виступає благом людям як соціальних індивідів. До цього і належать культурні, соціальні, і, відповідно, політичні цінності [86, с. 154].

Соціокультурні цінності загалом, і соціально-політичні цінності, зокрема, виступають частиною світогляду соціальних спільностей, це певного роду спосіб реакції груп та угруповань різні соціальні та соціально-політичні ситуації. Концептуально можна поділити так. Соціально-політична реальність може оцінюватися як середовище, яке треба перетворювати (як тут не згадати знамениту одинадцяту тезу К. Маркса про Л. Фейєрбаха, згідно з яким вчені раніше пояснювали світ, а тепер вони повинні його перетворювати) або, навпаки, як те, яке необхідно навчитися сприймати такий як є чи пристосуватися (також знаменита приказка чи народна мудрість «ми можемо змінити обставини, але ми можемо змінити ставлення»).

Р.М. Вільямс розділив цінності на: 1) афективні, які несуть гедоністичне забарвлення та пов'язані із задоволенням, насолодою, задоволенням; 2) когнітивні, які припускають розуміння того, що в цьому світі добре чи погано, що є добро, а що є зло; 3) досягнення, пов'язані з успіхом чи, навпаки, з розчаруванням чи фрустрацією. Соціально значущими виступають лише когнітивні та цінності досягнення. У той самий час, цінності виступають у

двох іпостасях. По-перше, як певного роду оцінка – позитивна чи негативна – будь-якого явища чи предмета. По-друге, як критерії, стандарти, на основі яких і проводиться така оцінка, і тим самим виправдання вибору індивіда або групи [128, с. 72].

При цьому, що важливо особливо в контексті соціально-політичних цінностей та політичної ідентифікації як фактора формування громадянської свідомості, ця оцінка здійснюється з точки зору загальної для всіх членів групи культури, тобто з точки зору того, що є належним, а належне, як показав ще І. Кант, носить одночасно аподиктичний чи безумовний та імперативний характер. Соціально-значущі цінності є критеріями або стандартами, які керують повсякденною діяльністю людей, груп та спільнот. Це свого роду системи цінностей як узагальнені принципи, які беруть участь у вирішенні ціннісних конфліктів, зняття ціннісних стресів, прийнятті тактичних і стратегічних рішень [79, с. 236].

З погляду М. Рокіча їх функціональний характер полягає в наступному:

- 1) змушують визначати свою позицію щодо конкретних соціальних проблем;
- 2) змушують бути прихильним до тієї чи іншої політичної чи релігійної ідеології;
- 3) використовуються для самоідентифікації у міжособистісному та міжгруповому спілкуванні;
- 4) змушують оцінювати та виносити судження, схвалюючи або осуджуючи свою поведінку чи поведінку інших індивідів та груп;
- 5) складають фокус у змісті та у процесах міжособистісних та міжгрупових порівнянь;
- 6) лежать в основі способу, яким індивід або група загалом переконують або по-іншому впливають на інших індивідів чи групи;
- 7) дозволяють особистості та групі в цілому раціоналізувати ті переконання, умови та дії, які в іншому випадку усвідомлювалися як

особистісно або соціально неприйнятні, тим самим, підтримуючи позитивну самооцінку та зміцнюючи почуття самоповаги та власної гідності [109, с. 144].

Серед різноманіття соціально-значимих цінностей існують цінності політичного порядку, які становлять аксіологічне ядро політичної ідентичності. Так Л.П. Нагорна серед найважливіших виділяє такі цінності. По-перше, цінність екологічної безпеки, політична значимість якої, як не парадоксально, багато в чому визначається тим, що вона виявилася політично найменш заангажованою. Тобто вона визнана і офіційною владою, і пересічними громадянами. Тут не можна не відзначити, який успіх мала у 1998 році на виборах до Верховної Ради Партія Зелених. По-друге, мова народу. Концентрування уваги громадськості мовою народу пов'язане з тим, що з політичного погляду мова виступає одним із найважливіших етнонаціональних індикаторів [183, с. 76].

Враховуючи специфіку України, мова виступала однією з найважливіших складових політичної боротьби за посаду Президента України як Л. Кучми у 1994 році проти Л. Кравчука, так і В. Януковича у 2004 та 2010 роках. По-третє, територія як уявлення про «рідну землю» акумулюється з історичних переказів, епічних творів, артикулюється в народній пам'яті та актуалізується у свідомості людей. По-четверте, культура минулого. Актуалізація історичної спадщини України стала основою, з одного боку, відходу від радянського минулого з його тенденцією до уніфікації (ідеологічно насаджуване уявлення про виникнення в СРСР нової спільності – радянського народу), з іншого, набуття власної державної, політичної та культурної незалежності. По-п'яте, державність та суверенітет, що стали основою розпаду та відділення всіх колишніх союзних республік.

Костенко Н. у роботі «Цінності та символи в масовій комунікації» розглядає політичні цінності разом з економічними, моральними та культурними, оскільки ціннісне обґрунтування політики, яке здійснюється публічно у ЗМІ, зачіпає всі важливі для індивіда та спільноти сфери. Ґрунтуючись на такому підході, вона виділила вісім бінарних опозицій:

1) свобода/регулювання як реакція на вторгнення до соціально-економічного простору України ринкових відносин замість тотального планово-державного; 2) демократія/правопорядок як реакція на нестабільні та криміногенні процеси у суспільстві; 3) соціальне розшарування/рівність як реакція на різке розшарування рівнів життя в Україні; 4) відкритість/ізоляціонізм як реакція на розвал Радянського Союзу; 5) добробут/моральні норми як реакція на первинне, якщо слідувати К. Марксу, накопичення капіталу; 6) прогрес/традиція як можливі шляхи сучасного становлення в Україні політичної ідентичності; 7) професіоналізм/колективізм як реакція на перехід до індивідуалістичних тенденцій капіталізму; 8) швидкість/поступовість як реакція на всілякі зміни в українському суспільстві [167, с. 22].

У разі, коли суспільство переживає перехідні процеси, серед цінностей, які мають консолідуючий характер, є політично мобілізуючими, актуалізують національну і водночас політичну ідентифікацію, можна назвати три основні групи. До першої групи відносяться цінності, що мають достатню базову основу та сприймаються людьми особистісно, як пріоритетні, безумовно важливі для них. Це і національна мова, і відродження рідної культури, і екологічна безпека для виживання людини та народу тощо.

Другу групу становлять цінності, що мають певний «історичний шлейф», тобто ті, що зберігаються в історичній пам'яті народу, збуджують пережите чи пережите. Тут можна назвати державність, здобуття незалежності, перегляд кордонів тощо. Нарешті, третя група включає цінності, що мають компенсаторний характер, що заповнюють той збиток, який в історичній ретроспективі зберігався у свідомості (наприклад, втрата національної та державної незалежності) або утворився в результаті певного аксіологічного вакууму в соціальній, політичній свідомості.

Розглядаючи аксіологічну складову політичної ідентичності як чинника формування громадянської свідомості, важливо виділити її аспекти. По-перше, певні ціннісні припущення або уявлення про бажані або, навпаки, небажані зразки, засоби та цілі діяльності. Сюди відносяться уявлення про

місце людини у світі, про спрямованість та значущість людської історії, про сенс життя, про те, що таке щастя, про моральну відплату та відповідальність, про співвідношення особистого інтересу та суспільного благополуччя. Як приклад останнього можна навести експліцитно заявляється за часів Радянського Союзу гасло «Раніше думай про Батьківщину, а потім про себе», яке імпліцитно не підтверджувалося представниками партійної номенклатури. По-друге, звані, фокальні цінності чи домінантні, чи ключові. Вони, як правило, формуються навколо обмеженого набору смислових ядер і мають подвійний статус: з одного боку, виводяться з певної групи цінностей, з іншого, самостійні та виступають критерієм оцінки для периферійних цінностей.

Фокальні чи ключові цінності здатні підтримувати групову солідарність, і сприймаються представниками тієї чи іншої політичної спільноти як самоочевидні і необґрунтовані. Наприклад, для громадянського суспільства пріоритет особистості, правничий та свободи, всебічний розвиток та інших. виступають у ролі таких самоочевидних і потребують обґрунтування цінностей. По-третє, цінності-дирекції як певний каталог приписів та заборон. Це можуть бути закони, максими та правила поведінки, санкції за їх порушення та ін. Це те, без чого не мислиме життя жодного соціального організму.

Видається важливим, що ні ціннісні припущення, ні фокальні цінності, ні цінності-дирекції неможливі поза тими символами, які їх втілюють і репрезентують. Символ – одне з фундаментальних понять в історії культури та суспільства. Останні не існують без і поза символами. Символ є, по-перше, синтетичне освіту у якому зовнішній, реальний, фізичний і внутрішній, смисловий, ідеальний шари дано у єдиному неподільному образі, у якому внутрішнє завжди виражено чи явлено, а зовнішнє завжди несе у собі цей прояв внутрішнього. По-друге, комунікаційна модель, яка здатна інтегрувати індивідуальну свідомість у єдиний смисловий простір культури, і відповідно можна говорити, з одного боку, про інтегруючу сторону культури, що вбирає

в себе різноманіття своїх символічних форм (наука, освіта, релігія, міф, мова, історія, економіка та ін.), а з іншого, – про диференціюючу сторону культури, оскільки кожна з представлених у культурі символічних форм індивідуалізована. По-третє, інтерпретаційна освіта, оскільки сама присутність символу у культурі зумовлює наявність того, хто його розуміє чи інтерпретує. По-четверте, історичне освіту, оскільки кожної епохи, кожної культури, традиції значимо власний набір символів. По-п'яте, суттєвою рисою символу є присутність у його смисловій чи ідеальній складовій ціннісного чи аксіологічного виміру.

Ціннісна складова може відноситися як до речей, предметів, явищ, фізичного, соціального світу, так і до проявів духовного життя (поняття, уявлення та ін.). Значення символів у кожному окремо взятої культурі чи історичному періоді культури свідчить про їх значимість чи цінність як окремих людей, так соціальних груп. У першому випадку йдеться про індивідуальні символи, у другому – про загальнозначущі.

Розуміння ціннісно-символічного характеру політичної ідентичності та громадянської свідомості розкриває їх семантичний вимір, оскільки сама культура складається у процесі семантичного освоєння об'єктивних умов, у яких існує певна спільність людей, наприклад, громадянське суспільство. Семантичне освоєння дійсності, що у цінностях і символах, мають першочергову значимість для цього суспільства, охоплює як природну, і соціальну реальність. Наприклад, річка Дніпро, острів Хортиця, гора Говерла – не лише явища природи, а й національні символи, з якими пов'язана історія країни: Дніпро-Славутич – третя за довжиною річка Європи – символ широти, чистоти, глибини української душі, Хортиця – найбільша великий острів на Дніпрі – символ запорізького козацтва, його ідеалів свободи, незалежності, самостійності, Говерла – найвища вершина Карпат – символ височини, спрямованості помислів, національної єдності. Софія Київська – не лише архітектурний ансамбль та історична пам'ятка, але релігійний символ Київської Русі.

Поряд із природною та соціальною реальністю, символіка захоплює собою, по-перше, певну релігійну ідею (наприклад, щоб стати запорізьким козаком, необхідно було підтвердити свою віру в Христа та Богородицю), по-друге, психологічні якості (любов, справедливість, обов'язок), персоніфіковані у певних образах тварин і людей (сова втілює мудрість, лисиця – хитрість, мавка – символ спокуси, небезпеки, Олекса Довбуш – народного героя, Тарас Бульба – духовну силу запорізького козацтва, загалом українського національного характеру), по-третє, окремі аспекти соціальної діяльності (мета, завдання-призначення, винагорода тощо).

Усе сказане вище становить семантику національної культури, яка зафіксована у структурах національної мови, літературної, історичної та інших національних традиціях. Символи тут складають особливі знаки та знакові системи, які надають національній культурі, з одного боку, певної єдності, з іншого, різноманіття. Але найважливіше, що можуть ефективно впливати як у тактику, і на стратегію поведінки певного суспільства, його окремих членів, тобто діяти як певні матеріальні стимули. Парадоксальність національної приналежності, що виступає одним із найзначніших факторів політичної ідентичності як фактора формування громадянської свідомості в тому, що вона відноситься і до природної, і до соціальної, і до духовної реальності, відрізняючись при цьому від них, тобто по суті носить ціннісно-символічний характер.

Національна спільність є, насамперед, семантична спільність як сфера максимального для заданої групи взаєморозуміння та узгодженості дій. Ця семантична спільність особливо рельєфно проявляється у моменти кризи економічних, політичних, соціальних форм існування своїм мобілізаційним потенціалом. Так, Махатма Ганді став втіленням фундаментального для індійської свідомості принципу ненасильства (на санскриті *ahimsa*), який був втілений ним усім своїм життям та смертю, та ефективно застосований у визвольній боротьбі Індії проти Британської колоніальної політики. Л. Дробіжева зазначає: «...дослідження національної самосвідомості з погляду

символів та інших семантичних одиниць особливо перспективне, оскільки національну самосвідомість можна розглядати і як суб'єктивне (на рівні групи та окремих її членів) відображення національної культури, що представляє в свою чергу систему, що історично склалася. членами цієї національної спільності знань, символів та значень» [134, с. 15]. У цьому сенсі є важливим розглянути як відбувається формування символів у культурі і тут скористаємося доробками засновника філософії символічних форм Ернста Кассіра.

Пізнавальна діяльність виступає однією з видів різноманіття діяльності: повсякденної, творчої та ін. Однією з найважливіших заслуг Е. Кассіра є розуміння те, що діяльність як така виступає сутністю людини. Іншими словами, людина не стільки духовно-душевно-тілесна істота, не стільки соціально, скільки діяльнісна, і через діяльність розкриваються її духовні, душевні, комунікативні, соціальні та інші якості: «Найголовніша характеристика людини, її відмінна ознака – це не метафізична чи фізична природа, яке діяльність. Саме працю, система видів діяльності визначає сферу «людяності». Мова, міф, релігія, мистецтво, наука, історія суть складові, різні сектори цього кола». Стрижнем діяльності як сутнісного виміру людини виступає її символічність: «Розум – дуже неадекватний термін для всеосяжного позначення форм людського культурного життя в усьому його багатстві і різноманітності. Але всі ці форми суть символічні форми. Замість того, щоб визначати людину як *animal rationale*, ми повинні, отже, визначити її як *animal symbolicum*. Саме так ми зможемо позначити його специфічну відмінність, а тим самим зрозуміти новий шлях, відкритий людині, – шлях цивілізації». Символічний характер людської діяльності розкривається через поняття світорозуміння, символічного поняття та символу [29, с. 44].

Відповідно до Е. Кассіра, світорозуміння включає як логічні і раціональні аспекти, що, наприклад, характерні для марксистського підходу, а також й емоційні, естетичні, моральні та інші функції свідомості. Світорозуміння, по-перше, – це динамічний багатосторонній процес, у ході

якого ті чи інші його види, засновані на відповідних функціях, набувають переважного значення. По-друге, універсальне зусилля людської свідомості, спрямоване розуміння світу. Дух продукує різні види культурної реальності, що набуває свого буття за рахунок його об'єктивуючої діяльності. Остання має у своїй основі поняття символічного, що виступає апіорною структурою досвіду і являє собою іманентну присутність у чуттєвих даних інтелігібельного сенсу, тобто тотожність матеріальної та духовної сторін: «Функції чистого пізнання, мовного мислення, міфологічно-релігійного мислення, художнього світогляду що у всіх них відбувається не стільки оформлення світу, скільки формування світу, утворення об'єктивного смислового взаємозв'язку та об'єктивної цілісності погляду».

Символічне поняття – початкова продуктивна спонтанна діяльність свідомості, далека від будь-якої субстанціальності, що здійснює організацію чуттєвого матеріалу за допомогою цілісності свідомості, де цей матеріал знаходить свій сенс. Інакше висловлюючись, це сукупність парадигматичних реальностей культури, у яких людині з допомогою інтерпретує розуміння відкривається світ. Символічне поняття охоплює як логічне мислення, а й фантазію, уявлення, сприйняття, тобто те, без чого наукова, естетична, соціальна, політична і будь-яка інша діяльність існувати неспроможна. Символічне поняття, як було зазначено вище, поширюється попри всі прояви духовної діяльності і є як основою розуміння культури, а й кореляції між її різними сферами (наука, мистецтво, міф, релігія, політика, економіка тощо.).

Важливим є те, що символічне поняття трансцендентальне у кантівському значенні слова. Тобто це спосіб ставлення людини до буття, і тому воно не відображає, а феноменально, тобто в розумі творить дійсність у вигляді символу: «Знаки та символи мови, міфу, мистецтва «існують» не тому, що вони є, – не для того щоб бути, а потім обзавестися ще якимось значенням. Усі їхнє буття полягає у тому значенні, які зміст цілком вичерпується функцією позначення».

Символ – основний вид об'єктивації символічного поняття. Він – вираз синтезу в різноманітному, єдність сенсу та чуттєвості. Іншими словами, немає ні чистої форми, незалежної від всього матеріального, ні матерії без будь-якої визначеності чи форми: «Діяльність символічної функції свідомості у мові, мистецтві, міфі виявляється у цьому, що з потоку свідомості спочатку витягуються конкретні стійкі основні форми, наполовину понятійної, наполовину чуттєво-споглядальної природи – й у поточному потоці змістів утворюється острівець замкнутого він формального єдності». Таким чином, у символі свідомість перериває свою безперервну течію і фіксує певний зміст, виділяючи його з потоку свідомості, дозволяючи духу виявити свій ідеальний зміст через слово, образ чи формулу. Розуміння символічного характеру політичної ідентичності як чинник формування громадянської свідомості дозволяє виділити три рівня: висловлювання, уявлення та значення.

На рівні вираження немає різниці між символом та об'єктом, до якого він належить. Рівень вираження – дотеоретичний рівень, куди належить і сфера повсякденності та релігійно-міфологічного переживання життя. Символи – важливі складові повсякденного існування, повсякденного сприйняття дійсності, оскільки вони спрямовані тлумачення цієї дійсності. На рівні висловлювання символи сприймаються інтуїтивно, без наукової рефлексії з них. Тут надає істотну роль вплив, значимість, актуальність, своєчасність. Вони здатні поглинати чи відштовхувати людей, і це прийняття чи відторгнення здійснюється інтуїтивно, інстинктивно. Як приклад можна навести важливість колірного оформлення тих чи інших політичних ідей, де кольори несли на собі певне символічне навантаження: за часів Радянського Союзу червоний уособлював собою Комуністичну партію та боротьбу робітничого класу проти буржуазії, в Україні в так званих «нульових роках» помаранчевий колір партії «Нашої України», біло-блакитний – Партії Регіонів, білий із червоним серцем – Блоку Юлії Тимошенко, зелений – Партії Зелених тощо. Рівень уявлення передбачає поділ між символом та об'єктом, і тут ми маємо справу з мовою, яка презентує певні символи та цінності.

Мова формує уявлення про предмет, і таке формування є метою мовотворення. Іменування – основа мови, що відображає його синтетичну функцію, оскільки під однією назвою поєднується безліч різних вражень та уявлень. Мова об'єктивує дійсність, формуючи певні поняття про навколишній світ, і створює цим символічну дійсність, яка для людини є природним середовищем і опосередковує відносини між ним і навколишнім світом. Нарешті, третій рівень – рівень значення або рівень науки долає поділ символу та об'єкта, який спостерігається на рівні уявлення чи мови, і тим самим зближується з рівнем вираження, водночас відрізняється від останнього тим, що тут об'єкт стає конструкцією духу, символом іншого порядку.

Сучасна наука встановлює предметність та формує дійсність. Вона задає певну конструктивну схему, яка на місце чуттєвого різноманіття ставить символічне різноманіття, яке має задовольняти певні теоретичні умови. Можна сказати, що сучасні політичні технології задіяють усі три вище перелічені рівні. На рівні уявлення чи мови відбувається добір основних понять, які є значущими для реалізації тієї чи іншої політичної програми. На рівні значення чи науки відбувається їхнє оформлення у вигляді певної політичної концепції чи програми. Нарешті, лише на рівні висловлювання відбувається її втілення у реальність. Виходячи із досягнутих горизонтів, безпосередньо переходимо до аналізу культурної пам'яті як символіко-аксіологічного механізму політичної ідентичності у формуванні громадянської свідомості.

Згідно з Ю. Лотманом, «культура являє собою колективний інтелект і колективну пам'ять, тобто надіндивідуальний механізм зберігання і передачі деяких повідомлень (текстів) і вироблення нових». Культура, при цьому, може бути розглянута у двох зрізах чи планах: синхронічному та діахронічному. Синхронічний зріз являє собою культурну реальність, що актуалізується в теперішньому, тоді як діахронічний зріз – культурну історію, що сягає корінням у минуле. Синхронічне ставлення до культури потребує розуміння, тоді як діахронічне – знання. Якщо знання передбачає інтелектуальне

розуміння чи розуміння в розумі, то розуміння, поряд з раціональними компонентами, включає позараціональні (почуття, інтуїцію), які, у свою чергу, припускають наявність ціннісного відношення (щось дорожче і значуще у культурі, щось, навпаки, менше). Однак ця бінарна опозиція «знання/розуміння» знімається, якщо запроваджується поняття культурної пам'яті. Важливим є той факт, що культурна пам'ять – це культура, яка сприймається не фактографічно та не абстрактно-понятійно, а в семантичному та ціннісному аспектах. Культура може успадковуватися лише у процесі функціонування смислів та цінностей. Звідси, культурна пам'ять, з одного боку, формується з урахуванням цього процесу, з іншого, визначає його закономірності [176, с. 200].

Культурна пам'ять має цілу низку характеристик. По-перше, бінарна опозиція єдність/різноманітність. Справді, культурна пам'ять як єдина, а й різноманітна, вона зберігає свою єдність лише на рівні певних культурних і соціальних груп, й те водночас, тяжіє індивідуалізації і диференціації. По-друге, бінарна опозиція «інформативність/креативність». Іншими словами, культурна пам'ять здатна зберігати певний масив інформації, і водночас виробляти його. У своїй творчій складовій культурна пам'ять у певному сенсі протистоїть часу, вона зберігає минуле як колишнє. По-третє, бінарна опозиція «пам'ять/забуття». Культурна пам'ять визначає, що слід пам'ятати, а що підлягає забуттю. При цьому те, що забувається, може іншим часом актуалізуватися, виходити на авансцену соціокультурного життя. По-четверте, бінарна опозиція «статика/динаміка». Зберігається у культурній пам'яті, і статично, і динамічно. Культурою створюються певні коди, символи та цінності, які, будучи включеними в історичний процес, перебувають у динаміці, становленні аж до тієї крайньої ситуації, коли в культурі утворюються своєрідні розриви, пов'язані з тим, що в них культура починає працювати на «прийом ззовні» нової інформації, нових текстів, нових символів та цінностей, а потім на основі цього починає сама продукувати свої символи, цінності, тексти.

Але найголовніше у всьому цьому той факт, що пам'ять є «не складом інформації, а механізмом її регенерування». Для того, щоб подібна регенерація чи пожвавлення, чи актуалізація, чи артикуляція відбулася, необхідно той чи інший символ культури, ту чи іншу цінність помістити у певний смисловий контекст. У цьому відношенні перехідні періоди у розвитку суспільства, коли здійснюється пошук власних політичних, соціальних, культурних підстав виступають такого роду контекстами, що й спостерігається в сучасній Україні.

Серед основних властивостей культурної пам'яті можна назвати, по-перше, системність. Тобто культурна пам'ять не еkleктичний набір культурних фактів, зібраних хронологічно чи інакше. Пізнання культури нерозривно пов'язане з самопізнанням, знання та розуміння тут злиті воедино, і ця єдність ґрунтується на системі смислових та ціннісних зв'язків та відносин. По-друге, аксіологічність. Інформація, позбавлена ціннісного змісту, не зберігається пам'яттю. Звідси впливає її ієрархічність, оскільки культурна пам'ять задає систему ціннісних орієнтирів з урахуванням ієрархічних зв'язків і відносин (що більше, що менш цінне). По-третє, інтегративність. Культурна пам'ять оперує не стільки фактами та явищами, скільки цінностями, смислами, символами. Звідси, її здатність виявити філософський та світоглядний потенціал будь-якого предметного знання. Вона прагне розуміння єдності світу, чому кожен факт вписується нею в безліч ціннісно-смислових контекстів. По-четверте, проектність. Культурна пам'ять відкрита у минуле і майбутнє, і культуру здатний створювати той, у кого вона структурована.

Здатність культурної пам'яті регенерувати певні символи та цінності у синхронічному та діахронічному зрізах ґрунтується на двох умовах, на які вказує Я. Ассман. Перше – минуле не повинно повністю зникнути, повинні бути певні свідчення про нього, що підтверджують його символічний та ціннісний характер. Друге – ці свідчення повинні відрізнятись від того, що називається сучасністю. Важливість цих двох умов визначається тим, що «тільки з настанням кінця, радикальної неможливості продовження, життя набуває форми минулого, на якому може ґрунтуватися пам'ятна культура.

Можна сказати, що це і є «місце зародження» культури, що пам'ятає... Ми говоримо, що мертвий «продовжує жити» в пам'яті потомства, ніби йшлося про природне продовження самодіяльного існування. Але насправді йдеться про акт пожвавлення, яким мертвий зобов'язаний вольовому рішенню групи не допустити його зникнення, зберегти його силою спогади як члена спільності, взяти його з собою в справжнє сьогодення» [7, с. 109].

Культурна пам'ять виступає символіко-аксіологічним механізмом політичної ідентичності як чинник формування громадянської свідомості з тієї причини, що вона сама виникає в процесі соціалізації та комунікації. Безумовно, культурну пам'ять має окрема людина, але вона сформована суспільством, і в свою чергу, суспільство не має пам'яті, але зумовлює пам'ять своїх членів. У цьому сенсі культурна пам'ять як символіко-аксіологічний механізм передбачає розподіл знання та розуміння серед членів суспільства. Подібно до того, як останні можуть підтримувати і визначати один одного, так і елементи пам'яті підтримують і визначають один одного.

Як символіко-аксіологічний механізм політичної ідентичності культурна пам'ять повинна містити в собі те, що Я. Ассман називає «фігурами спогади» – ідеї, які набули певного чуттєвого вигляду і через них свою конкретність і предметність. Ці фігури мають три ознаки. Перший – віднесеність до певного хронотопу або простору та часу. Фігури спогади, що становлять зміст політичної ідентичності, повинні бути втілені у конкретному просторі та актуалізовані у конкретному часі. Завдяки цьому створюються певні точки кристалізації смислів, цінностей, символів. У цьому простір і час не обов'язково припускати якесь географічне чи історичне становище. Друга ознака – віднесеність до конкретної групи. У цьому випадку йдеться про громадянське суспільство.

Колективна пам'ять може бути передана будь-кому й у плані вона міцно пов'язані з своїми носіями – членами цього товариства. Іншими словами, їй притаманна ідентифікаційна конкретність, що особливо важливо у контексті нашого дослідження: «просторові та тимчасові уявлення колективної пам'яті

стоять у життєвому зв'язку з формами комунікації відповідної групи, і цей зв'язок несе емоційне та ціннісне навантаження. Простір і час виступають у цьому контексті як батьківщина». Нарешті, третя ознака – відтворюючий характер, що передбачає той істотний факт, що культурна пам'ять утримує не минуле взагалі чи минуле як таке, лише те, «що суспільство у ту чи іншу епоху здатне відтворити у нинішніх референціальних рамках». При цьому, відтворюючи минуле, культурна пам'ять разом з тим організовує переживання і минулого, і сьогодення. У цьому плані «немає сенсу протиставляти «принципу пам'яті» «принцип надії»: вони взаємозумовлені і немислимі один без одного».

У разі феномену культурної пам'яті ми маємо справу не просто з історією, але з історією, яка відтворена у спогаді, а це є не що інше, як міф, оскільки міф є обґрунтованими історіями, які розповідають, щоб пояснити справжнє з його походження. Міф зберігається і артикулюється за допомогою, по-перше, поетичної форми або текстів, по-друге, ритуального інсценування, і, нарешті, по-третє, колективної участі. І тут важливу роль у колективній пам'яті грає те, що Дж. Армстронг, Я. Ассман та інші називають міфомотором, що надає символам і цінностям стійкість та єдність.

Міфомотор має мобілізуючий і динамічний характер. Він потрібний завжди, коли потрібно спрямувати у певне русло (політична ідентичність) колективну дію єдиного організму (громадянське суспільство). Істотною тут виступає та обставина, що міфомотор передбачає добровільне визнання легітимності домінування чи влади. Життєвість міфомотора визначається бінарними опозиціями «пам'ять/забуття», «тріумф/травма». Якщо пам'ять допомагає регенерувати тріумфальні аспекти минулого та пов'язані з ними символи та цінності, то забуття, навпаки, елімінує все, що пов'язане з травмою, оскільки суспільство потребує не тільки інтелектуального та емоційного, а й меморіального конформізму.

Німецький дослідник Б. Гізен у своїй роботі «Тріумф і травма» зазначає, що саме тріумф та травма конституують міфомотор ідентичності, оскільки є

крайніми полюсами досвіду та граничним обрієм для самоідентифікації колективного суб'єкта. Якщо тріумф посилює політичну ідентичність, то травма навпаки негативно впливає на культурну пам'ять і призводить до кризи ідентичності. У цьому сенсі формування уявлень у тому, що як слід пам'ятати виступає істотним елементом стратегії політичного панування і за таке панування [74, с. 130].

Маніпуляції у сфері колективної пам'яті, її символів і цінностей – одні з найефективніших стратегій у сфері політики ідентичності, і є ступінь податливості цих символів і цінностей маніпуляціям. Багато в чому інтерпретація того, що вважати тріумфом, а що травмою, здійснюється зацікавленими групами, які мають легітимну владу, символічний капітал, інтелектуальні, матеріальні, організаційні ресурси. Недарма йдеться, що історію пишуть переможці.

Фактично всі здійснені досі напрямки дослідження явно чи неявно мають під собою фундамент мови: і бінарні опозиції, що конституують феномен політичної ідентичності («індивідуальне / колективне», «норма / цінність», «національне / наднаціональне», «Ми / Вони», «минуле / сьогодення»), і соціокультурні підстави громадянської свідомості (індивідуалізм, право, критичність, практичність, раціональність, творчість, риторичність, комунікативність, національність, політична відчуженість), і, нарешті, феномени соціального поля політики та культурної пам'яті як інтегративно-диференційні та символіко-аксіологічні механізми політичної ідентичності як шляхи становлення громадянської свідомості. Так, у своїй роботі «Націоналізм» К. Калхун пише: «... за відкритою націоналістичною боротьбою лежать глибші структури колективної ідентичності та гордості, які визначаються націоналізмом як образ мови та думки та спосіб сприйняття світу». І в тій же роботі: «Дискурс націй виявляється в основному мовою пристрасті та ідентифікації, а схожий з ним у багатьох відношеннях дискурс держав найчастіше використовує мову розуму та інтересів» [25, с. 67]. Я. Ассман у капітальному дослідженні «Культурна пам'ять: Лист, пам'ять про

минуле та політична ідентичність у високих культурах давнини» наводить слова Джошуа Фішмана: «хіба є у нас для створення та передачі цієї ідентичності краща символічна система, ніж мова?». При цьому лінгво-комунікативні механізми мають власну специфіку, проблематику або буттєвий регіон, який належить розкрити в даному підрозділі [7, с. 62].

Саме існування лінгво-комунікативних механізмів політичної ідентичності як шляхи становлення громадянської свідомості у сучасному політико-філософському дискурсі визначається, по-перше, лінгвофілософським поворотом, а по-друге, комунікативним поворотом. Лінгвофілософський поворот сучасності, що стався на рубежі XIX-XX ст., є певною установкою, в якій мова виступає одночасно і засобом, і предметом, і метою дослідження. Цей поворот знаменував собою перехід від класичного мислення з його лінійністю, раціональністю, ізоморфністю, прозорістю для свідомості до некласичного, що характеризується нелінійними, позараціональними, релятивістськими процесами. Тотальність зазначеного повороту у тому, що він відбувся у гуманітарної, а й природничо сферах знання.

Як приклад із гуманітарної сфери можна вказати, по-перше, на Ф. Ніцше, який висловив думку, що філологія приходить на зміну філософії, маючи на увазі не заміну однієї дисципліни на іншу, але вихід на авансцену мовної проблематики [101, с. 98]. По-друге, на М. Хайдеггера, який висунув у роботі «Лист про гуманізм» тезу про мову як будинок буття, і, відповідно, не ми говоримо мовою, але мова говорить через нас, яке вищими носіями виступають поети [64, с. 153]. По-третє, на Х-Р. Гадамера, у якого мовна проблематика – серцевина герменевтики як методологічної основи наук про дух. По-четверте, на Л. Вітгенштейна з його ідеєю, висловленою в логіко-філософському трактаті, що межі мови визначають межі світу. Якщо говорити про точні науки, то сучасне природничо знання підійшло до аналізу настільки малих величин і явищ: відкриття не тільки тих же кварків, а й тахіонів або

частинок з негативними масами, що їх існування вже не фіксуються фізичними надточними приладами, а їх дослідження по суті відбувається у просторі мови.

З лінгвофілософського повороту випливає поворот комунікативний, потім одним із перших вказав К.-О. Апель у роботі «Трансформація філософії». Коротко суть комунікативного повороту полягає у кризі класичної концепції свідомості, у тих кардинальних змінах, що відбуваються в сучасній думці, та пов'язаних з подоланням класичного «метафізичного мислення», основи якого були закладені платонівською традицією. Згідно Платона «метафізичне мислення» при всьому різноманітті його історичних модифікацій виходить з методологічних принципів, що визначають розвиток усієї класичної філософії мови, центральне місце серед яких займають мотиви ідентичності, тотожності та єдності. Згідно з класичною «парадигмою» всі речі та події розглядаються як окремі сутності, що виступають як частини єдиного цілого. Виходячи з такої передумови, єдине і багато, представлені як тотожність і відмінність, становлять фундаментальне, основне відношення, що набуває логічного та онтологічного значення [5, с. 47].

Подолання класичного мислення та пов'язаного з ним традиційного розуміння мови передбачало критику стратегії, спрямованої на пошук Єдиного, утвердження «ситуаційного розуму», тобто розуму, вплетеного в конкретний історичний контекст дії та комунікації. Основи сучасної комунікативної парадигми пов'язані з прагматичним поворотом у дослідженні мови та закладені творчістю, по-перше, «пізнього» Л. Вітгенштейна – його концепцією «мовних ігор», по-друге, американських прагматичних аналітиків (У. Куайн, Г. Гудмен, У. Селларс та ін), які підкреслювали не репрезентативну функцію мови, характерну для класичного мислення, а комунікативно-прагматичну, по-третє, К.-О. Апеля та Ю. Хабермаса, які вважаються безпосередньо творцями нової комунікативної парадигми [129, с. 146].

Мова трактується з цих позицій не тільки як інструмент кодування і повідомлення розумових уявлень, що виражаються в ньому, тобто з точки зору його предметного значення, а розглядається в аспекті дослідження проблеми

інтерсуб'єктивних правил використання в процесі комунікації, що важливо в контексті нашого дослідження. К-О. Апель сформулював вимогу «лінгвістичного повороту»: як теоретичне ставлення до дійсності (наука), а й практичне (етика) мають методично опосередковуватися аналізом слововжитків, тобто філософією мови. К-О. Апель називає такий підхід до поняття мови трансцендентально-герменевтичним. Визнаючи мову первинної сферою аналізу, він прагне уникнути крайнощів сциєнтизму і антисциєнтизму і намагається обґрунтувати мовну практику апріорно значним чином з допомогою трансцендентально-прагматичного методу.

К-О. Апель ставить завдання поєднати, з одного боку, спадщину діалектики, трансцендентальної філософії, феноменології та герменевтики – традицію німецькомовної думки, а з іншого – традицію англосаксонської аналітичної філософії мови та науки, пом'якшивши їх сциєнтистський ухил. У наше завдання не входить поглиблення та розкриття всіх тонкощів лінгвістичного та комунікативного поворотів. Тут важливо позначити межі, де відбувається становлення лінгво-комунікативних механізмів політичної ідентичності як чинника формування громадянської свідомості. Виділимо чотири межі: онтологічну, формальну, змістовну та телеологічну.

Онтологічна грань лінгво-комунікативних механізмів політичної ідентичності дозволяє зрозуміти, чому у формуванні громадянської свідомості ключова роль приділяється саме мові, і тут звернемося до творчої спадщини В. Гумбольдта. В. Гумбольдт одним з перших вказав на те, що мова є не механічним агрегатом термінів, а живою освітою: «Мова є не продукт діяльності [Ergon], а діяльність [Energeia]... Мова є безперервно відновлюваною роботою духу» [204, с. 306].

Мова – та, що породжує себе організм, і, будучи таким, виконує трояку функцію: 1) виступає посередником у процесі розуміння; 2) вимагає сили, виразності та гнучкості, оскільки надає нашим думкам виразності; 3) продукує нові думки за допомогою опредмечивання або оформлення попередніх. Відповідно до В. Гумбольдту, мова тотожна з духом народу: «Мова і духовна

сила народу розвиваються не окремо один від одного і послідовно один за одним, а складають виключно і нероздільно одну й ту саму дію інтелектуальної здібності». Дух, своєю чергою, немає інших позитивних атрибутів, крім діяльнісного початку. Він – самобутній, вільний, самостійний, цілеспрямований, діяльний, всепроникний, певною мірою індивідуалізований.

Нація, для Гумбольдта, – форма індивідуалізації людського духу, яка має мовний статус або мовну визначеність. Відповідно, різницю між націями як мовне відмінність носить не просто структурний, синтаксичний, але світоглядний характер. Йдеться розбіжності у поглядах цей світ. Як приклад візьмемо бінарну опозицію «Захід/Схід». В англійській мові слово «person» фіксує увагу на особистісному початку в людині, її духовної самобутності та автономності. У свою чергу, в японському – «nungen» - «nun» (людина), «gen» (проміжок, інтервал, серед, між).

Звідси, трояке розуміння людини: а) як істота, що у світі речей та інших людей; б) як група людей, що у одному соціальному полі; в) як саме соціальне поле як форма та можливість взаємодії людей істота, яка живе серед інших істот. На основі розуміння мови як діяльності можна прояснити, що собою представляють лінгво-комунікативні механізми з погляду форми. І тут необхідно провести ще два відмежування. Перше відмежування пов'язане з тим, що розуміння мови як діяльності, хоч і створює онтологічну основу для розуміння лінгво-комунікативних механізмів політичної ідентичності як фактора формування громадянської свідомості, є все ж таки досить загальним.

Засновник сучасної лінгвістики Фердинанд де Соссюр розмежував мову та мову. Якщо мова універсальна, має стійкі структури, то мова індивідуальна, мінлива, варіативна. Водночас, вони не існують одна без одної: «Мовна діяльність (language) має дві сторони: індивідуальна і соціальна, причому одну не можна зрозуміти без іншої. У кожен момент мовна діяльність передбачає і систему і еволюцію, що встановилася; у будь-який момент мовна діяльність є водночас і чинним встановленням (institution actuelle) і продуктом минулого». Тим самим, лінгво-комунікативні механізми, з одного боку, належать мові і

мають стійкі структури, з іншого, відносяться до мови і через це, залежно від історичного та соціального контексту, індивідуальні, самобутні [208, с. 445].

Самобутність людської мови побачив і розвинув Л. Вітгенштейн у пізній період своєї творчості у своїй концепції мовних ігор. Для Л. Вітгенштейна мислення – не стільки цілком інтелектуальна чи ментальна, скільки практична активність оперування знаками, що здійснюється у той час, коли ми пишемо якийсь конкретний лист або коли вимовляємо певну мову. Мовна гра – поняття, введене Л. Вітгенштейном, на дослідження використання лінгвістичних символів. Саме запровадження ігор пов'язують із відмовою Л. Вітгенштейна від пошуку сутності мови, його єдності, що було притаманно його раннього періоду творчості. Тому він поставив завдання описати різні мовні ігри та ті форми життя, які вони втілюють [129, с. 89].

Гра не є чимось несерйозним, несправжнім. Навпаки, кожна гра – самодостатня та автономна активність. Гра завжди має строго певні характеристики і правила, яким вона підпорядковується, а мета гри, на відміну від уроку і роботи, полягає в ній самій, перебуває в межах самої гри. З цього випливає, по-перше, тотальний характер гри: вона здатна повністю поглинати тих, хто в ній задіяний, по-друге, комунікативний, оскільки гра забезпечує взаємодію всіх, хто її залучений.

У певному сенсі можна сказати, що з погляду форми політична ідентичність як фактор формування громадянської свідомості є мовною грою. Ця гра розгортається не більше громадянського суспільства, яке як позадержавна організація життя: 1) комплементарно стосовно держави; 2) спрямоване на збереження та піднесення гідності людини; 3) забезпечує дотримання прав і свобод людини через систему потреб і правосуддя та ін. характеристиками цієї мовної гри. Мета ж цієї гри бачиться двоякою. По-перше, з персоналістичної точки зору її мета – розкриття таких структур у людині та суспільстві як індивідуалізм, правова культура, критичне мислення, моральність, раціональність, творчість, риторичність, комунікативність, національна ідентифікація, подолання політичної відчуженості та ін. По-

друге, з комунікативної точки зору – подолання розриву між ідеальним та реальним комунікативними спільнотами. Остання мета виводиться із ідеї К.-О. Апеля, згідно з якою є два образи комунікативної спільноти – реальний та ідеальний. Якщо реальне співтовариство – те, членом якого індивід стає у процесі соціалізації, то ідеальне комунікативне співтовариство – уявний конструкт такого співтовариства, у якому міг би бути адекватно зрозумілий сенс будь-якого аргументу, і можна визначити його правильність.

Передбачення або, висловлюючись кантівською мовою, антиципація ідеальної комунікативної спільноти в ході аргументації та нетотожність реальної та ідеальної комунікативної спільноти К.-О. Апеля називає апріорі комунікації. Іншими словами, це структура, завдяки якій така мовна гра як політична ідентичність існує та здійснюється. Сказане дозволяє перейти до змістовної сторони цієї мовної гри. Л. Вітгенштейн головною проблемою мовних ігор вважав те, яким чином пропозиції, що висловлюються, набувають свого значення, або, інакше кажучи, як співвідноситься пропозиція з тим, про що вона говорить – предметом, фактом, подією. У цьому загальній теорії значення, з погляду, бути неспроможна, оскільки слова мають ті значення, які ми їм даємо у процесі їх вживання.

Подібне можливе лише в мовній комунікації, тому змістовною стороною лінгво-комунікативних механізмів виступають мовні акти. Дж. Серл у своїй статті «Що таке мовленнєвий акт?» зазначає: «Всупереч поширеній думці основною одиницею мовного спілкування є не символ, не слово, не речення і навіть не конкретний екземпляр символу чи речення, а виробництво цього конкретного екземпляра в ході здійснення цього мовного акту». Сучасна теорія мовного акту виділяє у ньому три рівня. Перший рівень – мовленнєвий акт як говоріння, й у разі він зветься локутивного акта (від латів. *locutio* – «говоріння»), де розглядаються його фонетичні, граматичні, лексичні, синтаксичні, семантичні, референціальні і предикативні особливості. Другий рівень – мовленнєвий акт як дію, оскільки мовний акт може здійснюватися як заради самого говоріння, як для складання речення зі слів, як приписування

об'єктам тих чи інших властивостей, як відображення деякого стану справ у світі, але звершення дії, тобто для досягнення якоїсь позамовної мети: він інформує, попереджає, сповіщає, критикує та ін. У цьому випадку ми маємо справу з іллокутивним актом (від латинського *in locutio* – «у процесі говоріння»), інтегральною характеристикою якого саме як засоби здійснення цього акта виступає іллокутивна сила висловлювання [113, с. 104].

Нарешті, третій рівень – мовленнєвий акт як досягнення з допомогою певного результату, тобто зміни певного стану справ у навколишньої дійсності чи якогось бачення у свідомості слухача та інших. Цей вид мовного акта називається перлокутивним (від латинського *per locutio* – «за допомогою говоріння»), а його інтегральною характеристикою є перлокутивний ефект. Цим рівнем мовного акту займається риторика. Співвідношення між трьома видами мовних актів Дж. Л. Остін, який займався в основному іллокутивними актами, визначає наступним чином: відмінність між локутивним та іллокутивним актами – в ознаці інтенційності, тобто пов'язаності з певною метою, наміром, а різниця між іллокутивним та перло в ознаці конвенційності, тобто в наявності певних правил, норм, домовленостей, дотримуючись яких іллокутивний акт може бути успішним.

Як видно, з погляду лінгво-комунікативних механізмів політичної ідентичності ключову роль у них відіграють іллокутивні та перлокутивні акти і тут важливо запровадити ще одне відмежування, точніше розуміння цих актів із функціональної точки зору. Дж. Серль виділяв п'ять таких класів. Перший клас – репрезентативи, які орієнтовані від дійсності до висловлювання, мають на меті відбити стан справ у світі, припускають наявність у того, хто говорить відповідної думки, та їх пропозиційний зміст нічим не обмежений. До репрезентативів належать повідомлення, прогнози, кваліфікації, зізнання, описи та ін. Другий клас – директиви, які йдуть, навпаки, від висловлювання до дійсності і мають на меті спонукати адресата робити або не робити щонебудь, припускають наявність у відповідного бажання, що говорить, а їх пропозиційний зміст завжди полягає в тому, що адресат зробить або не зробить

деяке дію у майбутньому. До цього класу належать прохання, заборони, поради, інструкції, заклики та інші види спонукальних мовних актів. Третій клас – експресиви, які мають на меті висловити певний психологічний стан того, хто говорить (почуття вдячності, жалю, радості тощо) як реакцію на стан справ, що визначається в рамках пропозиції.

Напрямок відповідності між висловлюванням та дійсністю для них не суттєвий, оскільки стан справ, що є приводом для експресиву (те, з чим ми вітаємо, за що дякуємо або вибачаємось тощо), становить не основний зміст, а передумову такого мовного акту – його пресуппозицію. Пропозиціональний зміст експресиву приписує деякий предикат суб'єкту, яким може бути промовець, або слухач. Для експресивів особливо характерні фразеологізовані засоби висловлювання – мовні кліше, специфічні кожної мови. Зрештою, п'ятий клас – декларації. Цей клас відрізняється від інших чотирьох за параметром зв'язку з позамовними інститутами і специфікою відповідності між висловлюванням і дійсністю, що впливає з цього факту.

Оголошуючи або декларуючи певний стан справ існуючим, мовленнєвий акт декларації тим самим робить його існуючим у реальному світі. Прикладами декларацій є призначення посаду, оголошення війни чи перемир'я, відлучення від церкви, посвята в лицарі, прийом на партію, присвоєння звання людині чи імені установі тощо. Звісно, перелічені види мовних актів та його функціональні характеристики, не вичерпують всієї цієї проблематики, але створюють розуміння те, що становлять лінгво-комунікативні механізми політичної ідентичності як чинника формування громадянської свідомості. У зв'язку з цим, навіть при врахуванні теоретико-методологічного характеру дисертаційної роботи, що передбачає певний рівень рефлексії та узагальнення, необхідно показати дію цих механізмів, як вони реалізуються у конкретній мовній грі «політична ідентичність як фактор формування громадянської свідомості».

Людство знало безліч великих ораторів: Марк Тулі Цицерон, Демосфен, В.І. Ленін, А. Гітлер, Мао дзе Дун, Ф. Кастро та ін., а також безліч великих

промов: «Мова до німецької нації» І.Г. Фіхте, «Геттисберзьке послання» А. Лінкольна, «Радіозвернення до нації» У. Черчілля, «Виступ по радіо» Й.В. Сталіна та ін. Але, мабуть, найбільш презентативним, що відповідає духу та букві нашого дослідження є знаменита мова Мартіна Лютера Кінга «У мене є мрія», вимовлена 23 серпня 1963 року з щаблів Меморіалу Лінкольна під час Маршу на Вашингтон за робітники місця та свободу – мова, визнана американською спільнотою ораторського мистецтва найкращою промовою XX ст.

Будь-який аналіз мови, чи то лінгвістичний чи культурологічний, чи філософський – двоякий за своєю суттю. З одного боку, через свою роздільну природу, він забирає у промови головне – її цілісність, монолітність і мозаїчність, її експресію та силу, характерну для живого організму. Так, складно передати почуття та переживання, коли чуєш і бачиш мову Мартіна Лютера Кінга, благо сучасні технічні можливості це дозволяють. З іншого боку, аналіз дозволяє не тільки виділити в мові ті чи інші аспекти, зробити певні акценти, а й виявити закладені в ній і що знаходяться в латентному стані смисли, що надає вже колись висловленого мовлення нове життя.

4.3. Персоналістичний механізм: феномен політичного лідера

Немає політичної ідентичності самої собою, вона обов'язково передбачає того, хто має. Не існує громадянської свідомості самого по собі, але обов'язково має бути його носій. Також не можуть бути відмінними від того, хто їх здійснює, інтегративно-диференційні, символіко-аксіологічні, лінгво-комунікативні механізми політичної ідентичності, що беруть участь у становленні громадянської свідомості. Інакше кажучи, має бути той, хто все це втілює, здатний артикулювати, робити надбанням соціального буття. Таким, безумовно, є політичний лідер.

Складність подібного дослідження в тому, що це не просто тема окремого дослідження рівня кандидатської або докторської дисертації, але проблемне поле, розкриттям якого має займатися, як мінімум, науково-

дослідний інститут, оскільки феномен політичного лідерства є міждисциплінарною сферою знань, що включає як теоретичні дисципліни: історію політичних навчань, соціологію політики, політичну антропологію, політичну психологію, так і прикладні: політичне іміджмейкерство, політичний менеджмент, політичні технології та ін. і сутність політичного лідерства, дана класифікація політичного лідерства, вивчені функції політичного лідера, їх якості та здібності, простежені тенденції політичного лідерства в сучасності та ін. У цьому сенсі важливо знайти свій ракурс дослідження.

Таким бачиться розкриття феномену політичного лідера як персоналістичного механізму політичної ідентичності у формуванні громадянської свідомості, який, з одного боку, включає інтегративно-диференціюючі, символіко-аксіологічні, лінгво-комунікативні механізми, з іншого, відрізняється від них, має власну специфіку. Політичний лідер буде розкритий як поліструктурна освіта, тобто як феномен, що складається з різних структур, що фундують його та складають певну мозаїчність та цілісність. Виділимо п'ять таких структур: апріорну, бінарну, символічну, особистісну, медійну.

Перше, що слід зазначити: лідер – це апріорна структура. Слово «апріорний» задіяне тут, по-перше, у його етимологічному сенсі, як те, що передуює досвіду, по-друге, у кантівському – не просто як те, що передуює досвіду, а й те, що його визначає, обумовлює його можливість. Іншими словами, саме соціально-політичне буття у його конкретності та історичності вже має припускати якусь ідею лідера. На думку дослідника О. Траверсе: «Лідерство так само старе як і людство. Воно універсальне та неминуче. Воно існує скрізь – у великих та малих організаціях, у бізнесі та у релігії, у профспілках та благодійних організаціях, у кампаніях та університетах. Будь-яке лідерство є групове явище. Не може існувати лідера-одинака, лідера «самого по собі», без зв'язку з послідовниками. Скрізь, де з'являються групи, з'являється лідерство» [216]. Лідер, з одного боку, виникає у конкретній

соціально-історичній ситуації (Юлій Цезар, Чингісхан, Наполеон Бонапарт, В. Ленін, А. Гітлер, Ф. Кастро), і в цьому відношенні, конкретний лідер – її наслідок та похідне, з іншого, сама ця конкретна соціально-історична ситуація, щоб розкрити всі свої потенції, потребує певної ідеї лідера – лідера як концепту.

Апріорність феномену лідера пов'язана зі специфікою влади. Якщо звернутися до грецького коріння європейської культури, то поняття *arche*, одночасно, і початок, основа, походження, і панування, управління, влада. Тобто, світ існує тому, що в ньому як основа, джерело присутній і діє управляючий, владний початок. Таким початком є політичний лідер. Друге. Лідер є бінарною структурою.

Бінарний характер феномену лідера пов'язаний з такою фундаментальною опозицією, як «порядок/хаос». У світлі антитези порядку та хаосу соціум постає як ціле, усередині якого співіснують, активно взаємодіючи та протидіючи один одному, структури правопорядку та вогнища соціального обурення. Останні розповсюджують навколо себе безлад у найрізноманітніших видах, починаючи з порівняно безневинних порушень норм етикету і аж до жахливих кримінальних та політичних злочинів, що спричиняють громадські сум'яття та жах. Але це єдине розуміння. Більш тонким і глибоким заломленням опозиції «порядок/хаос», що підкреслює її владний характер, є опозиція «ієрархія/анархія».

Якщо ієрархічний початок втілює певний порядок, організованість, підпорядкування нижчих структур вищим, наявність сильної консолідуючої влади, то протилежність цьому анархічне – відсутність централізованого управління, такий соціальний устрій, яке потребує сильних лідерах. На думку теоретиків анархізму подібний вид соціального устрою – найвищий ступінь суспільного розвитку: «Анархічний ідеал, що постулює невичерпність людських здібностей повинен, тому відмовитися від встановлення «кінцевих» суспільних форм, від точного визначення та опису того типу громадськості,

який би був найбільш досконалим його виразом». У цьому плані анархізм втілює собою не хаос, а вищу форму порядку в її динамічності.

Як не парадоксально, але ієрархічне та анархічне бачення світу сходяться ось у чому. З погляду ієрархічної організації суспільного життя політичний лідер має бути сильною особистістю, яка вміє консолідувати довкола себе суспільство. Анархізм також персоналізований, в анархічному світогляді особистість – «альфа» та «омега» буття, а суспільство – похідна та підпорядкована структура міжособистісної взаємодії: «Особистість – завжди *prīus*. Суспільність – завжди її похідне. І реальні лише особистість у сукупності її психофізичних особливостей, переживань, устремлінь у своєрідності їхнього індивідуального комплексу – єдиному, неповторному. Суспільність - реальна відбитим світлом, світлом реальної особистості».

Бінарність є основою низки типологій партійних лідерів. Так, В. Парето образно поділяв партійних лідерів на «левів» та «лисиць». Тип політика-лисиці поєднує в собі такі якості, як уміння лавірувати, передбачати перебіг подій, приховувати свої справжні цілі, наміри, бути хитрим, обережним, вміти не потрапити в розставлені капкани, заплутати свої сліди тощо. Політики-леви найчастіше діють прямолінійно, методом силового тиску та найчастіше потрапляють у калкан. Їхній основний принцип – знищити супротивника у вирішальний момент у відкритому бою. Ідеальний тип - політик, що володіє сильною силою і твердістю лева, спритністю і хитрістю лисиці - явище дуже рідкісне [22].

Берне М.Г. поділяє лідерів на дві категорії: перетворювачі та ділки. Якщо перші діють відповідно до своєї концепції у суспільному розвитку, то другі – зосереджують увагу до деталях, без формування глобального погляду те що, яким має бути суспільство зрештою [14, с. 177]. Польський політолог Є. Вятр також використовує бінарний принцип класифікації політичних лідерів. По відношенню до ідеології він виділяє тип лідера-ідеолога та лідера-прагматика. Перший вірний ідеології свого руху навіть за загрози втрати влади та впливу, другий здатний відмовитися від ідеологічних принципів в ім'я

збереження влади. По відношенню до прихильників він поділяє лідерів на харизматиків та представників: перші формують волю інших, другі виражають волю тих, хто за ним стоїть. По відношенню до противників виділяє тип лідера-угодника, який, наскільки це можливо, прагне пом'якшення конфлікту, знаходження компромісу, і лідера-фанатика, що прагне максимального загострення конфлікту, знищення противника за всяку ціну. Нарешті, залежно від ступеня, як політик здатний переглядати раніше сформульовані судження, враховувати чужі думки, сприймати критику на свою адресу, Є. Вятр виділяє тип відкритого лідера і лідера-догматика [149, с. 347].

Бінарний характер феномену політичного лідера дозволяє йому акумулювати у собі бінарні структури, що презентують політичну ідентичність: «індивідуальне/колективне», «норма/цінність», «національне/наднаціональне», «Ми/Вони», «минулий/сьогодення». Кожен яскравий політичний лідер (В. Ленін, Й. Сталін, А. Гітлер, Б. Муссоліні) має сильно виражене індивідуальне початок, і в той же час, виступає виразником деяких спільних цілей, устремлінь, бажань, сподівань, характерних для цього суспільства. Ідеали, декларовані політичним лідером, повинні переживатися ним особистісно, тобто носять ціннісне забарвлення, звідки важливість його моральних якостей, і водночас, для цього суспільства вони мають нормативний характер.

Політичний лідер виступає виразником певних національних рис даного народу (Перікл – втілення духу Еллади, М. Робесп'єр – революційного духу Франції, Дж.Ф. Кеннеді – волелюбного духу Америки та ін.), і одночасно, стаючи певного роду типами несуть у собі наднаціональний початок виступаючи надбанням світової історії. Вище вже йшлося про те, що Мартін Лютер Кінг взяв на озброєння у своїй діяльності досвід Махатми Ганді, його ідею ненасильницької боротьби.

Політичні лідери, з'являючись у саме історичний період історії, втілюють собою його «сьогодення», разом із цим, прагнуть показати свій зв'язок із минулим. Це можна проілюструвати з прикладу кількох промов

Президентів США. Авраам Лінкольн у «Геттісберзькому посланні» каже: «Вісімдесят сім років тому наші батьки заснували на цьому континенті нову націю, вирощену в умовах свободи та віддану принципу, за яким усі люди створені рівними. Зараз ми ведемо велику Громадянську війну, в якій перевіряється, чи може ця нація чи будь-яка інша, вихована в такому ж дусі і віддана таким самим ідеалам, існувати далі». Ф.Д. Рузвельт в «Інаугураційній мові»: «Головна ідея, що задає напрямком цим особливим способом національного відродження, не є вузьконаціональною. Вона, насамперед, наголошує на взаємозалежності різноманітних факторів у всіх частинах Сполучених Штатів, нагадуючи про старий і вічно важливий прояв американського піонерського духу. Це – шлях до відродження. Це найпряміший шлях. Це найміцніша гарантія міцності відродження». Дж.Ф. Кеннеді також в «Інаугураційній промові»: «Сьогодні ми є свідками не перемоги партії, а урочистості свободи, що символізує кінець, так само як і початок знаменних нововведень і змін. Нині я приніс перед вами і всемогутнім Богом ту саму урочисту присягу, яку нам заповідали отці-засновники сто сімдесят п'ять років тому» [13].

Лідер є символічною структурою. Лідер – це символ спільності та зразок політичної поведінки групи. Він висувається знизу, переважно стихійно, та приймається послідовниками. Політичне лідерство відрізняється від політичного керівництва, яке, на відміну лідерства, передбачає досить жорстку і формалізовану систему відносин «панування/підпорядкування». Будучи символом, лідер завжди виразний. Це означає, що у його образі, поведінці, промовах присутня певна динаміка «зсередини/назовні»: він є певні ідеї, установки, цінності і через це втілює їх у соціально-політичній дійсності.

Спрямованість лідера «зовні» чи, висловлюючись інакше, його енергійність (від грец. *energeia* – активність, жвавість, діяльність, сила, міць) виявляється у різних функціях. По-перше, інтеграція суспільства. Лідер покликаний втілювати в собі і представляти у взаємовідносинах з іншими державами національну єдність, об'єднувати громадян навколо спільних цілей

та цінностей, надавати приклад служіння народу, вітчизні. По-друге, знаходження та прийняття оптимальних тактичних, стратегічних політичних рішень. По-третє, соціальний арбітраж і патронаж, захист громадян від беззаконня, самоуправства бюрократії, різноманітних нижчестоящих керівників, підтримання порядку та законності з допомогою контролю, заохочення та покарання. По-четверте, комунікація влади та мас, зміцнення каналів політичного та, особливо, емоційного зв'язку і тим самим запобігання відчуженню громадян від влади. В умовах складної, багатоступінчастої ієрархії державних органів та їх бюрократизації особистісне сприйняття влади особливо значуще для подолання недовіри до неї, формування у населення громадянської свідомості, патріотизму.

За допомогою телебачення та інших ЗМІ, під час зустрічей із виборцями та інших заходів політичні лідери мають досить широкі можливості безпосереднього спілкування з народом. По-п'яте, ініціювання оновлення, генерування оптимізму та соціальної енергії, мобілізація мас на реалізацію політичних цілей. Строго кажучи, у цій групі об'єднано кілька близьких за своєю спрямованістю функцій. Лідер покликаний охороняти народні традиції, забезпечувати прогрес суспільства, вселяти у маси віру у соціальні ідеали та цінності.

Якщо придивитися уважно, то перераховані вище функції політичного лідера якраз і спрямовані на формування громадянської свідомості, таких його складових як індивідуалізм, право, критичність, практичність, раціональність, творчість, риторичність, комунікативність, почуття національної приналежності, політична активність та ін. Четверте. Лідер – особистісна структура. Можна сказати, що особистість – найбільш об'ємне визначення політичного лідера та справжній політичний лідер не може не бути при цьому сильною особистістю.

Інтегральною характеристикою особистості є ім'я. Проблема імені – одна з найзнакових у сучасній філософії і сягає своїм корінням у лінгвофілософський поворот. У XX ст. в роботах російських (С. Булгаков,

О. Лосєв, П. Флоренський та ін) і західних (Е. Кассіерер, Ж. Дельоз, Ж. Бодрійяр, К. Хюбнер, М. Еліаде та ін.) філософів ім'я розуміється не психологічно, а онтологічно чи буттєво. Таке розуміння можна висловити як діалектичного твердження: ім'я речі є сама річ, та заодно сама річ ще немає ім'я. Коли ми даємо речам імена, ми виділяємо їх з потоку невиразних явищ, долаємо хаотичну плинність життя, і цим додаємо цьому світу осмисленість: «Людина – слово, тварина – слово, неживий предмет – слово. Бо все це – сенс та його вираз. Світ – сукупність різних ступенів життєвості чи затверділості слова». Але при цьому, річ, взята виключно у фізичному аспекті, не є ще ім'ям. Ім'я розкриває символічну природу речі. Без і поза ім'ям, як зазначав А. Лосєв, людина антисоціальна, нетовариська, не індивідуальна: «Іменем і словами живуть народи, зрушуються з місця мільйони людей, посуваються до жертви і перемоги глухі народні маси. Ім'я перемогло світ».

Ім'я містить у собі цілу низку характеристик, важливих для розуміння того, чому воно виступає фундаментальною характеристикою політичного лідера та основою персоналістичних механізмів політичної ідентичності у формуванні громадянської свідомості. По-перше, ім'я як таке за структурою своєї символічне: ім'я завжди виражає собою певний сенс і значення, причому, ім'я, сенс і значення утворюють єдиний комплекс, який і є символом. По-друге, ім'я бінарно, оскільки, з одного боку, містить і розкриває собою всі смислові та раціональні потенції того, чому або кому воно належить, а по-друге, поряд з раціональними вміщує і позалогічні, ірраціональні аспекти. Останні зумовлюють ту обставину, що навколишній світ у його одухотворених та неживих формах, укладених у словах, можна осягати нескінченно. По-третє, ім'я енергійно, це означає, що воно за своєю природою спрямоване зовні, має активний, перетворюючий характер: «Ім'я – як максимальна напруга осмисленого буття взагалі – є також підстава, сила, мета, творчість і подвиг також і всього життя, як філософії». По-четверте, ім'я аксіологічно, тобто його виголошення наділяє світ не просто змістом, але надає йому певну цінність як позитивну, так і негативну: «У коханні ми повторюємо улюблене ім'я та

закликаємо коханого через його ім'я. У ненависті ми зневажаємо і принижуємо ненавидиме через його ім'я. І молимося ми, і проклинаємо через імена, через проголошення імені. Ім'ям і словами створено і тримається світ».

У певному сенсі можна сказати, що світова історія є історія імен: Стародавня Греція – Перікл та Олександр Македонський, Стародавній Рим – Юлій Цезар та Август Октавіан, Середньовіччя – Костянтин та Григорій Гільдебрандт, Відродження – Н. Макіавеллі, Новий час – Мартін Лю Бонапарт, сучасність – Ф.Д. Рузвельт та У. Черчілль, Й. Сталін та А. Гітлер, Махатма Ганді та Мартін Лютер Кінг та ін.

Розуміння фундаментальності імені в структурі політичного лідера дозволяє впритул підійти до тих персоналістичних механізмів політичної ідентичності, за допомогою яких відбувається становлення у суспільстві громадянської свідомості. Виділимо чотири такі механізми: авторитет, імідж, харизматичність та сугестивність. Політичний лідер неодмінно повинен мати певний авторитет. Авторитет як такий несе у собі ідею влади та довіри одночасно. Авторитет, що походить від латинського слова *auctoritas*, має цілу низку смислових рис, це і влада, і звання, і вплив, і надійність, і воля, і свобода дії, і наказ, і судження. Авторитет може надавати інтелектуальний, вольовий, політичний, етичний, особистісний вплив, завдяки визнанню та повазі, яке до нього надають оточуючі. Щодо цього латинське *argumentum ad veresundiam* як звернення до авторитету передбачає його надійність, коректність у висловленні тих чи інших думок. П. Бурдьє виділяє візіонерські властивості авторитету: «Авторитет... є символічна сила бачення і передбачення, спрямовану навіювання принципів бачення і поділу цього світу, це – *persipere*, буття пізнане і визнане (*nobilis*), що дозволяє нав'язувати *persipere* (сприйняття)». В даному випадку візіонер розуміється не в психологічному сенсі як фантаст або екстатик, що втратив почуття реальності, занурений у власні галюцинації, а в соціально-політичному як аналітик, тактик і стратег, здатний не тільки передбачати майбутній розвиток суспільства, але ще й на цей розвиток. певний вплив.

У становленні авторитету величезну роль відіграють особисті якості політичного лідера: гострий розум, тверда воля і цілеспрямованість, кипуча енергія, неабиякі організаторські здібності і, особливо, компетентність і готовність брати на себе відповідальність. Конфуцій стверджував таке: «Якщо сам прямий, то все виконають і без наказу. А якщо сам не прямий, то слухатись не будуть, навіть якщо отримають наказ». Авторитетність політичного лідера виступає однією з гарантій формування громадянської свідомості у суспільстві. Це свого роду *conditio sine qua non* – необхідна, але недостатня умова. Відбувається це тому, що особливо у перехідні періоди історичного розвитку активізується так званий популістський тип політичного лідера.

Лідер-популіст дуже суперечливий, є кумиром натовпу, здатний викликати її захоплення і вміє домогтися її безоглядної підтримки. Він висловлює реальні потреби широких народних мас, активно втягуються у політичне життя, прагнуть безпосередньо впливати на офіційні інститути влади, прийняття важливих політичних рішень. Однак політичний ефект досягається нерідко за допомогою використання миттєвих засобів, досягнення приватного або найближчого результату при ігноруванні загальних або довготривалих наслідків рішень, що приймаються. Спираючись на невдоволення мас реальним станом справ, тими чи іншими керівниками, озлоблення, емоційні пориви, цей тип лідера експлуатує будь-яку ідею (скасування привілеїв, соціалізму, патріотизму, національного суверенітету та ін.), нерідко спрощуючи і примітивізуючи самим невдоволення мас, їхнє пристрасне бажання дива, якнайшвидшого досягнення цілей по можливості найпростішим і найкоротшим шляхом. Звідси – химерне змішання реалістичних, тверезих оцінок та фантастичних, нереальних проєктів, програм. Як правило, популіст не прораховує серйозно політичних і соціальних наслідків гасел, що проголошуються, і через це вважає за краще бути в опозиції.

Критикуючи існуючу владу, її помилки та прорахунки, набираючи тим самим окуляри для майбутньої перемоги, опозиційний лідер, як правило,

користується більшими симпатіями мас і з цього погляду перебуває у вигіднішому становищі, ніж лідер. Йому не доводиться звітувати перед виборцями, він не несе відповідальності за ті чи інші провали, дистанціюється від непопулярних заходів тощо. Імідж чи образ політичного лідера – один із найважливіших персоналістичних механізмів політичної ідентифікації особливо на сучасному етапі суспільства.

Імідж можна визначити як цілокупність певних якостей, які асоціюють з певною індивідуальністю. Як правило, поняття іміджу відноситься до конкретної людини, але може поширюватися на певну групу осіб, організацію, товар тощо. В основі іміджу політичного лідера лежить формальна система ролей, які людина грає у своєму житті, що доповнюється особливостями, рисами характеру, зовнішніми даними, одягом та іншим. Але спроби склеїти імідж із розрізнених уламків, зібрати мозаїчну картинку із зачіски, особистісних рис, професійного досвіду та багато іншого приречені. Імідж, побудований у такий спосіб, ніколи не буде цілісним, органічним. Він формується як на основі реальної поведінки індивіда, так і під впливом оцінок та думок інших людей. Ось чому мова повинна йти про цілокупність, а не просто набір якостей (згадується старий жарт: сила є, воля є, а сили волі немає).

На імідж політичного лідера впливають багато факторів. До них відносяться репутація, зовнішній вигляд, політична програма, його відповідність очікуванням людей. Репутація політика відображена у чутках та історіях про нього, що передаються усно та через ЗМІ. Вони підкреслюються його різні людські і ділові якості, здатність бути лідером та її моральні установки. Такі якості, як чесність та порядність, надійність та справедливість особливо важливі для репутації політика. Відсутність цих рис згубно впливає на імідж політика. Ділові якості безпосередньо впливають на його імідж. Цінуються також компетентність, розум, рішучість, освіченість. Знання своєї справи висувається серед найважливіших вимог до політика. Не кожен політик – вроджений лідер. Однак він повинен мати такі якості, як сміливість

у прийнятті рішення, здатність переконливо і яскраво виступити перед аудиторією, вміти передбачити ситуацію. Від політика очікують на зацікавлене ставлення до проблем людей, бажання їм допомогти. Він повинен мати щирість і доступність.

До обов'язкових якостей сучасних політичних лідерів у демократичних країнах все частіше додають фото- та телегенічність, зовнішню привабливість, здатність вселяти людям довіру. Це особливо проявляється під час виборів, коли відбуваються зустрічі з виборцями, теледебати тощо. Імідж політичного лідера безпосередньо виступає персоніфікацією певної політичної ідентичності та громадянської свідомості, де той чи інший лідер виступає як певний символ, тип. Ось чому можна говорити про певну типологію у сфері політичного лідерства.

Шюц А. зазначає: «Для того, щоб зрозуміти мотиви актора, навіть не потрібно знати його особисто. Я можу, наприклад, розуміти дії закордонного політика та обговорювати його мотиви, якщо я ніколи не зустрічався з ним і навіть не бачив його портрета... Немає необхідності відносити людські дії до більш-менш відомого актора. Щоб зрозуміти їх, досить знайти типові мотиви типових акторів, які пояснюють дію як типове, що відбувається у типовій ситуації». При цьому масштаб типизуючої схеми визначається відносною завершеністю і узагальненістю того сегмента знань, на підставі якого відбирається ознака, що підлягає типізації як інваріантний атрибут цієї схеми, «ступінь конкретності типизуючої схеми обернено пропорційна рівню узагальненості переживань, що відклалися в комплексі знань» [112, с. 65].

Харизматичність – один із найцікавіших персоналістичних механізмів політичної ідентичності у формуванні громадянської свідомості. Саме поняття йде від грецького *charisma* – божественний дар, милість, благодать, але у контексті сучасних соціально-політичних теорій набуває дещо іншого значення. Політична наука терміном «харизма» зобов'язана вперше його німецькому теологу, філософу культури Е. Трельчу, що вжив і розвинув цю ідею М. Веберу. Феномен харизми заснований виключно на особі політичного

лідера, якому приписуються божественні здібності. Взаємини між ним та масою носять емоційно-містичний характер. Від мас вимагається повна особиста відданість вождеві, який виконує «історичну місію». Зміна при владі такого лідера пов'язана з великими труднощами, бо вона не може здійснюватися відповідно до традицій, що вкоренилися, або чинних юридичних норм. Зазвичай починається запекла боротьба влади, що веде до нестійкості політичної системи.

Харизматичний тип політичного лідера історично зустрічається в різних політичних системах. Як приклад такого типу можна навести Ю. Цезаря, Чингісхана, Наполеона, А. Гітлера, Б. Муссоліні, Ф. Кастро, Кім Ір Сена, Мао Цзедуна, В. Леніна, Й. Сталіна, Мартіна Лютера Кінга та ін. Такий тип лідера не можна оцінювати однозначно. У період глибоких структурних трансформацій харизматичний лідер іноді самим фактом існування здатний згуртувати націю, вселити віру в успіх перетворень. Разом з тим у мас нерідко формується патерналістська свідомість, і вони, перекладають турботу про своє існування, вирішення всіх проблем на плечі керівників.

Дослідник О. Траверсе виділяє чотири складові харизматичності політичного лідера. По-перше, комунікативний потенціал, що передбачає чарівність, впевненість у собі, особистий вплив. Харизматичний лідер – це, перш за все, приваблива, товариська і впевнена в собі людина. Комунікативний стиль харизматичного лідера включає такі характеристики: чарівний тембр голосу, багатство інтонацій, прямий і відкритий погляд, натхненний вираз обличчя, що посилюють враження жести і пози, вітання рукостисканням тощо. Лідер демонструє впевнену поведінку, оскільки він переконаний у своїй правоті і не сумнівається у тому, у що він вірить. Ця впевненість передається його послідовникам [216].

Харизматичні лідери мають відмінні навички ведення дискусії та переконання, технічні знання і здатні домагатися змін установок, поведінки та емоцій своїх послідовників. Харизматичний лідер – це людина, здатна домінувати, людина, поведінка, слова та вчинки якої емоційно заражають

оточуючих. Іноді як важливі комунікативні характеристики вказуються чесність і прямота, його слова не розходяться зі справами.

По-друге, мотиваційний потенціал. Впевненість харизматичного лідера немає на порожньому місці. Його впевненість – це вираження його глибокої потреби змінити навколишній світ та знання того, як це зробити. Часто харизматичному лідеру приписують високе бажання бути лідером та високу потребу у владі. Проте одного бажання бути лідером не вистачає. Більше того, справжній харизматичний лідер не прагне лідерів. Точніше, лідерство не є для нього самоціллю. Лідерство є йому засобом досягнення інших цілей. Мета усієї діяльності лідера – перетворення навколишнього світу. З одного боку, дійсно, лідер має високу потребу у владі, він прагне впливати на людей і вести їх за собою. Але водночас він готовий брати на себе відповідальність за своїх послідовників, оскільки його цікавить не влада як така, влада як інструмент реалізації перетворень. Тому необхідна умова для харизматичної поведінки – відчуття своєї місії у цьому світі. Якщо людина відчуває цю місію, відчуває, що вона може щось змінити в цьому світі і знає, як це зробити, то лідерство і влада самі приходять до неї, тому що її починають сприймати як харизму. По-третє, енергетичний потенціал, що виявляється у темпераменті, інтелекті, креативності, навичках та знаннях.

Для досягнення своїх цілей харизматичний лідер повинен витратити багато часу та зусиль. Тому ще одним обов'язковим компонентом харизматичного лідерства є сильний тип темпераменту. Звідси – властива харизматичним лідерам висока працездатність та стресостійкість, ініціативність та енергійність, сміливість та підприємливість, мужність та наполегливість, надійність та відповідальність, незалежність та свобода. Лідеру бажано мати високий рівень інтелекту. Він має вміти збирати, обробляти та інтерпретувати великі обсяги інформації, передбачати наслідки своїх дій. Рішення, які приймає харизматичний лідер, не мають бути стандартними. Головне, щоб ці рішення були успішними. Лідер має велику кількість знань і навичок, які необхідні його підлеглим для досягнення

спільних цілей. Завдяки цьому може виступати у ролі вчителя. По-четверте, соціальне оточення. Жоден лідер не міг би стати лідером без відповідного соціального оточення, тобто без людей, які потребують його. Послідовники харизматичного лідера ідентифікують себе з ним та його місією, виявляють крайню лояльність і впевненість у ньому, сприймають його цінності, відтворюють його поведінку та оцінюють себе крізь призму стосунків із лідером.

Можна сміливо сказати, що харизматичний лідер приходить тоді, як у суспільстві виникає потреба у ньому. Тому до ситуацій, сприятливим для прояву харизматичного лідерства, відносяться соціальні кризи, що призводять до глибинної незадоволеності людей станом справ у суспільстві та викликають потребу у серйозних змінах. Завдяки переліченим вище компонентам харизматичний лідер здатний нав'язати благоговіння підлеглим; його думку інші люди знаходять незаперечною; впливаючи на своїх послідовників, харизматичний лідер може домогтися від них діяльності, яка перевершує всі очікування; він здатний зібрати навколо себе групу людей, які поділяють його світогляд, віддані йому та його місії. У цьому сенсі політичний лідер – це людина, яка може переконати інших людей відкласти на якийсь час свої власні інтереси і зайнятися досягненням спільної мети, яка важлива для свободи та добробуту групи.

Сугестивність – четвертий персоналістичний механізм політичної ідентичності, що є у розпорядженні політичного лідера. Слово *suggestive* означає «що викликає думки», «наводить на роздуми», «що нагадує», «що відноситься до навіювання». Саме поняття взято з англійської естетики, але у цьому контексті інтерпретується у цілком специфічному ключі. Якщо в естетиці йдеться про те, що поетичні твори здатні пробуджувати уяву і мислення читача, то в соціально-політичному сенсі сугестивність є здатність політичного лідера впливати на суспільство, вселяти йому певні цінності, символи, установки, і тим самим формувати громадянську свідомість.

Сугестивність здійснюється за допомогою промови, жестів, міміки та ін. Якщо ми говоримо про сугестивність промови, то важливими складовими є інтонування, тембральне забарвлення голосу, певний темпо-ритм промови, використання пауз та ін. Можна виділити три рівні сугестивності промови. Перший характеризується тим, що мова привертає себе увагу, вона виділяється з безлічі чутних звуків. Слухач мимоволі звертає на неї увагу, і, відповідно, зміст мови краще проникає у свідомі та підсвідомі структури. Другий рівень відрізняється від першого сильнішою емоційною реакцією. Тобто політичний лідер здатний голосом викликати співчуття почуттям, налаштовувати емоції слухачів в унісон своїм переживанням і навіть спрямовувати розумову діяльність слухачів.

Емоційно забарвлена мова обов'язково має бути структурована певними смисловими акцентами. Третій, вищий рівень сугестивності промови політичного лідера виявляється в тому, що мова змушує не просто на себе звернути увагу і не лише емоційно та інтелектуально відгукуватися на неї, але реакції слухача тут набувають біхевіористського чи поведінкового характеру. Тобто їм здійснюються певні дії відповідно до того, що йдеться у мові. Тим самим, зміст промови, її ключові позиції, що повідомляються політичним лідером, сприймається лише на рівні підсвідомості як імператив, як щось непорушне.

Що стосується сугестивності жестів та міміки, то сьогодні інтенсивно розвивається такий напрямок як кінесіка – наука, що вивчає мову тіла та жестів (body language). Кінесіка виступає частиною невербальної семіотики, за якою під час комунікації більшість інформації засвоюється не через вербальний канал (мова, голос), а невербальний (жести, міміка). Відомо, наскільки велике значення відводив жестам та міміці Адольф Гітлер, як він ретельно над ними працював, годинами простоюючи і відпрацьовуючи, стоячи навпроти дзеркал. Тепер важливо наголосити на специфіці розкритих вище персоналістичних механізмів політичної ідентичності: авторитету, іміджу, харизматичності та сугестивності.

Політичний лідер персоніфікує собою інтегративно-диференціюючі (габітус), символіко-аксіологічні (культурна пам'ять), лінгво-комунікативні (мовні акти) механізми політичної ідентичності. І авторитетність, і імідж, і харизматичність, і сугестивність однаково присутні у зазначених механізмах. Але при цьому на відміну від вербального характеру інтегративно-диференційних, символіко-аксіологічних, лінгво-комунікативних, персоналістичні механізми містять невербальну складову. У певному сенсі тут розкривається правило Л. Вітгенштейна, згідно з яким є те, що можна сказати мовою про цей світ, а є те, що висловити не можна, але можна тільки показати.

Все, що відноситься до галузі морального, естетичного, історичного, ціннісного мовою показується, а чи не висловлюється. І тут є важливим розкрити останню п'яту структуру феномену політичного лідера – його медійність. ХХІ століття стало століттям інформаційного перевороту, переходу від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства, яскравим виразом якого стали соціальні мережі (Facebook, Twitter, Вконтакте, Однокласники та ін.). Відбувається віртуалізація суспільства і, відповідно, віртуалізація феномену політичного лідера. Політичний лідер стає медійним освітою, тобто феноменом, формування якого активну роль грають сучасні мас-медіа (телебачення, Інтернет, радіо, газети, журнали).

Гі Дебор називав суспільство, в якому ми живемо, «суспільством вистави»: «Все життя суспільств, у яких панують сучасні умови виробництва, проявляється як неосяжне нагромадження спектаклів. Все, що раніше переживалося безпосередньо, тепер усувається у виставу». Важливу роль у становленні суспільства спектаклю відіграли засоби масової інформації: «На перший погляд, ЗМІ вторглися в життя як просте обладнання для миттєвої комунікації, чергова зручність – проте це нововведення обернулося справжнім Троянським конем, зі своїми егоїстичними цілями та помислами про саморозвиток». Через війну такого заміщення у суспільстві, по-перше, посилилася відчуженість, по-друге, «У реально зверненому світі справжнє є

момент хибного». Це означає, що реальність ми сприймаємо виходячи з того образу, який формують нам засоби масової комунікації. Це багато в чому стосується і образу чи іміджу сучасного політичного лідера. Найчастіше ми не знаємо, який він є насправді, але його образ виписується для нас сучасними ЗМІ. Звідси феномен симулякра [36, с. 54].

Слово симулякр походить від латинського *simulo* – вдавати, вдавати. Як поняття симулякр належить постмодернізму. Його концептуальне обґрунтування дано на роботах Ж. Бодрійяра. Семіотично симулякра є знак, якому насправді нічого не відповідає. Тобто, це знак без значення. Політичне життя розглядається Ж. Бодрійяром як симулякр третього порядку. Це гіперреальність, де практично неможливо відрізнити реальність від фантазії. У такій гіперреальності сучасність розкривається як процес безкінечної імітації творчої, громадянської, політичної активності. Складність полягає в тому, що подібна імітація не просто себе презентує, але нав'язує реальності, видаючи себе за оригінал [10, с. 168].

У цьому сенсі, з погляду постмодернізму, політична ідентичність, громадянська свідомість і все, що пов'язано з цими концептами є імітацією, симулякрами, які замкнені на самих себе і не мають жодного відношення до реальності. Задля справедливості слід зазначити наступне. По-перше, ставлення до постмодернізму на Заході й у нас є неоднозначним. Є ті, хто вважають, що це не більше ніж інтелектуальний прийом сучасності (Ж. Брікмон, А. Сокал), покликаний епатувати публіку, що роздумує. По-друге, сама діагностика чи критика в кантівському значенні слова Ж. Бодрійяром симулякра імпліцитно повинна містити в собі розуміння того, що є реальністю. Але той же Ж. Бодрійяр, слідуючи Г. Маркузе, відмовляється відповідати на це питання, оскільки сама відповідь, навіть якщо і буде істинною, все одно перекодується гіперреальністю – сучасними мас-медіа на симулякр.

Неможливо оминати увагою проблеми сучасної України, пов'язані з політичною ідентичністю та громадянською свідомістю. Перед сьогоднішнім

та майбутніми політичними лідерами стоїть цілий комплекс проблем, які необхідно вирішувати. Політична ідентичність в Україні перебуває на стадії становлення і тому низка причин. По-перше, всеосяжна криза, на тлі якої відбувається становлення України як незалежної держави. По-друге, політична ідентичність України має перехідний чи транзитний характер. Україна перебуває на стадії формування ефективної демократичної держави, її інститутів, а також динамічної, ринкової економіки. Сучасна політична ідентичність України за всієї розмитості її кордонів відмежовує себе від імперської політичної ідентичності СРСР. По-третє, в Україні, як показують події останніх двадцяти років, а особливо президентські вибори, було видно електоральний поділ суспільства на Схід та Захід. По-четверте, поряд з цим експліцитно проголошений курс на євроінтеграцію висвітлювала ціла низка питань, пов'язаних із взаємовідносинами України з Євросоюзом та Росією.

Дослідник М.Ю. Рябчук зазначає: «Отже, підґрунтя «політики ідентичності» у сучасних суспільствах виконує неабияку роль, адже для того, щоб суспільство не перетворилося на таке, що перебуває у стані війни, у фундаменті політики ідентичності мають закладатися ідеї горизонтальної ідентифікації членів спільноти – як громадян, а якщо знаходження політичного порозуміння щодо значень та спільних символів є ускладненим, його функцію має виконати процес комунікації, діалогу, пошуку групами, елітами об'єднуючих складових» [203, с. 475]. Ті ж автори докладно аналізують сценарій «розколотого суспільства», який обігравався у політичному житті України буквально з перших років Незалежності та артикулювався у період усіх Президентських виборів, де 2004 рік став, мабуть, найпіковішим. Причому завжди розігравалась «мовна карта» – надання російській мові статусу державної. На їхню думку, «потреба у реалізації сценаріїв «свій-чужий» щодо мовної політики, етнополітики, пошуків ідентичності пояснюється нинішніми регіональними відмінностями в етнолінгвістичних характеристиках, сприйнятті та трактуванні історичних подій минулого з боку громадян, у спільному баченні майбутнього країни, у

консолідованому ставленні регіональному аспекті до перспектив європейської та євроатлантичної інтеграції».

Політолог С. Кисельов у своїй статті аналізує історичні паралелі у становленні політичної ідентичності України та Європи. Зокрема він зазначає наступне: «Ситуація з проблемою ідентичності у німців виявилася схожою із ситуацією, що склалася в Україні. Для німців Ю. Хабермас бачити вихід у переході від традиційних культурних ідентичностей до ідентичності конституційної. Він вважає, що конституційний патріотизм, який виникає лише після того, як культура і державна політика більш диференціюються одна від одної, ніж у старій національній державі. При цьому ідентифікація зі своїми формами життя і традиціями відступає на інший план перед абстрактним патріотизмом, який уже не належить більше до конкретної цілої певної нації, але належить до абстрактних процедур і принципів. Ці принципи спрямовані на умови співжиття та комунікації між різними рівноправно існуючими формами життя – як усередині країни, так і ззовні». Звідси думка автора, згідно з якою німецький досвід пізньої побудови власної державності може бути корисним та цінним сучасній Україні. Серед ідентифікаційних пріоритетів він виділяє як першочергові культурні, причому не в загальнолюдському, а регіональному контексті, потім йдуть соціально-політичні, а за ними – національні. Здається, що головна вимога позитивного розвитку України, щоб спільна ідентичність була органічною та водночас дозволяла гармонізувати непрості відносини в країні в рамках різних регіональних та етноконфесійних ідентичностей, коли є спільна основа для конструктивної взаємодії на основі минулого та в ім'я майбутнього України.

На жаль, інтеграційні процеси у межах України супроводжуються посиленням деструктивних тенденцій на всіх рівнях. Політична криза стає перманентною. Отже, стан системної дестабілізації, коли ризики та загрози якісно посилюються, стає характерною рисою України. В результаті складається ситуація, коли тривалий конфлікт усередині українських еліт переростає в кризу всієї української державності і стає системоутворюючим

фактором дестабілізації, посилюючи можливість формування локальних ідентичностей на основі кристалізації регіональної самосвідомості. Щоб Україна відбулася, треба породити свій світ. Щоб це була галицька модель і не російська. Щоб вона дорівнювала найкраще в інших і в собі. Щоб вона не забирала і поділяла, а складала та множила. Щоб вона вела до гармонії. Щоби знайшлося в Україні місце для всіх. Гідне місце для людей і країни, об'єднаних спільною справою. Лише тоді у розвитку України буде ясність і позитив, коли в основу пошуку та формування ідентичності буде покладено принцип цієї позитивно оформленої та функціонально спрямованої цілісності, що означає, що країна у своїй різноманітності є єдиною. І ця цілісність України гарантуватиметься всіма через гарантії збереження її внутрішньої побудованої на взаємній повазі різноманіття.

Сьогодні гостро постала теоретична та практична проблема вироблення перспективного підходу до оцінки української історії та незалежної, самостійної ідеологічної та політичної позиції щодо оцінки шляхів та засобів розвитку України. Демократизація створює можливості для прогресивного розвитку України. Але постає питання: як найкраще скористатися цими можливостями, зберігаючи позитивну послідовність розвитку, здолавши одночасно негативну? Перед громадською думкою України постало завдання – розробити концепцію нової історії України, здатну дати відповіді на всі ті основоположні питання суспільного розвитку.

Становлення громадянської свідомості безпосередньо пов'язане зі становленням в Україні громадянського суспільства, де можна позначити такі ключові напрямки:

- розширення масової бази влади, підвищення політичної культури населення, створення нових можливостей участі громадян в управлінні державними та громадськими справами;
- активізація процесу роздержавлення всіх сфер суспільного життя, формування справжніх інститутів громадянського суспільства як ринкового, так і неринкового характеру (благодійні фонди, споживчі товариства, клуби за

інтересами, суспільства, асоціації тощо), розвиток різних форм громадського самоврядування та самодіяльності.

До речі, у США існують сотні тисяч центральних, штатних, регіональних та місцевих асоціацій (політичних, культурних, релігійних, військово-патріотичних тощо), які охоплюють 2/3 населення США. Це і є соціальна основа громадянського суспільства: постійне удосконалення контрольних механізмів, тобто механізмів зворотного зв'язку від суспільства до держави; максимальне розширення сфери судового захисту права і свободи людини, формування поваги до права і до закону; зміцнення свободи інформації та гласності, відкритості суспільства на основі зв'язків із закордонним світом; підвищення рівня суспільної свідомості, подолання явищ соціальної пасивності, оскільки справа не тільки в наявності демократичних установ та процедур та поінформованості населення, а й у вмінні жити в умовах демократії, користуватися її благами, у готовності до постійного вдосконалення політичної системи відповідно до зміни конкретно – історичних умов.

Висновки до розділу 4

Інтегративно-диференційні механізми досліджувалися за лінією бінарної опозиції «Ми/Вони» як складової політичної ідентичності шляхом аналізу соціального поля політики, де політична ідентичність постає як символічний капітал. Соціальне поле політики є активний, динамічний феномен, який розкривається у поняттях влади, агентів, класів, стилю життя, політичних позицій та ін. Влада є певним впливом, обумовленим символічним капіталом як довірою, престижем та ін. влади та символічного капіталу. Агенти, своєю чергою, є виразниками певних класів не як сукупності осіб, а об'єктивних відносин, які нав'язуються всім, хто входить у поле політики.

Кожен клас характеризується специфічним стилем життя (переваги, звички, установки, погляди тощо) та політичною позицією (ідентичності) як своєрідним розподілом символічного капіталу чи влади. У соціальному полі

політики інтегративно-диференціюючим механізмом політичної ідентичності виступає габітус у його символічних, породжувальних, прикордонних, владних аспектах.

Символічність габітуса у цьому, що він акумулює у собі інтелектуальні, вольові, ціннісні аспекти, що породжує характер габітуса у його практичній спрямованості, у здатності генерувати та нав'язувати певні погляди, установки, уподобання, цінності тощо. Прикордонна природа габітуса у чіткому визначенні свого та чужого місця, у завданні демаркаційних точок за якими «свої» відмежовуються від «інших». Нарешті, габітус реалізує різноманітних владні стратегії у тому статичності (постійності) і динамічності (мінливості), яких належить і політична ідентичність.

Символіко-аксіологічні механізми було виявлено під час переходу з соціально-політичного на культурно-історичний рівень політичної ідентичності, який найбільш показово розкривається по лінії бінарної опозиції «минуле/сьогодення». У роботі дана характеристика цінностей як особистісних, соціальних, культурних утворень, які передбачають те чи інше ставлення (позитивне чи негативне). Соціально-значущі цінності є критеріями або стандартами, які керують повсякденною діяльністю людей, груп та спільнот.

Символ розкривається як синтетична, комунікаційна, інтерпретаційна, історична, ціннісна структура, що вказує на його значущість у соціумі та культурі. Ціннісно-символічний характер політичної ідентичності та громадянської свідомості розкриває їх семантичний вимір, що охоплює природну, соціальну, метафізичну реальність. Формування цінностей та символів у суспільстві та культурі можливе, оскільки фундаментальною характеристикою людського існування виступає діяльність в аспектах світорозуміння та символічного поняття. При цьому політична ідентичність реалізується на трьох символіко-аксіологічних рівнях: вираз або міф, для якого характерне дологічне бачення світу, уявлення або мова, що створює порядок із

природною символічну дійсність, значення або наука, де політична ідентичність набуває свого концептуального втілення.

Символіко-аксіологічним механізмом політичної ідентичності є феномен культурної пам'яті в бінарних опозиціях «єдність/різноманітність», «інформативність/креативність», «пам'ять/забуття», «статика/динаміка», «тріумф/травма». Властивістю культурної пам'яті виступають: системність, аксіологічність, інтегративність, проєктивність, комунікативність, соціальність. Культурна пам'ять проявляється через фігури спогади, які відносяться до певного простору та часу, конкретної соціальної групи та здатні відтворювати певні риси минулого у теперішньому. Серцевиною культурної пам'яті виступає «міфомотор», що має мобілізуючий, динамічний характер і спрямовує колективну дію єдиного організму – громадянське суспільство в задане русло – політичну ідентичність.

Лінгво-комунікативні механізми політичної ідентичності розкрито в межах сучасної лінгво-філософської (кордон XIX-XX ст.) та комунікативного (з другої половини XX ст.) поворотів, що задають сучасну специфіку і політичної ідентичності, і громадянської свідомості. Онтологічним підґрунтям цих механізмів виступає діяльнісний характер мови, його міць, здатність до продукування нових смислів та установок. Формальною стороною цих механізмів є ідея «мовних ігор», висунута Л. Вітгенштейном, і згідно з якою дані гри становлять самодостатню та автономну активність.

Змістовна сторона лінгво-комунікативних механізмів – іллокутивні та перлокутивні акти мови. У становленні громадянської свідомості важливе місце займають репрезентативи, директиви, комісиви та експресиви, робота яких показана на основі аналізу промови Мартіна Лютера Кінга I have a dream (У мене є мрія). Нарешті, метою лінгво-комунікативних є подолання поділу між ідеальним та реальним комунікативними спільнотами.

Персоналістичні механізми експліковані шляхом аналізу феномену політичного лідера, що має низку характеристик. Апріорність політичного лідера в тому, що за допомогою і разом з ним встановлюється певний

соціальний порядок. Бінарний характер феномену лідера обумовлений такими опозиціями як «порядок/хаос», «ієрархія/анархія».

Лідер як носій певних установок, поглядів, цінностей завжди символічний. Найвищим виразом політичного лідера виступає особистість, інтегральною характеристикою якої є ім'я. Нарешті, за сучасних умов лідер багато в чому медійна постать, що виникає на перетині певних технологій, що з засобами масової комунікації, що демонструє його симулякрону природу. До персоналістичних механізмів політичної ідентичності відносяться авторитет, імідж, харизматичність, сугестивність. Авторитет – певного роду символічна сила, що впливає на соціум.

Імідж є цілокупністю певних якостей, які люди ідентифікують з певною індивідуальністю. Харизматичність заснована повністю на особистості політичного лідера і в комунікативних, мотиваційних, енергійних аспектах ставить його емоційно-містичні відносини з суспільством. Сугестивність демонструє рівень впливу політичного лідера на соціум. Специфіка персоналістичних механізмів політичної ідентичності полягає у їхній зверненості до невербального рівня міжособистісної комунікації. У роботі розглянуто деякі проблеми становлення політичної ідентичності та громадянської свідомості у сучасній Україні.

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки дисертаційного дослідження, можна виділити основні науково-теоретичні результати, у яких узагальнено найбільш характерні риси теоретико-методологічного аналізу феномену політичної ідентичності як фактору формування громадянської свідомості.

1. Політична ідентичність є феноменом епохи Модерну, символічною структурою, що виражає сукупність уявлень, є підставою спільності всіх громадян країни. Політична ідентичність конституюється сукупністю бінарних опозицій: «Індивідуальне / Колективне», «Норма / Цінність», «Національне / Наднаціональне», «Ми / Вони», «Минуле / Сьогодення» тощо.

2. Бінарні опозиції задають ряд вимірів політичної ідентичності: «Індивідуальне / Колективне» – онтологічний, «Норма / Цінність» – моральний чи практичний, «Національне / Наднаціональне» – культурно-онтологічний, «Ми / Вони» – прикордонний чи маргінальний, «Минуле / Сьогодення» – культурно-історичний.

3. Громадянська свідомість є феноменом епохи Модерну, ідеальний корелят громадянського суспільства як опозиції державі, і розкривається в соціокультурних детермінантах індивідуалізму, права, критичності, практичності, раціональності, риторичності, комунікативності, національної власності, політичної відчуженості.

4. Індивідуалізм громадянської свідомості свідчить про пріоритет особистісного початку соціального буття. Правовий характер знаменує розмежування прав громадянина та людини. Критичність закріплює за розумом сферу громадського застосування у його автономності. Практичність відображає діяльну сторону громадянської свідомості. Раціональність утверджує пріоритет наукового ставлення до дійсності. З творчістю пов'язана можливість реалізації та розкриття особистості в соціумі. Риторичність є формою набуття істини. Комунікативність артикулює укоріненість громадянської свідомості у структурах комунікативного розуму, що прийшов

на зміну класичному та некласичному. Національна приналежність є наслідком нації як специфічного феномену епохи Модерну. Зрештою, політична відчуженість виступає формою політичного абсентеїзму та девальвації політичної ідентичності.

5. Взаємозв'язок громадянської свідомості та політичної ідентичності представляє їх у вигляді єдиної структури. Соціокультурні детермінанти громадянської свідомості конституують його актову природу, яка має активність, інтенціональність, інтерсуб'єктивність. У свою чергу, політична ідентичність є ідеальним змістом актів громадянської свідомості, належить до теоретичного способу існування, укладає теоретичну, практичну, синтетичну складові, розкривається як соціальна дія в аспектах спрямованості, активності, темпоральності, мотиваційності, цілераціональності, аксіологічності.

6. Політична ідентичність як чинник формування громадянської свідомості реалізується у вигляді інтегративно-диференційних, символіко-аксіологічних, лінгво-комунікативних, персоналістичних механізмів.

7. Інтегративно-диференційний механізм розкритий по лінії бінарної опозиції «Ми / Вони». У межах соціального поля політики політична ідентичність постає як символічний капітал, що характеризується через поняття влади, агентів, класів, способу життя, політичних позицій тощо. У цих рамках механізмом є габітус у його символічних, породжуючих, прикордонних, владних аспектах.

8. Феномен культурної пам'яті є символіко-аксіологічним механізмом, який розкривається у межах бінарної опозиції «Минуле / Сьогодення» та акумулює символічні та ціннісні установки даного суспільства. Властивостями культурної пам'яті виступають системність, аксіологічність, інтегративність, проєктивність, комунікативність, соціальність, які розкриваються в бінарних опозиціях «Єдність / Різноманітність», «Інформативність / Креативність», «Пам'ять / Забуття», «Статика / Динаміка», «Тріумф / Поразка» тощо.

Механізм культурної пам'яті реалізується на трьох рівнях: висловлювання або міфу з його логічним бачення світу; уявлення або мови, що створює поряд з природною – символічну дійсність; значення або науки, де політична ідентичність і громадянська свідомість знаходять своє концептуальне втілення. Активним ядром культурної пам'яті є «міфомотор», який спрямовує громадянську свідомість у русло заданої політичної ідентичності.

9. Лінгво-комунікативні механізми політичної ідентичності культурно-історично задаються лінгвістичним та комунікативним поворотами сучасності. Онтологічною основою цих механізмів є розуміння мови як діяльності й полягає в її здатності продукувати смисли та ціннісні установки у суспільстві.

Формою лінгво-комунікативних механізмів є концепція «мовних ігор» у їхній номіналістичності, самодостатності та автономності. Змістом виступають мовні акти (іллокутивні, перлокутивні, репрезентативи, директиви, комісиви та експресиви). Метою – становлення таких структур громадянської свідомості, як риторичність, комунікативність, правовий вимір, творчість, політична активність.

10. Персоналістичними механізмами політичної ідентичності є авторитет, імідж, харизматичність, сугестивність. У роботі вони артикуловані шляхом розкриття таких структур феномену політичного лідера, як апріорність, бінарність, символічність, медійність.

Персоналістичні механізми, з одного боку, включають інтегративно-диференціюючі, символіко-аксіологічні, лінгво-комунікативні, з іншого, належать до невербального рівня впливу політичної ідентичності на громадянську свідомість.

В дослідженні відзначений симулякрний характер сучасного феномену політичного лідера, зумовлений тим, що у формуванні його образу одна з ключових ролей належить інформаційним технологіям та мас-медійним структурам (телебачення, газети, радіо, Інтернет).

11. В процесі формування політичної ідентичності та громадянської свідомості в Україні можна виділити наступні завдання:

- подолання перехідного чи транзитивного характеру політичної ідентичності, властивого сучасному періоду;
- розвиток ефективних механізмів демократичної держави та, насамперед, влади закону;
- подолання поділу суспільства на Захід та Схід;
- становлення політичного діалогу як у внутрішньополітичній, так і зовнішньополітичній сферах;
- формування конституційних підстав політичної ідентичності, заснованих на принципі позитивно оформленої та функціонально спрямованої цілісності, згідно з яким Україна, одночасно, і різноманітна в етнонаціональному, релігійному та інших аспектах, і єдина;
- розробка концепції історичного шляху України, здатної дати відповіді на всі основні питання її суспільного розвитку тощо.

12. В рамках досліджуваної теми можна виділити наступні питання як подальші горизонти наукового дослідження:

- типологія політичних ідентичностей;
- позитивні та негативні сторони громадянського суспільства як основи громадянської свідомості;
- постмодерністські засади феномену політичного лідера.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Abramowitz, A. I., Saunders, K. L. Exploring the Basis of Partisanship in the American Electorate: Social Identity vs. Ideology. *Political Research Quartely*. 2016. 59 (2). Pp.175-187.
2. Alexander, W. Quantum Mind and Social Science. Unifying Physical and Social Ontology. Cambridge University Press. 2015. 368 p.
3. Almond, G.A., Verba, S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. Princeton University Press. 1963. 574 p.
4. Anderson, B.R. O'G. Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism. London: Verso. 2001. Pp. 6-7.
5. Apel: Rationalitätskriterien und Rationalitätstypen. Versuch einer transzendentalpragmatischen Rekonstruktion des Unterschiedes zwischen Verstand und Vernunft, in: Axel Wüsthube (Hrsg.): Pragmatische Rationalitätstheoriex. Königshausen & Neumann, Würzburg. 2005. S. 29-64.
6. Aron, R. Introducere în filozofia istoriei. București: Humanitas. 1997. 312 p.
7. Assmann, J. Religion und kulturelles Gedächtnis, C. H. Beck München. 2000. 218 p.
8. Barth, F. Overview: Sixty Years of Anthropology. *Annual Review of Anthropology: journal*. 2007. Vol. 36. P. 1-16.
9. Bartle, J., Bellucci, P. Political parties and partisanship: Social identityand individual attitudes. New York: Routledge. 2019. 112 p.
10. Baudrillard, J. The Illusion of the End. Palo Alto, California: Stanford University Press. 2004. 263 p.
11. Bauman, Z. Identity: Conversations with Benedetto Vecchi. Cambridge: Polity Press. 2004. 514 p.
12. Bell, D. The coming of post-industrial society: A venture of social forecasting. N.Y.: Basic Books. 1973. 315 p.

13. Ben-Bassat, A., Dahan, M. Social Identity and Voting Behavior. 2013. URL: <http://public-policy.huji.ac.il/upload/Social%20Identity%20and%20Voting%20Behavior-final%20version.pdf>
14. Berger, P. *Pyramids of Sacrifice: Political Ethics and Social Change*. Anchor. 1976. 240 p.
15. Berger, P.L., Luckmann, T. *The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge*. 1966. 250 p.
16. Bergson, H. L'évolution créatrice. 1907. S. 59-64.
17. Bourdieu, P. Le bal des célibataires: crise de la société paysanne en Béarn. P.: Éd. du Seuil. 2002. 266 p.
18. Bourdieu, P. *Sociologie de l'Algérie*. P.: Presses universitaires de France. 1958. 128 p.
19. Bradley's Theory of Relations and the Law of Identity. *The Philosophical Review*. Duke University Press. Vol. 51, No. 1 (Jan., 1942), pp. 26-46. URL: <https://doi.org/10.2307/2180756>
20. Braudel, F. *A History of Civilizations*, translated by Richard Mayne New York: Penguin Books. 1993. 156 p.
21. Brentano, F. *Philosophische Untersuchungen zu Raum, Zeit und Kontinuum*. Hrsg. und eingeleitet von Stephan Körner und Roderick M. Chisholm. Philosophische Bibliothek. Band. Meiner, Hamburg 1976. 293 p.
22. Brock, T. Pareto efficiency definition. Investopedia. 2020. URL: <https://www.investopedia.com/terms/p/pareto-efficiency.asp#:~:text=An%20economy%20is%20said%20to,major%20pillar%20of%20welfare%20economics>
23. Brubaker, R., Cooper, F. Beyond identity. *Theory and society*. Dordrecht. 2000. Vol. 29, N 1. P. 1-47.
24. Brubaker, R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany* Cambridge, MA: Harvard University Press. 2002. 303 p.
25. Calhoun, C. *Nationalism*. Milton Keynes: Open University Press. 1997. 217 p.

26. Calhoun, C. *Social Theory and the Politics of Identity*. N.Y.: Wiley-Blackwell; 1st edition. 1994. 364 p.
27. Campbell, A., Converse, P. E., Miller, W. E., Stokes, D. E. *The American Voter*. Chicago, London: The University of Chicago Press. 1980. 573 p.
28. Caputi, M. National Identity in Contemporary Theory. *Political Psychology*. 1996. Vol. 17, no. 4. P. 683-694
29. Cassirer, E. *Nachgelassene Manuskripte und Texte. Band 1: Zur Metaphysik der symbolischen Formen*. Hrsg. von Oswald Schwemmer und John Michael Krois. Hamburg. 1995. S. 44.
30. Castells, M. *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Vol. 2. The Power of Identity. Blackwell*. 2004. P. 8-10.
31. Castells, M. *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. II*. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell. 1997 (second edition, 2004). 256 p.
32. Cohen, J. L., Arato, A. *Civil society and political theory*. Cambridge, Mass: MIT Press. 2007. 312 p.
33. Cooley Charles Horton 1933: *Introductory Sociology*, with Robert C Angell and Lowell J Carr. New York: Charles Scribner's Sons. 2000. 278 p.
34. Dahrendorf, R. *Economic Opportunity, Civil Society and Political Liberty*. UNRISD Discussion. 1995. P. 58.
35. Dahrendorf, R. *Gustav Auf der Suche nach einer neuen Ordnung. Vorlesungen zur Politik der Freiheit im 21. Jahrhundert*. Beck, München. 2003. 356 p.
36. Debord *The Society of the Spectacle*. Translation by Fredy Perlman and Jon Supak. Black & Red. 1970; rev. ed. – 1977. 255 p.
37. Declaration on European Identity (Copenhagen, 14 December 1973). URL: http://www.ena.lu/declaration_european_identity_copenhagen_14_december_1973-020002278.html
38. DeLeon, R. E., Naff, K. C. *Identity Politics and Local Political Culture: The Politics of Gender, Race, Class and Religion in Comparative Perspective*. URL:

http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/0/6/2/1/5/pages62150/p62150-1.php.

39. Deleuze, G. Deux régimes de fous et autres textes. Trans. Two Regimes of Madness: Texts and Interviews 1975–1995. 2006. 510 p.
40. Duggan, L. The Twilight of Equality? Neoliberalism, Cultural Politics, and the Attack on Democracy. Boston: Beacon Press. 2017. 312 p.
41. Elias, N. The Society of Individuals. Oxford: Basil Blackwell. 1991. 410 p.
42. Engle, P.J. Taking Social Identity Seriously: Measuring Political Ideology. 2005. 330 p.
43. Eric, H. 1917-2012: Magnificent Historian and Colleague. Birkbeck, University of London. 1 October 2012. Retrieved 25 March 2020. 605 p.
44. Erich, F. The Sane Society, New York: Henry Holt. 1990. 256 p.
45. Erik, H. Erikson Identity, youth and crisis. New York: W. W. Norton Company. 1968. 344 p.
46. Erikson, E. International Encyclopedia of the Social Sciences. New York: W.W. Norton. 1968. URL: http://www.worldcat.org/title/identity-youth-and-crisis/oclc/204288&referer=brief_results.
47. Fearon, J.D. What Is Identity (As We Now Use the Word)? Mimeograph, Stanford: Stanford University. URL: https://www.researchgate.net/publication/229052754_What_Is_Identity_As_We_Now_Use_the_Word
48. Ferguson, A. An Essay on the History of Society. Online Library of Liberty. Liberty Fund. Retrieved 23 April 2020. 156 p.
49. Foucault, M. La grande étrangère: A propos de littérature. Philippe Artières, Jean-François Bert, Mathieu Potte-Bonneville and Judith Revel (eds). Paris: EHESS. 2013.
50. Foucault, M. Surveiller et punir: Naissance de la prison. Paris: Gallimard. 1975. 328 p.
51. Fowler, J.H., Kam, C.D. Beyond the Self: Social Identity, Altruism, and Political Participation. *The Journal of Politics*. 2017. 69 (3). Pp. 813-827.

52. Freud, S. Massenpsychologie und Ich-Analyse. Die Zukunft einer Illusion [Group Psychology and the Analysis of the Ego: The Future of an Illusion] (in German). Frankfurt-on-Main: Fischer Verlag. 2005. 314 s.
53. Fukuyama, F., Brian, L. Development Strategies: Integrating Governance and Growth. World Bank Policy Research. 2010. Working Paper No. 5196. URL: <https://ssrn.com/abstract=1547635>
54. Garry, J. Making «Party Identification» More Versatile: Operationalising the concept for the multiparty setting. URL: <http://www.ees-homepage.net/papers/lisbon/garry.pdf>.
55. Giddens, A. Modernity and Self-Identity. Stanford. 1991. P. 47.
56. Giddens, A. Sociology. Polity Press. 1997. 625 p.
57. Gilroy, P. Against Race: Imagining Political Culture Beyond the Color Line. The Belknap Press of Harvard University Press. 2000. 256 p.
58. Gleason, Ph. Identifying Identity: A Semantic History. *Journal of American History*. 1983. 69, 4: 9. Pp. 10-31.
59. Goffman, E. The Presentation of Self in Everyday Life. University of Edinburgh Social Sciences Research Centre. 1959. 268 p.
60. Green, D.P., Palmquist, B., Schickler, E. Partisan Hearts and Minds: Political Parties and the Social Identities of Voters. New Haven: Yale University Press. 2002. 266 p.
61. Greene, S. Social identity theory and political identification. *Social Science Quarterly*. 2014. 85 (1). Pp. 138-153.
62. Habermas, J. The theory of communicative action. Lifeworld and system: A critique of functionalist reason. Vol. 2. Boston: Beacon Press. 1985. 520 p.
63. Hegel, G.W.F. Phenomenology of Spirit, translated by Terry Pinkard. Cambridge: Cambridge University Press. 2017. 300 p.
64. Heidegger, M. Über den Humanismus, Klostermann. Frankfurt am Main. 1949. 527 p.

65. Höffe Otfried *Moral als Preis der Moderne: ein Versuch über Wissenschaft, Technik und Umwelt*. 4. Auflage. Suhrkamp, Frankfurt. 2000. 270 p.
66. Hogg, M. A., Reid, S. A. Social Identity, Self-Categorization, and the Communication of Group Norms. *Communication Theory*. No. 16. 2006. P. 7-30.
67. Höfle, V. *Philosophie und Öffentlichkeit*. Würzburg. 2003. 312 p.
68. Huddy, L. From Social to Political Identity: A Critical Examination of Social Identity Theory. *Political Psychology*. 2001. Vol. 22, No. 1. P. 127-156.
69. Huntington, S. *Who Are We? The Challenges to America's National Identity*. 2004. 635 p.
70. Huntington, S. P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York, Simon & Schuster. 1996. 230 p.
71. Hüsamettin, İ., Feyzullah, Ü. The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective. *International Journal of Humanities and Social Science*. 2013. Vol. 3, no. 11. June. P. 223-232.
72. Husserl, E. *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie. Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie*. Halle (Saale), Max Niemeyer Verlag. 1913. 512 s.
73. Husserl, E. *The Crisis of European Sciences and transcendental phenomenology*. M.: Publishing house «Vladimir Dal». 2004. 403 s.
74. Iesen, B. *Triumph and trauma*. Boulder: paradigm publishers. 2004. 208 p.
75. İnaç, H., Ünal, F. The construction of national identity in modern times: Theoretical perspective. *International journal of humanities and social science*. N.Y. 2013. Vol. 3, N 11, June. P. 223-232.
76. *International Elites and the Formation of Political Identity in Post Soviet Space*. 2017. URL: https://www.ucl.ac.uk/ceelbas/ceelbas-news/events/workshops/CN09CB1_Lane_Workshop
77. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 1968. URL: http://www.worldcat.org/title/international-encyclopedia-of-the-social-sciences/oclc/165466&referer=brief_results.

78. Jonas, H. *The Hymn of the Pearl: Case Study of a Symbol, and the Claims for a Jewish Origin of Gnosticism*. 2000. 156 p.
79. Kant, I. *Idea for a Universal History from a Cosmopolitan Point of View* (1784). Translation by Lewis White Beck. "On History," The Bobbs-Merrill Co. 1963. 320 p.
80. Kant, I. *Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge U.P. 1999. 518 p.
81. Karl, M., Friedrich, E. (1848): *Manifestul Partidului Comunist*. 2002. 640 p.
82. Katzenstein, P.J. *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*. N.Y.: Columbia Press. 1996. 562 p.
83. Kelman, H.C. *Nationalism, Patriotism, and National Identity: Social-Psychological Dimensions. Patriotism in the Lives of Individuals and Nations*. Chicago. 2007. P. 165-189.
84. Kelman, H.C. *The Role of National Identity in Conflict Resolution: Experiences from Israeli-Palestinian Problem-Solving Workshops. Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction*. Oxford (UK); N. Y. 2001. P. 187.
85. Klar, S. *The Influence of Competing Identities on Political Preferences: An Experimental Study. Annual Meeting of the Midwest Association of Public Opinion Research (MAPOR)*. Chicago, IL. November 16-17, 2013. P. 215-240.
86. Kluckhohn, C. *Culture and Behavior: Collected Essays*, Free Press of Glencoe. 2006. 190 p.
87. Kurt, H. *Kritik der wissenschaftlichen Vernunft*. Alber, Freiburg. 2002. S. 194.
88. Kurt, H. *Wissenschaftstheorie – Mythos – Offenbarung*, in: *Katholische Akademie in Bayern (Hrsg.). Zur Debatte*. 6/2007. S. 17.
89. Kuzio, T. *Ukraine: State and Nation-building*. London – New York: Routledge. 1998. 213 p.
90. Kymlicka, W. *Contemporary Political Philosophy. An Introduction*. 1990. 540 p.

91. Locke, J. [1664] Questions Concerning the Law of Nature (definitive Latin text). Translated by R. Horwitz, et al. Ithaca: Cornell University Press. 1990. 270 p.
92. Lyotard, J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Trans. Geoffrey Bennington and Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984 [La Condition postmoderne: Rapport sur le savoir. Paris: Éditions de Minuit, 1979]. 312 p.
93. Mackenzie, W.J.M. Political Identity. Harmondsworth: Penguin. 1978. 256 p.
94. Maritain, J. An Essay on Christian Philosophy. NY: Philosophical Library, 1955. Pp. 38.
95. Maritain, J. Man and the State. University of Chicago Press, Chicago, IL, USA. 1951. 250 p.
96. Mead, G.H. The Philosophy of the Act, edited by C. W. Morris, et al. Chicago: University of Chicago Press. 2001. 312 p.
97. Mead, G.H. [1910]. Essays in Social Psychology, edited by M.J. Deegan. New Brunswick, NJ. 2010. 215 p.
98. Moran, M. Identity and Capitalism. London: Sage Publications. 2015. 310 p.
99. Niccolo, M. The Prince: The Original Classic. Capstone. 2010. 240 p.
100. Nicholson, L. Identity before Identity Politics. Cambridge: Cambridge University Press. 2008. 230 p.
101. Nietzsche, F. W. On the Genealogy of Morality. 1887. 310 p.
102. North, D.C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P. 4-7.
103. Nye, J. Smart Power. The Huffington Post. November 29, 2007. 256 p.
104. Oxford research encyclopedias. URL: [http:// politics.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637](http://politics.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637).
105. Parsons, T. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1966. 480 p.

106. Popper, K. *The Open Society and Its Enemies*. Routledge Classics. 12 November 2012. 585 p.
107. Porée, J. et G., Vincent, (dir.), P. Ricœur: la pensée en dialogue, Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2010. 160 p.
108. Rawls, J. *A Theory of Justice*, 1971. 290 p.
109. Rokeach, M. *The Great American Values Test: Influencing Behavior and Belief Through Television*. 1984. 312 p.
110. Rutherford, J. *Identity: Community, Culture, Difference*. London: Lawrence & Wishart. 1990. 240 p.
111. Saul Bellow: *Modern Critical Views*, Harold Bloom (Ed.). 1986. 312 p.
112. Schulz, W. *Changes of Mass Media and the Public Sphere*. *Javnost The Publiuc*. 1997. V. 4. № 2. Pp. 57-69.
113. Searle *The Construction of Social Reality*. 1995. P.132.
114. Shils, E. *Theories of Society: Foundations of Modern Sociological Theory*. 1961. 240 p.
115. Smith, A.D. *National Identity*. Reno (Nevada), 1991. 310 p.
116. Smith, A.D. *Nationalism in the Twentieth Century*. N. Y., 1979. P. 257.
117. Spencer, H. *The man versus the state*. Caxton Printers. 1960. P. 42.
118. Spiering, M., Wintle, M. *European Identity and the Second World War*. NY, Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. 291 p.
119. Stebelsky, I. *National Identity of Ukraine*. In *Geography and National Identity*. (233). ed David Hooson. Oxford: Blackwell. 1994. 320 p.
120. Tajfel, H., Turner, J. *An integrative theory of intergroup conflict. The social psychology of intergroup relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole. 1979. Pp. 33-47.
121. Taylor Ch. *Cross-Purposes: The Liberal-Communitarian Debate*. *Liberalism and Moral Life*. Cambridge: Harvard Univ. Press. 1989. Pp. 159-182. Reprinted by permission of the publisher from *Philosophical arguments* by Charles Taylor, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Copyright © 1995 by Charles Taylor.

122. Tonnies, F. *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlungen des Communismus und des Socialismus als Empirische Kulturformen*. 1. Aufl. Leipzig 1887 (*Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. 2. Aufl., B., 1912; 3. Aufl. Berlin 1920). 250 p.
123. Vainshtein, G. Identity of Other Culture Minorities and Future of European Politics. *World Economy and International Relations*. 2011. № 4 . P.3-15.
124. Verdery, K. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change* (*Viața politică a trupurilor moarte*), Columbia University Press, New York, 1999 (traducere românească, editura Vremea, 2006). 167 p.
125. Verdery, K. *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change*. 1983. 237 p.
126. Walker, C. *Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group...Nationalism* (43). Ed John Hutchinson and Anthony Smith. Oxford: Oxford University Press. 1994. 218 p.
127. Weber, M. *Economy and society*. Ed. By G. Roth and C. Wittich. Berkeley etc.: univ. of California Press. 1978. Vol.1-2. 1368 p.
128. Williams Raymond: critical perspectives. Terry Eagleton, ed. Cambridge: Polity, 1989. 340 p.
129. Wittgenstein, L. J. J. Wittgenstein în filosofia sec. al XX-lea, coord. Mircea Flonta și Gheorghe Ștefanov, Editura Polirom, Iași, 2002. 210 p.
130. Yurdusev, A. N. 'Level of Analysis' and 'Unit of Analysis': A Case for Distinction. *Millennium*. 22 (1). 1993. Pp. 77-88.
131. Žižek, S. Hegel, Retroactivity & The End of History. *Continental Thought & Theory*. 2 (4): 9. 2019. Pp. 13-20.
132. Анікін, В. Державна етнополітика та формування громадянського суспільства. *Політичний менеджмент: наук. журнал*. 5 (8). 2014. Рр 63-70.
133. Арістотель. Політика. К., 2000. 239 с.
134. Арутюнян, Ю. В., Дробижева, Л. М. Этносоциология: пройденное и новые горизонты. *Социологические исследования*. 2000. № 4. С. 11-21.

135. Астаф'єв, А. О. Національна ідентичність у сучасному світі. Українська політична нація: генеза, стан та перспективи. К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 2003. URL: <http://old.niss.gov.ua/book/Krizachenko/index.htm>.
136. Багалій, Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Дельта, 1993. С. 63.
137. Баган, О. Наша різноманітність: загроза і взаємозбагачення. *День*. No 224, 21 грудня 2006 р. С. 4.
138. Барков, В. Ю. Соціально-політичне становлення громадянського суспільства в Україні: Автореферат дис. ... д-ра політичних наук. НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. 1999. 38 с.
139. Бджола, К. Вплив символічної політики на зовнішні відносини в демократичному процесі. URL: <http://www.ksg.harvard.edu/kokkalis/GSW2/Bjola.PDF>
140. Беліцер, Н. Українська, російська і «радянська» ідентичності в сучасній Україні. Україна – проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство: конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Львів, 18–21 верес. 2003 р. Київ, 2003. С. 124-133.
141. Биллиг, М. Нации и языки. *Логос*. 2005. Вып. 4 (49). С. 182-187.
142. Бистрицький, Є., Пролесєв, С., Лозниця, С., Зимовець, Р., Кобець, Р. Національна ідентичність і громадянське суспільство. Київ: Дух і Літера. 2018. 312 с.
143. Боровська, Г. Лібертаріанство у політико-правовому просторі національної та громадянської ідентичності. *Ефективність державного управління*. Вип. 3, (64), Ч. 1, 2020. С. 34-45.
144. Бурдяк, В.І. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці: Рута, 2004. 328 с.
145. Вілсон, Е. Українці: несподівана нація. Пер. з англійської. К. : «К.І.С.», 2004. 552 с.

146. Вінникова, Н. А. Теоретичні інтерпретації політичної ідентичності Європейського Союзу. *Вісник ОНУ: соціологія і політичні науки*. 2007. Т. 12. Вип. 6. С. 340-348.
147. Внукова, О. Політична культура як складова громадянського виховання особистості: напрями розвитку. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика*. 2002. № 2. С. 81-88.
148. Вонсович, С.Г. Поняття національної ідентичності: український дискурс. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Вип. 29'2020. С. 74-81.
149. Вятр, Е. Й. Социология политических отношений. Пер. В. Скляр, А. Николаев. М.: Прогресс, 1979. 464 с.
150. Гоббс, Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Переклад з англійської: Ростислав Димерець, Володимир Єрмоленко, Наталія Іванова, Євген Мірошніченко, Тетяна Олійник; передмова та примітки: Тамара Польська та Віктор Малахов. К.: Дух і Літера, 2000. 600 с.
151. Грабовський, С., Лосєв, І., Пономарьов, В. Політика (до) формування модерної української ідентичності. Ніжин: Лисенко. 2018. 520 с.
152. Дзюба, І. Глобалізація і майбутнє культури. *День (Київ)*. 2006. 12 липня. № 112. С. 7.
153. Дмитрієв, В.В. Вплив мас-медіа на політичну ідентичність. Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України): у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 21 трав., 2021 р. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Т. 1. С. 195-197.
154. Дмитрієв, В.В. Політична ідентичність в умовах суспільних трансформацій. *Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-*

практичний журнал. Національний університет "Одеська юридична академія". Одеса, 2022. Вип. 34. С.52-56.

155. Добржанська, О.Л. Політична ідентичність українського суспільства в умовах Європейської інтеграції : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03 / Олена Леонідівна Добржанська. К., 2008. 215 с.

156. Довіра до політиків та електоральні орієнтації громадян України (листопад 2021 р.). Веб-сайт Центру Розумкова. 24 листопада 2021 р. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-politykiv-ta-elektoralni-oriiientatsii-gromadian-ukrainy-lystopad-2021r>.

157. Електоральні орієнтації громадян України (січень 2022 р.) Веб-сайт Центру Розумкова. 1 лютого 2022 року. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/elektoralni-oriiientatsii-gromadian-ukrainy-sichen-2022r>.

158. Зевако, Ю.В. Политическая и этическая идентичности: понятие, сущность, структура. Политические проблемы современного общества. Сборник научных статей кафедры политических наук Саратовского государственного университета им. Н.Г. Чернышевского. Саратов: Издательский центр «Наука», 2011. Выпуск 15. С. 24-33.

159. Землюк, В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи „розвинутого соціалізму” і здобуття державної незалежності: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. „Політичні інститути та процеси”. К., 2007. 20 с.

160. Ібрагімова, І. Питання ідентичності в політикоправовому аспекті. Україна проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Виступи учасників та дискусія. К., Стилос, 2003. С. 110.

161. Іванов, І.Ю. Феномен політичної ідентичності: політологічний аспект. *Грані. Політологія*. № 4 (84), квітень 2012. С. 139-142.

162. Каганов, Ю. О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.

163. Кармазіна, М. Політичні партії в Україні як чинник дестабілізації держави і суспільства. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць. Київ : ІПіЕНД НАН України. 2018. С. 67–93.
164. Картунов, О. Вступ до етнополітології. Київ: Крок. 1999. 520 с.
165. Кисельов, С., Сальникова, А. Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 31-41.
166. Колодій, А.Ф. Доктрина мультикультуралізму: перспективи модифікації у нових державах із неконсолідованими націями. *Демократичне врядування: науковий вісник*. 2011. Вип. 8. URL: <http://political-studies.com/wp-content/uploads/2012/05/Kolodij-2011-81.pdf>.
167. Костенко, Н.В. Цінності і символи в масовій комунікації: Автореферат дис. ... докт. соціолог. наук: 22.00.04. АН України. ІС. К., 1994. 32 с.
168. Кравченко, Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ: Основи. 1997. 125 с.
169. Кресіна, І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). Київ: Вища школа. 1998. 167 с.
170. Кривицька, О. Толерантність чи конфронтація: вектори етноконфліктного потенціалу України. *Людина і політика*. 2001. № 6 (18). С. 14-16.
171. Латинско-русский словарь: Около 50 000 слов. И.Х. Дворецкий. 2-е изд. Москва: Издательство: Русский язык, 1976. 1096 с.
172. Лісовий, В. Культура – ідеологія – політика. Київ. 1997. 512 с.
173. Лісовий, В., Проценко, О. Націоналізм, нація та національна держава. Націоналізм: Антологія. Київ: Смолоскип. 2000. 420 с.
174. Литвин, В. У нас немає політичної еліти, в нас є правлячий політичний клас. *День*. No 179, 19 жовтня 2006 р. С. 4.
175. Лосев, А. Ф. Античный космос и современная наука. Бытие - Имя - Космос. Издательство «Мысль». Москва 1993. 310 с.

176. Лотман, Ю. К функции устной речи в культурном быту пушкинской эпохи. 1979. 217 с.
177. Майборода, О. Ідентичність. Мала енциклопедія етнодержавознавства. (81). Київ: Довіра. 1996. 317 с.
178. Майборода, О. Етнополітична сфера в Україні. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. М.: "Три квадрата", 2003. 314 с.
179. Макеев, С. Соціологічний аналіз ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. No 3, 2000. С. 161-163.
180. Нагорна, Л. Національна ідентичність в Україні. К.: ІПіЕНД, 2002. 120 с.
181. Нагорна, Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. К.: Стилос, 1998. 278 с.
182. Нагорна, Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст. К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. 405 с.
183. Нагорна, Л.П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2011. 272 с.
184. Палій, Г.О. Становлення єдиної національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України: дис. ... канд. політ. наук : 23.00.05 / Г. О. Палій. К.: 2005. 214 с.
185. Палій, Г. Формування української політичної нації. *Політичний менеджмент*. 2003. №1 С. 93-100.
186. Панасюк, Л. В. Багатоманітність ідентичностей: вибір України. *Гілея: науковий вісник*. 2011. С. 448-472.
187. Пашина, Н. Концепт політичної ідентичності в українській політичній науці. 2012. С. 180-190.
188. Пашина, Н. П. Формування політичної ідентичності в умовах демократичної трансформації українського суспільства. Луганськ: Вид-во «Ноулідж», 2013. 416 с.
189. Платон. Держава. К., 2000. 355 с.

190. Політика ідентичності в Україні. Що єднає суспільство? К.: ТОВ «Агентство» Україна», 2018. 84 с.
191. Політологія: енциклопедичний словник. В.М. Денисенко, Л.Я. Угрин, Н.М. Хома; за ред. д-ра філос. наук, проф. В.П. Мельника. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 406 с.
192. Попов, Б., Піддубний, В., Шкляр, Л. Етнос і соціум. Київ: Наукова думка. 1993. 410 с.
193. Попова, О. В. Особенности политической идентичности в странах Европы. *Полис*. 2009. № 1. С. 143.
194. Попова, О.В. Механизмы формирования политической идентичности. *Политическое пространство и социальное время. 1917–2017: Смыслы и ценности прошедшего столетия: Сборник научных трудов XXXII Харакского форума 17–21 мая 2017 г.* г. Ялта / Под ред. Т.А. Сенюшкиной, А.В. Баранова. Симферополь: ИТ «АРИАЛ», 2017. С. 176-182.
195. Попова, О.В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002. 257 с.
196. Попова, О.В. Развитие теории политической идентичности в отечественной и зарубежной политической науке. Идентичность как предмет политического анализа. М.: ИМЭМО РАН, 2011. С. 15.
197. Попова, О. В. Развитие теории политической идентичности в отечественной и зарубежной политической науки. *Идентичность как предмет политического анализа: сборник статей по итогам Всероссийской научно-теоретической конференции (ИМЭМО РАН 21-22 октября 2010 г.)*. М.: ИМЭМО РАН, 2011. С. 13-29
198. Попова, О.В. Особенности политической идентичности в странах Европы. *Полис*. 2009. № 1. С. 140-144.
199. Почепцов, Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: «Києво-Могилянська академія». 2015. 319 с.
200. Проді, Р. Задум об'єднаної Європи. [пер. з італ.]. К., 2002. 196 с.

201. Рекс, Дж. Етнічна ідентичність і національна держава: політична соціологія полікультурних суспільств. *Українські варіанти*. Вип. 1, 1998. С. 76-84.
202. Резнік, О.С. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. Інститут соціології НАН України. К., 2003. 183 с.
203. Рябчук, М.Ю. Громадянське суспільство. Енциклопедія сучасної України: у 30 т. НАН України, НТШ, Координаційне бюро енциклопедії сучасної України НАН України. 2019. 512 с.
204. Самин, Д. К. Лингвистическая теория Гумбольдта. 100 великих научных открытий. М.: Вече, 2006. 480 с.
205. Семененко, І.С. Ідентичність в предметному полі політичної науки. *Ідентичність як предмет політичного аналізу: зб. статей*. М.: ІМЕМО РАН. 2012. 299 с.
206. Сирінський, Р. Етнічна складова самоідентифікації індивіда. *Молода нація. Альманах*. № 1, 2001. С. 104-109.
207. Сміт, Е. Д. Національна ідентичність. [пер. з англ. П. Таращук]. К.: Основи, 2004. 223 с.
208. Соссюр, Ф. Труды по языкознанию. Пер. с франц. яз. под ред. А.А. Холодовича; Ред. М. А. Оборина; Предисл. проф. Н. С. Чемоданова. М.: Прогресс, 1977. 696 с.
209. Стельмах, В.О. Політична ідентичність і політична соціалізація. *Наукові записки. Серія «Культурологія». Матеріали VI Міжнародної конференції «Культура в горизонталі сталих і плинних ідентичностей»*. Ч. 2, Вип.12. 2013. С. 424-428.
210. Степико, М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. К.: НІСД, 2011. 336 с.
211. Стріха, М. Перспектива української ідентичності в сучасному світі. *Україна шукає свою ідентичність: збірник статей*. К.: ВБФ «Поступ», 2004. С. 46-51.

212. Сушко, О. Електоральний розкол України: білорусизація починається з регіонів? *Політична думка*. 2002. №1. С. 24-25.
213. Тарасенко, В.І. Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). К.: Інститут соціології НАН України, 2004. 576 с.
214. Татаренко, Т. Специфіка регіональної ідентичності. *Нова політика*. 2001. № 6 (38). С. 84.
215. Ткаченко, В. Росія: ідентичність агресора. Київ: ВЦ «Академія». 2012. 314 с.
216. Траверсе, О. Політичне лідерство: поняття, дискурс, практика. URL: www.viche.info/journal/332
217. Хмелько, В. Суспільство міксантів. Україна шукає свою ідентичність: збірник наукових статей. К.: ВБФ «Поступ», 2004. С.42-45.
218. Чувардинський, О. Історична рефлексія поняття «громадянське суспільство» та його філософська еволюція. *Політичний менеджмент: наук. журнал*. 3 (18), 2016. С. 69-75.
219. Шайгородський, Ю. Взаємодія політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства в Україні. *Трансформація політичних інститутів України: проблеми теорії і практики*. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. С. 92-122.
220. Шульга, М. Ідентичність. В., Євтух (гол.ред). *Етнічний довідник у трьох частинах. Поняття та терміни*. Ч. І. (68). Київ: Фенікс. 1997.
221. Шульга, М. Маргінальність як криза ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. No 3, 2000. С. 166-170.
222. Черниш, Н. Стан національної самосвідомості студентської молоді. *Політологічні читання*. 2002. No1. С. 33.
223. Яковлев, Д. В. Політична інтеракція у сучасній Україні: особливості та складові: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 23.00.02. Одеса, 2009. 30 с.